

Львівський державний університет внутрішніх справ

В. Д. Яремчук

Історія держави і права зарубіжних країн:

дефініції, схеми, таблиці

Навчальний посібник

Львів
2019

УДК 340.15 (075.8)
Я72

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного
університету внутрішніх справ
(протокол від 28 листопада 2018 року № 4)

Рецензенти:

О. М. Балинська, доктор юридичних наук, професор
(Львівський державний університет внутрішніх справ);

Л. І. Рябошапко, доктор юридичних наук, професор
(Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»)

Яремчук В. Д.

Я72 Історія держави і права зарубіжних країн: дефініції, схеми, таблиці: навч. посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 244 с.

ISBN 978-617-511-283-0

Подано дефініції, схеми, таблиці з навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн», яку вивчають в Україні у закладах вищої освіти, де здійснюють підготовку юристів. Видання спрямоване на поглиблене засвоєння навчального матеріалу та його систематизацію.

Для здобувачів вищої освіти, науково-педагогічних працівників.

УДК 340.15 (075.8)

ISBN 978-617-511-283-0

© Яремчук В. Д., 2019
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2019

ЗМІСТ

Умовні скорочення.....	5
Вступ.....	7
Тема 1. Вступ. Історія держави і права зарубіжних країн як наука і навчальна дисципліна.....	10
Тема 2. Держава і право Стародавнього Сходу.....	15
Тема 3. Стародавні держави Греції та Риму. Античне право.....	29
Тема 4. Держава і право Візантії (V–XV ст.).....	55
Тема 5. Ранньофеодальні держави Західної Європи. Варварські правди.....	61
Тема 6. Держава і право станово-представницьких монархій у країнах Західної Європи та Московії.....	75
Тема 7. Абсолютні монархії в країнах Західної Європи та Росії.....	91
Тема 8. Європейське феодальне право.....	98
Тема 9. Формування мусульманських держав і права.....	106
Тема 10. Формування традиційних держав і права країн Сходу.....	114
Тема 11. Англійська буржуазна революція. Утворення буржуазної держави.....	122
Тема 12. Утворення та конституційний розвиток США у XVIII–XIX ст.	135
Тема 13. Французька буржуазна революція. Утворення буржуазної держави.....	147
Тема 14. Класичне буржуазне право.....	156
Тема 15. Особливості поширення буржуазних держав і права в світі...160	
Тема 16. Державність і право Австрії та Австро-Угорщини (друга половина XVII ст.–1918 р.).....	173
Тема 17. Загальна криза капіталізму. Виникнення та діяльність тоталітарних держав у міжвоєнний період (1917–1939 рр.)...176	
Тема 18. Буржуазні демократії у міжвоєнний період (1918–1939 рр.)...190	

Тема 19. Буржуазні демократії після Другої світової війни.....	196
Тема 20. Особливі моделі новітніх держав і права.....	206
Хронологічна таблиця з історії держави і права зарубіжних країн Стародавнього Сходу.....	208
Хронологічна таблиця з історії держави і права зарубіжних країн Стародавніх Греції та Риму, Візантії.....	211
Хронологічна таблиця з історії держави і права Франції та вплив кодексів Наполеона на право держав світу.....	214
Хронологічна таблиця з історії держави і права Німеччини та вплив її законодавства на право європейських держав....	219
Хронологічна таблиця з історії держави і права Англії та вплив її законодавства на право держав світу.....	222
Хронологічна таблиця з історії держави і права країн Сходу.....	227
Хронологічна таблиця з новітньої історії держави і права зарубіжних країн.....	230
Питання для самоконтролю.....	232
Список літератури.....	238

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

австр. – австрійський	зовн. – зовнішній
адм. – адміністративний	зовнішньополіт. –
англ. – англійський	зовнішньополітичний
араб. – арабський	зх. – західний
бл. – ближній, близько	ін. – інше, інший
брит. – британський	інд. – індійський
букв. – буквально	ісп. – іспанський
бурж. – буржуазний	іст. – історичний
бюрократ. – бюрократичний	італ. – італійський
військ. – військовий	кг – кілограм
внутр. – внутрішній	кельт. – кельтський
г – грам	кит. – китайський
га – гектар	кін. – кінець
гл. – глава	км – кілометр
гол. – головний	кн. – книга
голл. – голландський	кол. – колишній
госп. – господарський	культ. – культурний
грец. – грецький	л – літр
давньогерм. –	лат. – латинський
давньогерманський	лит. – литовський
давньоєвр. – давньоєврейський	м – метр
давньоінд. – давньоіндійський	м. – місто
давньонім. – давньонімецький	міжнар. – міжнародний
давньояпон. –	млн – мільйон
давньояпонський	млрд – мільярд
демократ. – демократичний	мм. – міста
держ. – державний	монг. – монгольський
див. – дивись	навч. – навчальний
дипломат. – дипломатичний	напр. – наприклад
дол. – долар	наук. – науковий
дофеод. – дофеодальний	н. е. – наша ера
др. – другий	нац. – національний
економ. – економічний	нижньонім. –
європ. – європейський	нижньонімецький
заг. – загальний	нім. – німецький
загальнодерж. –	новолат. – новолатинський
загальнодержавний	о-в – острів
загальнонім. –	орг. – організаційний
загальнонімецький	осн. – основний

пд. – південний
перен. – переносно
перс. – перський
п-ів – півострів
пізнюлат. – пізнюлатинський
пн. – північний
пол. – половина
політ. – політичний
польськ. – польський
португ. – португальський
поч. – початок
р. – рік, ріка
(залежно від змісту)
рад. – радянський
революц. – революційний
республ. – республіканський
рос. – російський
рр. – роки
санскр. – санскрит
с.г. – сільське господарство
св. – святий
служб. – службовий
соц. – соціальний
соціаліст. – соціалістичний
спец. – спеціальний
ст. – стаття нормативно-
правового акта;
століття (залежно
від змісту)
староангл. – староанглійський

старояпон. – старояпонський
суп. – суспільний
сх. – східний
східноєвроп. –
східноєвропейський
т. – том
т. д. – так далі
терит. – територіальний
т. зв. – так званий
т. п. – тому подібне
т. ч. – (у) тому числі;
теперішній час (залежно
від змісту)
тис. – тисяча, тисячоліття
торг. – торговий, торговельний
тур. – турецький
тюрк. – тюркський
укр. – український
ф. ст. – фунт стерлінг
феод. – феодальний
фіз. – фізичний
фр. – французький
франк. – франкський
центр. – центральний
церк. – церковний
чол. – чоловік
юр. – юридичний
япон. – японський

ВСТУП

Запропонована праця спрямована на вдосконалення вивчення навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн», яка є базовою й зорієнтованою на те, щоб дати зацікавленій особі науково достовірну інформацію про зміст, значення, походження юридичних понять, термінів і категорій, які формувались упродовж тисячоліть історії держави та права, а також нормативно-правові документи, події, явища, засвоєння котрих має важливе значення для успішного вивчення й оволодіння навчальною дисципліною.

Вивчення історії держави і права зарубіжних країн потребує знання чималого обсягу законів і фактажу, а також уміння аналізувати цей матеріал та робити висновки.

Предметом вивчення історії держави і права зарубіжних країн є загальні та специфічні процеси й закономірності виникнення, розвитку, занепаду або загибелі різних історичних типів держав та політико-правових систем, а також різновиди політико-державницьких і правових форм, їх змінюваність у часі та просторі, зовнішні впливи, роль особистості в історії тощо.

У системі юридичних навчальних дисциплін «Історія держави і права зарубіжних країн» є синтезуючою дисципліною. Ґрунтовне її вивчення, оволодіння знаннями про найважливіші пам'ятки права необхідні не лише для підвищення рівня історико-правової підготовки правознавців, їхньої загальної правової культури, а й задля чіткого розуміння значення галузей сучасного права для розвитку правової держави і формування громадянського суспільства в Україні.

Із метою висвітлення правових складових державно-політичних питань ми використовували положення і висновки таких гуманітарних наук, як історія, політологія, соціологія, філософія та низки інших навчальних дисциплін, котрі вивчаються у закладах вищої освіти України. Широко використана вітчизняна і зарубіжна довідкова література, відповідні наукові, навчальні праці, перелік яких наведено у списку літератури.

Орієнтуючись на вагомій науковій та навчально-методичній видання, юридичні термінологічні словники, ми прагнули не тільки втілити свій досвід, а й врахувати теоретичні здобутки сучасної юридичної науки задля формування у тих, хто здобуває юридичні знання, систематизованих наукових уявлень про історію держави і права зарубіжних країн, поняття держави, зародження, становлення та розвитку права, його гуманістичних засад.

У навчальному посібнику вжито чимало слів іншомовного походження, зокрема термін «дефініція» (від лат. *definitio* – визначення

з *definitio* – визначаю, обмежую) – це, по-перше, стисле наукове визначення якогось поняття, що містить його найістотніші ознаки, а по-друге, – тлумачення слова. Зазначений термін етимологічно означає «встановлення меж», «визначення». В логіці операція, що розкриває зміст поняття, називається визначенням. Результатом такої логічної операції є судження, що розкриває зміст поняття, або *дефініція*. Водночас будь-яке визначення не повністю відображає предмет, воно бере у предмета тільки *істотні ознаки* і полишає поза своїм змістом низку інших ознак, якими він наділений. Водночас сукупність таких істотних ознак має бути достатньою для виконання двох пізнавальних (гносеологічних) завдань, що виконує визначення: з'ясування властивостей визначуваного предмета і відмежування його від інших суміжних предметів чи явищ.

Історично правові дефініції пройшли доволі цікавий шлях розвитку. Поширеними були правові дефініції в римському праві. Наведемо лише декілька прикладів. Так, у ст. 10 Книги третьої Інституцій Гая зазначено, що «агнатами називаються ті особи, які поєднані громадянською спорідненістю; громадянською вважається спорідненість, що виникає через осіб чоловічої статі». У ст. 1 титулу IX «Про батьківську владу» Інституцій Юстиніана міститься таке визначення шлюбу: «Шлюб, або так званий патримоній, – це союз чоловіка та жінки, що має ціллю сумісне життя». У ст. 1 титулу XIII «Про опіки» визначається, що «опіка як інститут цивільного права є, за визначенням Сервія, право влади та нагляду за тією вільною особою, яка внаслідок малолітства не має засобів самостійного захисту».

За часів середньовіччя законодавство характеризувалося незначним рівнем узагальненості й абстрактності при викладенні правових норм. Однак і в середньовічних законодавчих актах можна віднайти дефініції, що за своєю конструкцією наближені до класичної форми. Так, наприклад, ст. 825 Глави 30 «Про злочини» Кутюмів Бовезі містить положення, відповідно до якого «вбивство полягає в тому, що одна (людина) навмисно вбиває або примушує кого-небудь вбити іншу людину в час між заходом та сходом сонця, причому вбивство це здійснюється напевне».

Під час великих кодифікацій законодавчі дефініції доволі часто використовувались і користувались значною популярністю. Так, наприклад, чимало дефініцій містить французький Цивільний кодекс. Водночас для буржуазного законодавства було характерно зменшення кількості законодавчих дефініцій, посиляючись на те, що «кожне визначення є небезпечним», що обумовлювалось розвитком ідей природного права.

Сформульоване юристами Стародавнього Риму положення, відповідно до якого «право може і повинно бути визначеним» (Дигести Юстиніана), є актуальним для будь-якої правової системи. Принцип визначеності, точності, однозначності правової норми вважається гарантією міцного правопорядку, оскільки, якщо кожному члену суспільства зрозумілі його права й обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору. Правовий простір, своєю чергою, заданий словом, тими формами природної мови, які використовуються законодавцем для вираження загальнообов'язкових правил поведінки в певному суспільстві.

До визначень і понять, запозичених з іноземних мов, даються етимологічні пояснення. Відібрано, на нашу думку, те, що яскраво відображає основні складові тем навчальної дисципліни, закономірності виникнення та розвитку найважливіших державно-правових інститутів, особливості вияву цих процесів у різних народів у різний час. Це видання сприятиме полегшенню процесу оволодіння низкою складних тем навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн». Опрацювані питання у вигляді дефініцій, схем і таблиць разом із хрестоматією та підручником / навчальним посібником допоможуть якісно засвоїти вивчене й успішно скласти іспит чи залік.

Пропоноване видання, безумовно, не охоплює всіх термінів і понять, подій і явищ в історії держави і права зарубіжних країн; автор і не мав це на меті. Відібрано, на нашу думку, те, що промовисто відображає закономірності виникнення та розвитку найважливіших державно-правових інститутів, особливості вияву цих процесів у різних народів у різний час.

У навчальному посібнику поданий матеріал розташовано відповідно до тем навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн», які вивчаються згідно з навчальним планом підготовки юристів-бакалаврів у Львівському державному університеті внутрішніх справ.

Тема 1. ВСТУП.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

З історії навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»

Дата	Подія
1829 р.	Вихід у Німеччині першого номера першого в світі порівняльно-правового журналу «Критичний журнал правознавства і законодавства зарубіжних країн»
1834 р.	У Франції починає виходити «Журнал іноземного законодавства»
1861 р.	Виходить праця Іогана Бахофена « <i>Das Mutterrecht</i> » («материнське/рідне право»), яка засновує етнологію права
1884 р.	Швейцарський союз юристів прийняв рішення про проведення порівняльно-правових досліджень цивільного права всіх кантонів із метою підготовки загальношвейцарського цивільного кодексу
1900 р.	У Парижі під час проведення Всесвітньої виставки відбувся Міжнародний конгрес порівняльного права, який офіційно поклав початок розвитку сучасної компаративно-правової науки
1905–1909 рр.	У Німеччині виходить монументальне 15-томне видання «Порівняльне дослідження німецького та іноземного права»

Схема 1.1

*Зв'язок навчальної дисципліни
«Історія держави і права
зарубіжних країн»
з іншими навчальними дисциплінами*

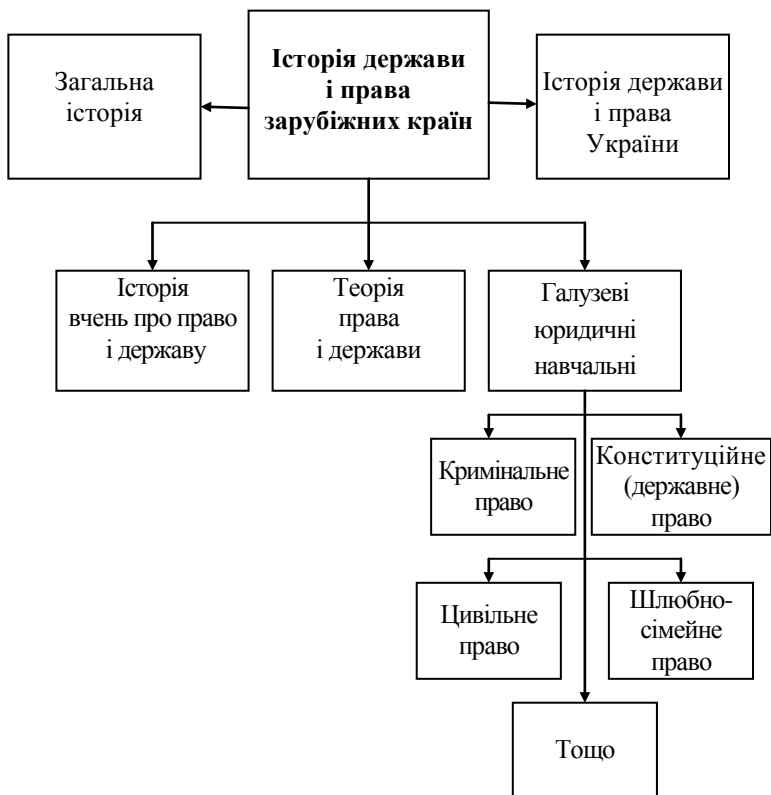

Схема 1.2

Типи держав
(критерії поділу)

Рабовласницький:

- а) економічна основа – рабовласницький спосіб виробництва;
- б) політична основа – диктатура рабовласників;
- в) соціальна основа – наявність класів і рабів

Феодальний:

- а) велика земельна власність феодалів, дрібне натуральне господарство залежних від феодалів селян;
- б) диктатура класу феодалів;
- в) наявність основних класів – феодалів і селян

Буржуазний:

- а) свобода приватної власності на знаряддя і засоби виробництва;
- б) експлуатація найманої робочої сили;
- в) панування класу буржуазії над найманими робітниками;
- г) наявність класів буржуазії та робітників

Держава соціально-демократичного типу:

- а) організація політичної влади більшості населення країни;
- б) забезпечення реального здійснення основних прав людини і громадянина;
- в) задоволення загальнолюдських потреб на засадах свободи, гуманізму, справедливості;
- г) рівноправність різних форм власності;
- г) створення умов для солідарності та консолідації різних соціальних груп

Схема 1.3

Схема 1.4

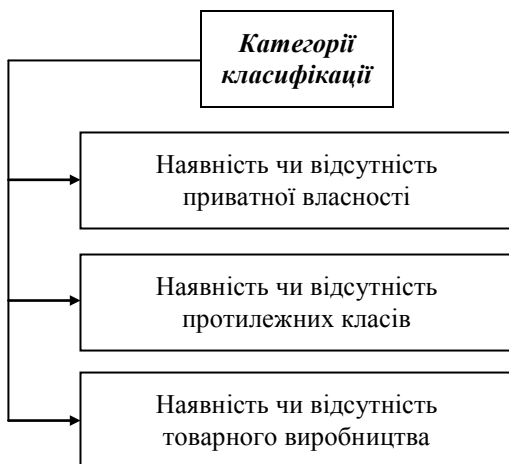

Схема 1.5

Періодизація історії держави і права зарубіжних країн

I	Історія держави і права Стародавнього Світу
II	Історія держави і права в епоху Середньовіччя
III	Історія держави і права Нового часу
IV	Історія держави і права Новітнього часу

Схема 1.6

Джерела історії держави та права зарубіжних країн

Формуванню повного та всебічного уявлення про навчальну дисципліну «Історія держави і права зарубіжних країн» сприяє з'ясування поняття про історико-правові джерела.

Джерела історії держави і права зарубіжних країн – це матеріальні носії історичної державно-правової інформації, які безпосередньо відображають той чи інший аспект політичної, державно-правової діяльності людини, соціальної групи, класу, суспільства загалом.

Джерела різняться походженням, авторством, змістом тощо.

У загальному вигляді джерела історії держави і права зарубіжних країн можна умовно поділити на такі групи:

1.	Пам'ятки держави і права, що стали надбанням світової науки, людської цивілізації (напр., Закони Хаммурапі, Кароліна, Конституція США)
2.	Документи органів державної влади та управління тих чи інших країн
3.	Праці видатних учених, мислителів, державних діячів (напр., Кодифікація імператора Юстиніана, Цивільний кодекс Наполеона)
4.	Політико-правова, наукова, мемуарна, художня література
5.	Періодичні видання
6.	Фото-, кіно-, фотоматеріали
7.	Правовий звичай

Схема 1.7

**Тема 2. ДЕРЖАВА І ПРАВО
СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ**

*Публічна влада і норми поведінки
за первіснообщинного ладу*

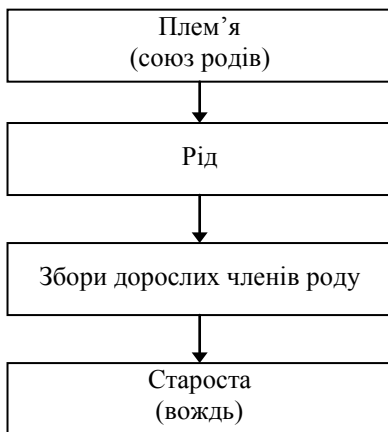

Схема 2.1

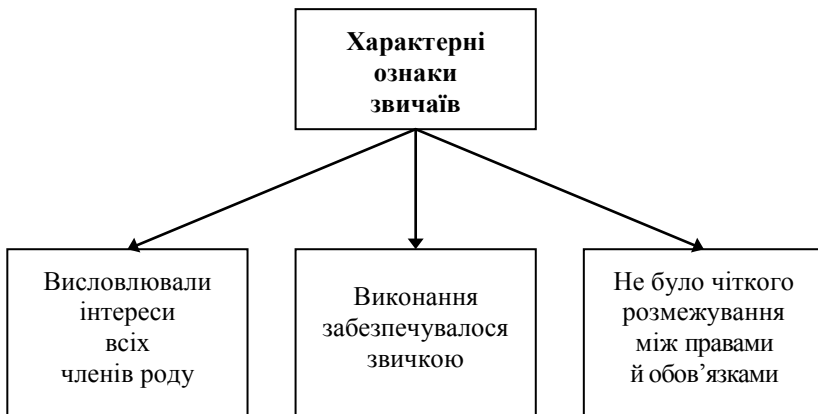

Схема 2.2

**Особливості цивілізації
Стародавнього Сходу**

Патріархальність	<p>Збереження значних пережитків первіснообщинного ладу, зокрема патріархального побуту, а іноді матриархату.</p> <p>Первісні форми рабства, за яких зберігаються ознаки «домашнього» рабства, тобто раб може користуватися й навіть розпоряджатися своїм майном і мати сім'ю.</p> <p>Повільний розвиток приватної власності на землю</p>
Релігійність	<p>Релігія визначає всі аспекти життя суспільства</p>
Колективізм	<p>Зумовлений необхідністю спільної господарської діяльності.</p> <p>Збереження земельної общини як основи суспільного й економічного ладу.</p> <p>Важливе значення колективного рабовласництва (раби державні, храмові) поряд із приватною власністю на рабів</p>
Домінування деспотії (східної)	<p>Деспотія – державний лад з юридично необмеженою владою одноосібного глави держави. Часто теократичні монархії, де особа монарха обожнювалася, а іноді він очолював і державу, і державну релігію</p>
Кастовий лад	<p>Існування поділу вільного населення на жорстко замкнені соціальні групи – касты (варни)</p>
Традиціоналізм	<p>Незмінність державного і суспільного ладу протягом багатьох століть</p>

Схема 2.3

Схема 2.4

Система державних органів давньосхідних деспотичних держав (Єгипет, Вавилон, Індія)

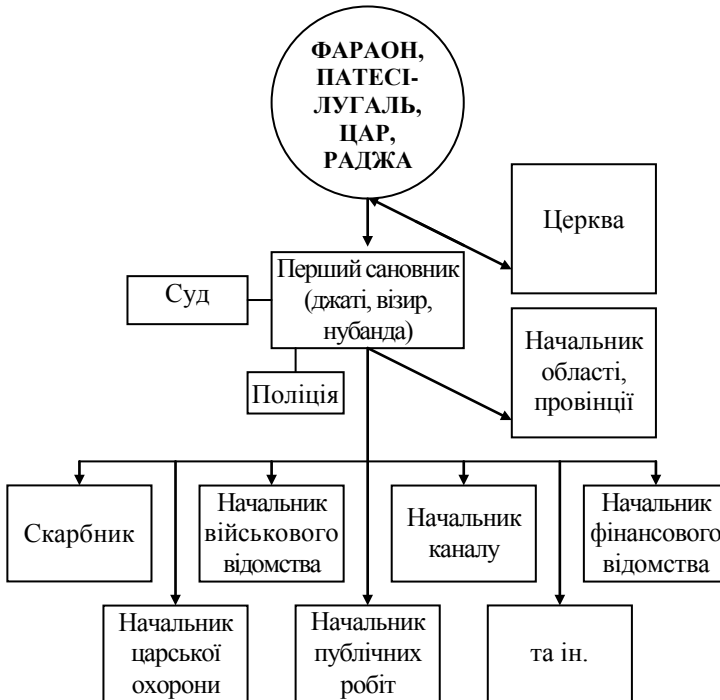

Схема 2.5

Періодизація Стародавнього Єгипту

Цивілізація, що сформувалася на межі IV–III тис. до н. е. у долині Нілу (Північно-Східна Африка) становить одну з іст. сходинок, спираючись на яку, людство зробило величезний крок у самопізнанні. Найдовша ріка світу дала життя одній з найдавніших в історії людства культур.

До кінця I тис. до н. е. ми не маємо достовірної хронології давньоєгипетської історії. Для мешканців цієї країни основою літочислення був час сходження на трон кожного нового правителя. З'ясувати «абсолютні» дати за відсутності календаря з вихідною хронологічною межею майже неможливо.

1.	До першого століття IV тис. до н. е.	Додинастичний період (до об'єднання країни)	
2.	3100–2800 рр. до н. е.	Раннє царство (архаїчний період)	I і II династії
3.	2800–2250 рр. до н. е.	Стародавнє царство	III–VI династії
4.	2250–2050 рр. до н. е.	Період першого розпаду	VII–X династії
5.	2050–1700 рр. до н. е.	Середнє царство	XI–XII династії
6.	1700–1580 рр. до н. е.	Період другого розпаду	XIII–XVII династії
7.	1580–1087 рр. до н. е.	Нове царство	XVIII–XX династії
8.	XI–VI ст. до н. е.	Розкол	XXI–XXXI династії
9.	VI ст. до н. е. – 332 р. до н. е.	Пізнє царство (під владою Персії)	XXVII–XXX династії
10.	332 р. до н. е. по 30 р. до н. е.	Епоха Александра Македонського і Птолемеїв	
11.	30 р. до н. е.	Включення Єгипту до складу Римської держави	

Схема 2.6

Доводиться користуватись тією схемою історії Єгипту, яку запропонував у III ст. до н. е. єгипетський жрець Манефон. Він жив у часи Птолемея I та Птолемея II, коли Єгипет знаходився під владою Греції. Кожен із трьох томів його праці з історії Єгипту присвячений окремій епосі або, як він називав, царству.

Усього їх три: Давнє царство, Середнє царство, Нове царство. Кожне царство включало 10 династій фараонів (царів), тобто загалом, за Манефоном, було 30 династій. Засновником першої династії вважається напівміфічний цар Міна (Мін, або Мена). За свідченнями давньогрецького історика Геродота (бл. 480–425 до н. е.), він заснував місто Мемфіс (Мінфі, або Менефер) – столицю об'єднаного Єгипту. Через збудований Міною новий храм головного місцевого бога Птаха єгиптяни називали місто «Хіку-Птах» – «Палац духу Птаха», по-грецьки – «Айгюптос», тобто Єгипет, як стали називати європейці цю країну.

Основним принципом виділення династії, за Манефоном, є не родова спадкоємність царів, а місце їх походження. На підставі схеми Манефона й останніх досліджень сучасна періодизація має зазначені складові.

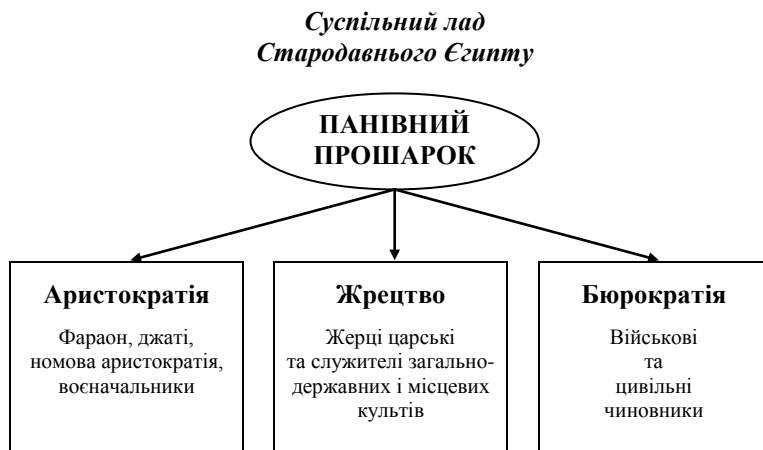

Схема 2.7

*Головні товаровиробники
Стародавнього Єгипту*

Схема 2.8

БОКХОРИСА КОДЕКС (за іменем єгипетського фараона Бокхоріса) – збірник давньоєгипетських законів, складений у VIII ст. до н. е. як наслідок реформ, спрямованих на послаблення напруги в суспільстві. Бокхоріса кодекс забороняв боргове рабство: єгиптянин не міг бути рабом ін. єгиптянина. Дозволяючи окремим особам купівлю-продаж поземельної власності, кодекс завдавав удару по храмах і жерцях, які, поряд з фараоном, були до того часу єдиними землевласниками у країні. Чинність кодексу обмежувалася періодом правління Бокхоріса (732–726 рр. до н. е.). Кодекс діяв лише на території Пн. Єгипту; мав вплив на законодавство Солона.

ДІМ САТІ – найпрестижніший навч. центр Стародавнього Єгипту періоду Нового царства (діяв у Фівах). Тут навчали майбутніх жерців, суддів, переписувачів. Рахівників і бухгалтерів готували у школі при царській скарбниці. В ін. навч. закладах викладали астрологію, математику, типологію, готували лікарів, зокрема хірургів (медичний центр був у Галіополі). У Домі Саті містився гол. наук. центр і при ньому була величезна бібліотека. Наук. знання мали кастовий характер і були привілеєм жерців.

РАБСТВО – стан повної залежності однієї людини від ін., за якої раб стає власністю свого господаря – рабовласника. За своїм статусом раб не є суб'єктом права, а лише його об'єктом.

***Основні періоди історії
Стародавнього Вавилону***

I	Старо-Вавилонське царство (1894–1518 рр. до н. е.)
II	Касситський (1518–1204 рр. до н. е.)
III	Політичного ослаблення (1204–626 рр. до н. е.)
IV	Ново-Вавилонське царство (626–539 рр. до н. е.)

Схема 2.9

Ознаки права Стародавнього Сходу

Схема 2.10

Структура Законів Хаммурапі

Схема 2.11

**РЕФОРМИ
ХАММУРАПІ**

Релігійна
<ul style="list-style-type: none">– культ єдиного бога – Мардука;– царську владу проголошено божественною, тому вона встановлює згоду між людьми
Адміністративна
<ul style="list-style-type: none">– упорядкування й удосконалення центрального апарату;– створення відомств, серед яких чільне місце посіли військове, фінансове та відомства громадських робіт;– поділ усієї країни на області, якими почали керувати царські чиновники;– на чолі міст поставлено призначених царем керівників, які забезпечували збір податків, мобілізацію населення на громадські роботи, в ополчення та ін.
Судова
<ul style="list-style-type: none">– обмеження судових функцій храмів і общин;– передання головних судових функцій посадовим особам на місцях;– запровадження у містах т. зв. царських судів, які діяли колегіально
Економічна
<ul style="list-style-type: none">– заборона продавати землі общинників;– скасування стягнення податків із селян зерном, маслом, вовною та запровадження податку сріблом;– обмеження лихварства (до 20% сріблом);– обмеження терміну боргової кабали трьома роками;– скасування накопичених у країні боргів (декілька разів)

Схема 2.12

ВАВИЛОН («БАБИЛЬ») – «**ВОРОТА БОГА**» – рабовласницька держава Стародавнього Сходу. Назву отримала у XIX ст. до н. е. від столиці – м. Вавилон. Була розташована в пн. та середній частині Месопотамії (межиріччя Тигру й Євфрату). Існувала протягом III тис.–VI ст. до н. е.

У 538 р. до н. е. Вавилон здобуто перс. військом царя Кіра, який приєднав його до Перської держави.

ЗАКОНИ ХАММУРАПІ – кодекс законів вавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.). Були викарбувані на чорному базальтовому стовпі (вл. 2-х м). Угорі стовпа зображений рельєф царя, який стоїть перед богом Сонця Шамашем – захисником суду. Під рельєфом викарбувано текст законів, що заповнює обидва боки стовпа. Текст розділений на три частини: перша – це значний за обсягом вступ, у якому Хаммурапі оголошує, що боги передали йому царство для того, «щоб сильний не гнобив слабшого»; друга – перелік благодіянь, які Хаммурапі надав містам своєї держави; третя – статті законів, які, своєю чергою, закінчуються ґрунтовним висновком.

Загалом пам'ятка налічує 282 статті. Закони переважно починаються зі слова «якщо», після котрого подається опис конкретної ситуації, якої і стосується відповідна юр. норма цивільного або кримінального права. Закони Хаммурапі не містять релігійних і моральних елементів. У них збережено пережитки родового ладу (передбачена можливість самосуду, колективна відповідальність общини тощо).

ЗАКОНИ ШУЛЬГІ – закони видані царем Стародавнього Шумеру – Шульгі (2093–2046 рр. до н. е.), які свідчили про наявність у державі розвинутої судової системи (зокрема встановлювалася винагорода за повернення раба-втікача його власникові); передбачалися також покарання за різні види членушкоджень. За Законами Шульгі, не культивувався принцип таліону, а визначався порядок матеріального відшкодування постраждалому. Закони Шульгі вважаються найдавнішими з відомих правових актів.

Поділ суспільства Стародавньої Індії на варни

БРАХМАНИ
КШАТРІЇ
ВАЙШІЇ
ШУДРА
«недоторкані»

Схема 2.13

Структура Законів Ману

Схема 2.14

Кримінальне право Стародавньої Індії за Законами Ману

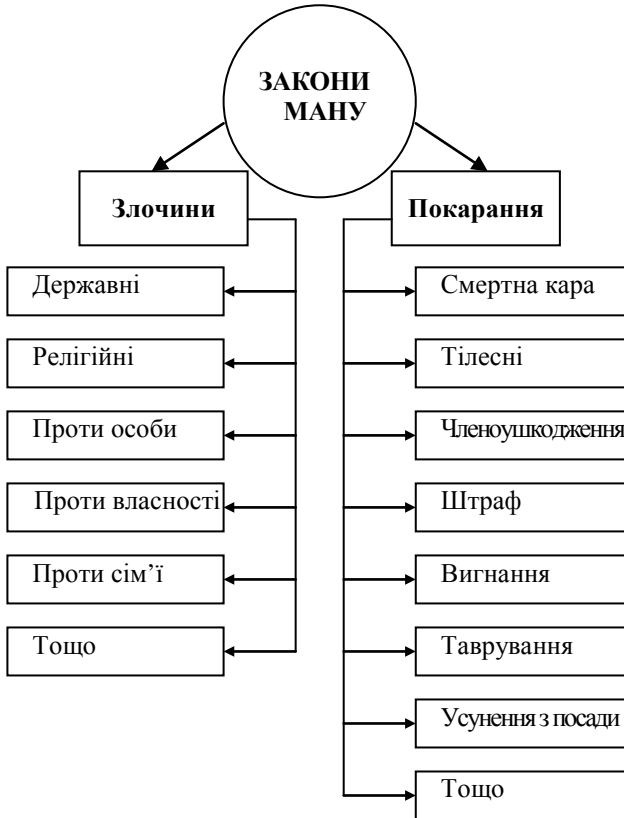

Схема 2.15

Принципові моменти Законів Ману

1.	Поняття вбивства в стані необхідної оборони при захисті самого себе, жінок чи брахмана
2.	Заборона брати навіть незначну винагороду за дочку при виданні її заміж
3.	Деяке пом'якшення заборони шлюбів між представниками різних каст
4.	Можливість відсторонення від влади і фізичного знищення царя та його родини в разі, якщо цар «мучить свою країну»

Схема 2.16

АРТХАШАСТРА (від санскр. букв. наука про користь; наука про політику) – 1) найдавніший інд. трактат про політику і державу, мистецтво управління (IV ст. до н. е.), створений за часів правління в Магадхі Чандрагупти Маур'я, приписується його радникові-міністру Каутільї. Написаний у формі повчання царю й є найважливішим джерелом відомостей про соціальну структуру стародавнього інд. суспільства, держ. устрій, правові інститути (описує звичаї, судову систему і закони), економіку, військ. мистецтво, дипломатію, науки. Складався з 15 книг і містив настанови із освоєння нових земель, доходів і витрат царської скарбниці, торгівлі, прядильно-ткацького виробництва, штучного зрошення, становища рабів і найманих робітників тощо; 2) трактати про політику і право Стародавньої Індії.

ВАРНА (від санскр. дослівно – колір, очевидно, шкіри) – кожна з чотирьох особливих станових груп населення у Стародавній Індії (брахмани, кшатрії, вайшії, шудри), належність до яких визначалась народженням і які мали певне коло етичних, релігійних і правових обов'язків. Брахмани (браміні) – представники вищої варни; жрецька знать і їх родичі; творці законів; їм заборонялося займатися лихварством. Кшатрії – представники другої варни, до якої належали правителі держав, вищі посадові особи, військ. знать на чолі з раджею. Вайшії (вайшії) – представники третьої варни, до якої належали селяни-общинники, землероби, скотарі, а пізніше й дрібні торговці, ремісники. Шудри – представники нижчої четвертої варни, до якої належали найбільшні верстви, які повинні були прислужувати вищим варнам; збіднілі й витіснені з общини селяни, чужаки, потомки військовополонених, взятих у міжусобних війнах.

ВАРНАШРАМА – ведична система у Стародавній Індії, яка розчленовує суспільство на чотири особливі станові групи (варни) відповідно до якостей і виду занять людини та на чотири ступені духовного життя (ашрами).

У Законах Ману згадується чотири варни: брахмани (жерці, священнослужителі), кшатрії (правителі, воїни), вайшії (землероби, ремісники) та шудри (слуги). Крім того, у Законах є відомості про т. зв. «недоторканих» (чандали та ін.), народжених від змішаних шлюбів, які фактично становили найнижчу, п'яту варну (вони виконували працю гробарів, катів, жили поза селищами, будь-яке спілкування з ними заборонялося). З часом із варн розвинулися касты.

ДХАРМА – правові, релігійні й етичні правила поведінки індивідуального та сусп. життя у Стародавній Індії.

ДХАРМАШАСТРИ – збірники релігійно-етичних, правових розпоряджень, правил (дхарм) Стародавньої Індії. Напр., один із

давньоінд. релігійно-правових трактатів – дхармашастра Гаутами, складений на початку I тис. до н. е. брахманською школою Гаутами.

ЗАКОНИ МАНУ (від санскр. *Манавадхармашастра*) – давньоіндійська дхармашастра, промовистий зразок правової думки Стародавньої Індії II ст. до н. е. – II ст. н. е.; створені жерцями однієї зі шкіл брахманізму для визначення поведінки індійців у приватному та громадському житті; написані санскритом – давньоіндійською мовою, у формі двовіршів, що мало полегшити їх запам'ятовування. Їх авторство інд. традиція приписує Ману – синові бога Сонця Вівасвата, одному з міфічних прабатьків людини. Всього у Законах 2650 (2685) статей, поділених на 12 глав; їх зміст виходить за межі суто правових норм – тут і політика, і мораль, і релігійні настанови (каяття, шлюбо) тощо. Покарання розглядалось як основний засіб управління. «Де покарання процвітає, – вказано в Законах Ману, – там піддані не обурюються». Покарання порушника не обмежується земним життям, воно пов'язується і з майбутніми стражданнями у житті після перевтілення, загрозою життю і здоров'ю його близьких родичів тощо. Держава зберігала за собою право верховного нагляду за угодами про нерухомість. Правомірними способами набуття нерухомої власності були спадщина, купівля, одержання дарунку та набувальна давність. Закони Ману регулюють інститут договору. Карна частина законів Ману вражає жорстокістю покарань, хоча членоушкодження застосовувалося тільки щодо нижчих варн. Проте за ересь, лінь, слабоволля, пустопорожні балачки, жебрацтво Закони Ману приписували карати саме брахманів і кшатрійів; брахмани і кшатрії не повинні були виконувати роль лихварів. Суд і процес, за Законами Ману, зазвичай відбувалися колегіально. Існували ордалії. У сумнівних випадках вимагалися речові докази.

ІЗРАЇЛЬСЬКЕ ЦАРСТВО – рабовласницька держава в Пн. Палестині та Зайорданії, що існувала від кінця X до кінця VIII ст. до н. е. Виникла після розпаду ізраїльсько-юдейської держави Соломона. Столицею Ізраїльського царства було м. Тірца, а з IX ст. до н. е. – Шомерон (Самарія). Спираючись на Фінікію, Ізраїльське царство вело успішну боротьбу зі сирійськими царями Дамаску. В VIII ст. до н. е. знесилене гострою внутр. боротьбою Ізраїльське царство почало занепадати. У 722 р. до н. е. було завойоване царем Ассирії Саргоном II і перетворене на ассирійську провінцію. Після розпаду Ассирії наприкінці VII ст. до н. е. територія Ізраїльського царства підпала під владу Вавилонії.

КАСТА (від португ. *casta* – рід, покоління, з лат. *castus* – чистий) – 1) у країнах Сходу замкнута сусп. група, яка відособилась унаслідок виконання специфічної соц. функції, спадкових занять і професій,

пов'язана походженням і правовим станом її членів (що може бути пов'язане із належністю до певної етнічної чи релігійної спільноти) (касти утворюють ієрархію, у спілкуванні між кастами є суворі обмеження; в Індії каста виникли на основі варн); за Конституцією Індії 1950 р., визнана рівноправність каст; 2) сусп. група, яка ревно оберігає свою замкненість, відособленість і свої основні чи групові привілеї.

КЕНБЕТ – центр. суд Стародавнього Єгипту в період Нового царства. Нарівні з ним існували кенбети округів і окремих міст, а також – храмові суди.

СТАРОЄВРЕЙСЬКЕ ПРАВО – виникнення староеврейського права пов'язують з іменем напівлегендарного пророка Мойсея (XIII ст. до н. е.), який склав релігійні заповіді та перші закони. Реальна більшість приписаних Мойсею правових розпоряджень, що ввійшли до старозавітної книги Біблії «Вихід» і «Левіт», з'явилися в Юдейському царстві в IX–VII ст. до н. е. Осн. усього староеврейського права стали т. зв. Десять заповідей Закону Божого, згідно з Біблією, передані через Мойсея єврейському народові від Бога.

Заповіді стали принципово новим словом в історії права: вперше оформилися не казусні, а заг. правила правової поведінки, хоч і значною мірою релігійні за змістом. Заповіді умовно містили три групи розпоряджень:

1) гол. вимоги староеврейської релігії (єдинобожжя, заборона на поклоніння ін. богам і на ідолопоклонство);

2) постанови релігійно-життєвого характеру, вимоги до способу життя (дотримання суботнього, вихідного для всіх справ дня, шанування батьків);

3) безпосередньо стосувалися заг. правових відносин і заборони такої поведінки, яка, за заповітом, вважалася злочинною не тільки в людському, а й в релігійному значенні (не вбивай, не чини перелюб, не кради, не лжесвідчи на ближнього твого, не бажай дружини ближнього твого, ні дому його, ні поля його, ні раба його, ні вола його, ні всього, що є в нього).

Тема 3. СТАРОДАВНІ ДЕРЖАВИ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ. АНТИЧНЕ ПРАВО

Періоди історії Стародавньої Греції

I період	ГОМЕРІВСЬКИЙ (XII–VIII ст. до н. е.) характеризується пануванням родоплемінних відносин, які починають розпадатися наприкінці цього періоду
II період	АРХАЇЧНИЙ (VIII–VI ст. до н. е.) відбувається формування класового суспільства та держави у формі полісів
III період	КЛАСИЧНИЙ (V–IV ст. до н. е.) характеризується розквітом давньогрецького рабовласницького суспільства, полісного ладу

Схема 3.1

Характерні ознаки полісів Стародавньої Греції

1.	Антична форма власності на землю (верховним власником землі була община, а користувачами – тільки громадяни певного полісу)
2.	Наявність трьох прошарків населення (громадян, іноземців і рабів)
3.	Політична рівноправність громадян
4.	Значна залежність громадянина від сімейних і суспільних структур, які обмежували особисту свободу
5.	Поєднання безпосередньої та представницької демократії

Схема 3.2

Державний устрій Стародавніх Афін

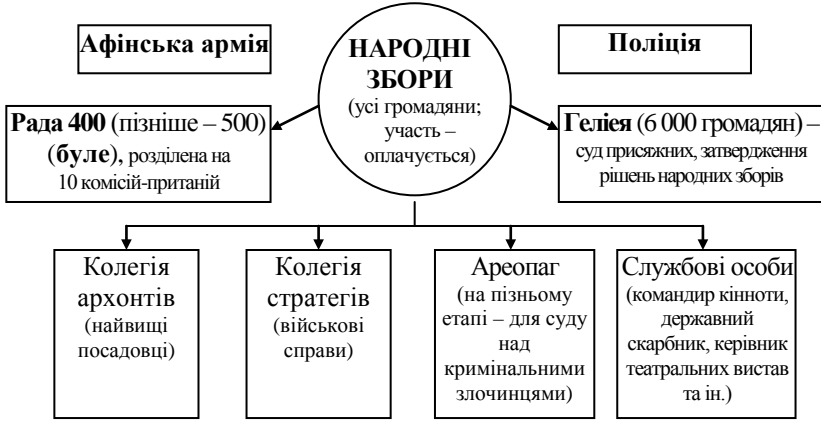

Схема 3.3

Суспільний лад Афінської держави

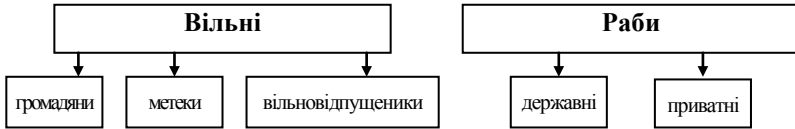

Схема 3.4

Реформи Тезея (VII ст. до н. е.)

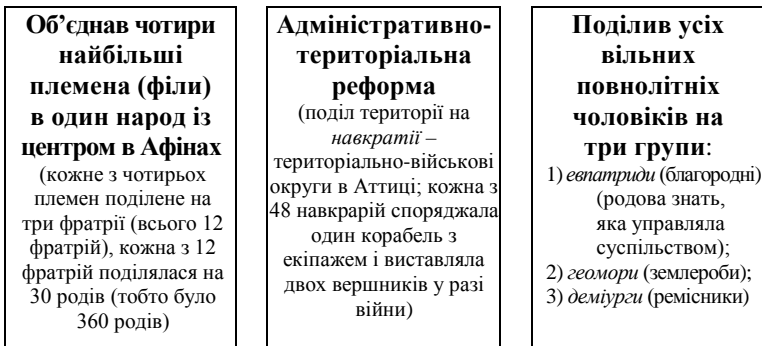

Схема 3.5

Схема 3.6

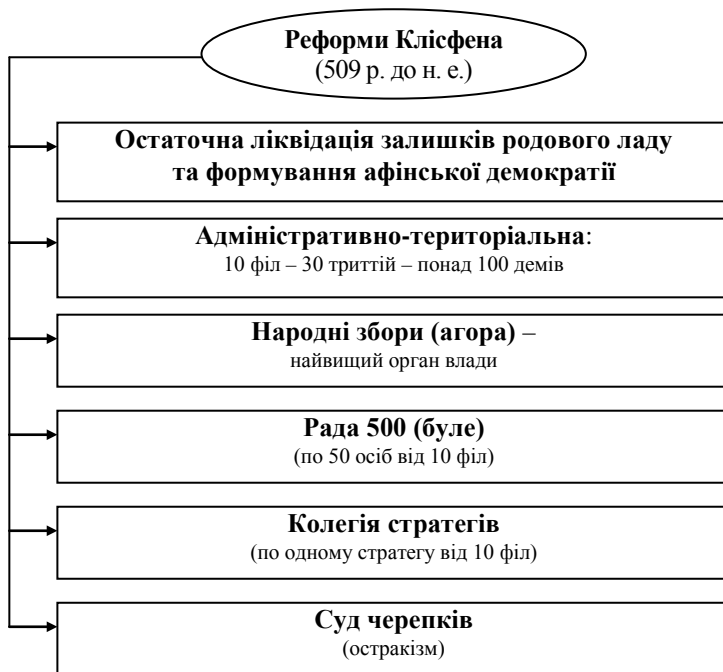

Схема 3.7

Територіальний поділ Афінської держави за реформою Клісфена

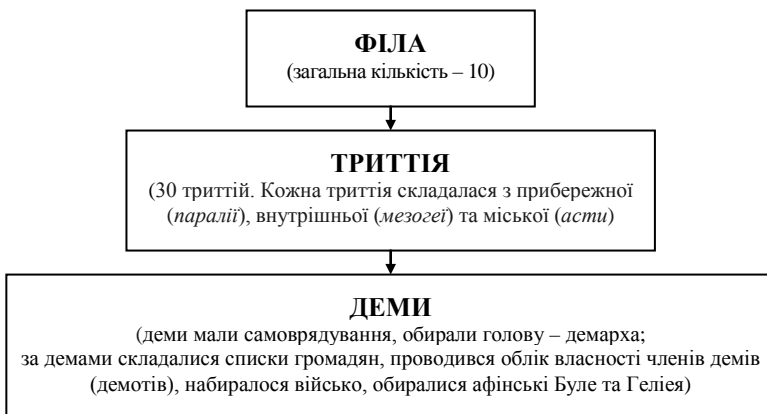

Схема 3.8

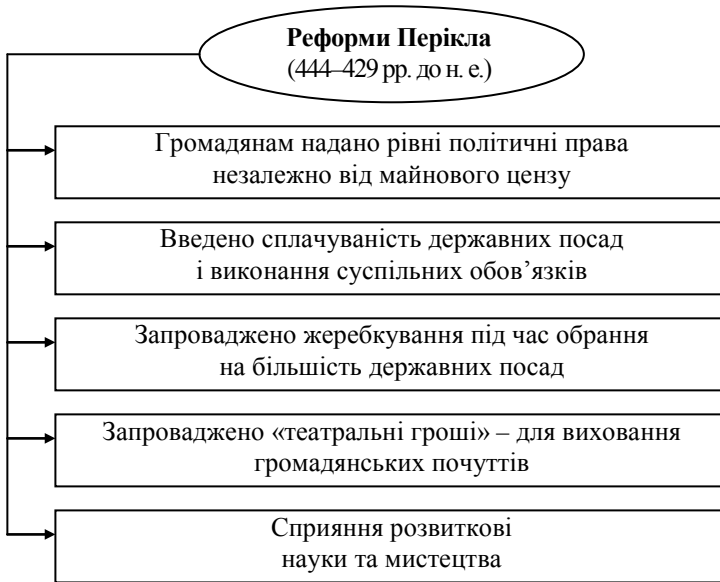

Схема 3.9

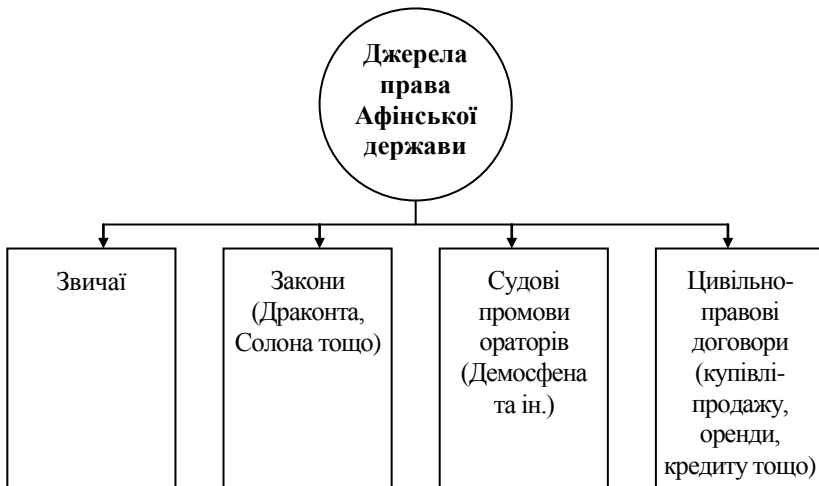

Схема 3.10

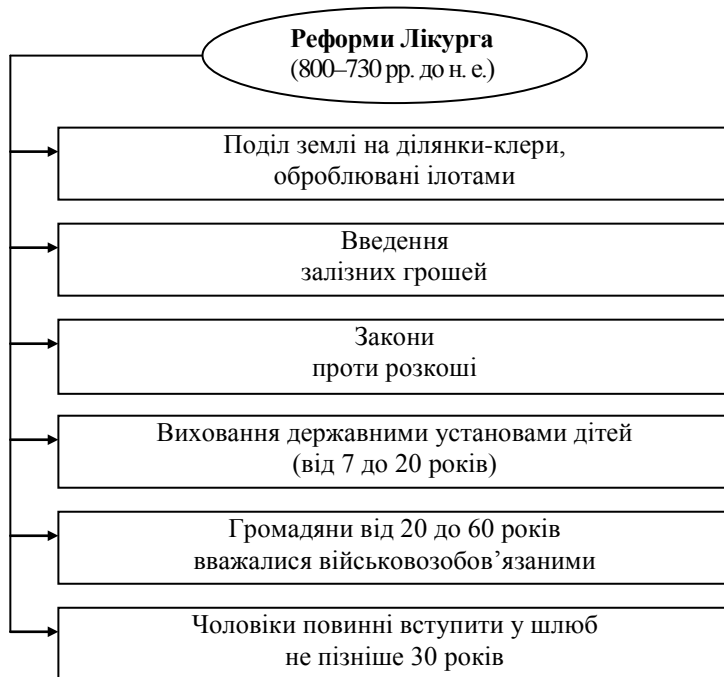

Схема 3.11

Державний устрій Стародавньої Спарти

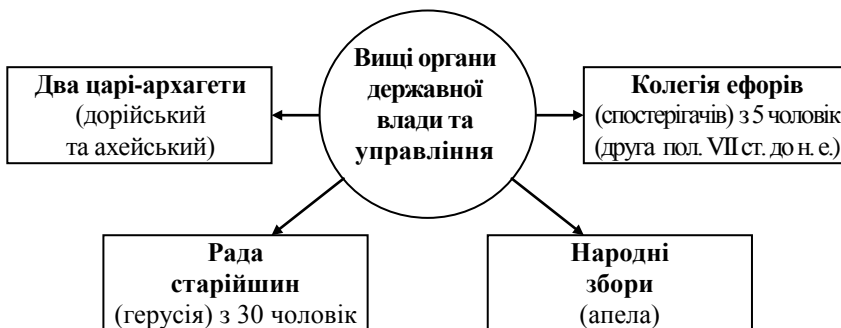

Схема 3.12

АНТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ – система правління, яка сформувалася в VI–V ст. до н. е. у невеличких містах-полісах Стародавньої Греції. Ознаки античної *демократії*: – використання механізмів прямої демократії. Всі громадяни мали право і були зобов’язані брати участь у прийнятті рішень із важливих для держави питань. Вони робили це на міських зборах, які скликалися виборним органом – Радою 500; – громадяни брали участь у здійсненні правосуддя й адм. функцій у держ. установах; – принцип рівності та свободи громадян виводився з їхнього членства в цій громаді; уявлення про будь-які універсальні людські чи політ. права були відсутні; – моністичне уявлення про наявність спільного інтересу та його гармонійне поєднання з особистими інтересами громадян висувало вимогу однакості під час прийняття рішень, призводило до засудження фракційності й «інакомислення», які часто каралися остракізмом – відлученням від громади (в Афінах – терміном на 10 років); – громадянство було вузьким, заснованим на принципі ексклюзивності; воно обмежувалося корінним (у другому поколінні, якщо йдеться про афінську демократію) вільним населенням чоловічої статі цього міста-держави; – демократія була маломасштабною: вона не поширювалася на ін. міста і не сприяла об’єднанню греків навіть перед загрозою вторгнення ззовні; – республ. правління у Стародавньому Римі ґрунтувалося на більш диференційованому підході до інтересів «одного» (можливого лідера), «небагатьох» (аристократичної меншості) й «багатьох» (народу, плебсу), однак не пододало більшості ін. вад історично обумовленої обмеженості античної демократії.

АНТИЧНИЙ (від лат. *antiquus* – стародавній) – стосується історії та культури стародавніх греків і римлян; античні держави – рабовласницькі держави Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

АНТИЧНИЙ ПОЛІС (від лат. *antiquus* – стародавній та грец. *polis* – поселення, місто-держава) – 1) община, що складалася з формально рівних громадян, які володіли виключним правом власності на головний засіб виробництва – землю; 2) місто-держава в античному світі (*Стародавня Греція* та *Стародавній Рим*), яке складалося з міста і прилеглих до нього територій.

АРЕОПАГ (від грец. *Areios pagos* – букв. пагорб Ареса, розташований поблизу Акрополя у Стародавній Греції, де збиралися на засідання члени Ради старійшин) – 1) вищий орган політ. влади; орган управління Стародавніх Афін, до якого обиралися евпатриди, аристократи (до складу ареопагу входили всі колишні та діючі архонти). Із 683 р. до н. е. замінив раду старійшин. Обирав і

контролював архонтів; контролював діяльність посадових осіб і народних зборів із 462 р. до н.е., виконував функції судової установи. З античності ареопагом традиційно називають збори найповажніших, наймудріших, найшляхетніших осіб; певний синонім вищої моральної, авторитетної, аристократичної інстанції; 2) верховний суд Греції.

АФІНСЬКА АРМІЯ – формувалась у Стародавніх Афінах на основі заг. ополчення вільних громадян віком від 18 до 50 років.

БУЛЕ (від грец. *bulē* – рада) – рада родової знаті при царі у гомерівську епоху Стародавньої Греції, пізніше – правляча рада знаті, або багатих, при демократ. правлінні – рада, члени якої вибиралися на певний час, готували питання для народних зборів.

Уперше утворена Солоном в Афінах 594 р. до н. е. як Рада 400. Члени вибиралися на рік із громадян перших трьох класів по 100 від кожної з 4 родових філ. Клісфен 509 р. до н. е. перетворив Буле у Раду 500, члени поділялися на 10 комісій – пританій – для виконання справ держ. правління. Голова Буле (епістат) зберігав держ. печатку і ключі від казни. Пізніше члени Буле почали обиратися жеребкуванням і отримувати платню (по 1 драхмі на день). Перед тим, як обійняти посаду члена Буле, кандидат мав поклястися, що піклуватиметься про благо держави і не перевищить повноважень. Члени Буле звільнялися від військ. служби, мали спец. місце в театрі, право носити міртовий вінок, коли збиралися члени комісії. Після закінчення терміну перебування на посаді кожен член Буле мав звітувати про роботу. Якщо звіти були задовільні, то Буле отримував від народу золотий вінок, який зберігався в одному із храмів. Буле вимагала від вождів звіти, вводила в народні збори закордонних послів, здійснювала широку адм. діяльність, наглядала за фінансами, зокрема податками, справами відкупу і мита, мала обмежене право судочинства. Засідання Буле відбувалися публічно й щоденно, крім свят.

ГЕРУСІЯ (від грец. *gerusia* з *gērōn* – старійшина, старець) – 1) у містах-державках Стародавньої Греції (переважно з аристократичним ладом) вищий держ. орган – рада старійшин; члени герусії – геронти; обиралися народними зборами довічно і не несли відповідальності за свою діяльність; 2) збори, рада старійшин найсильніших і найвпливовіших родів Стародавньої Спарти; вищий орган держ. влади, до складу якого входили 28 найзнатніших представників спартіатів, що досягли 60 років, і два архагети.

ГІППАРХ (від грец. *hipparchos* з *hippos* – кінь і *archōn* – начальник) – начальник кінноти у Стародавній Греції.

ДЕМОС (від грец. *dēmos* – народ) – у Стародавній Греції – вільне населення полісів, тобто основна повноправна частина населення, яка мала громадянські права (на відміну від іноземців, рабів

та ін.), на противагу аристократії (*евпатридам*); до демосу не входили раби. З кінця V–IV ст. до н. е. демосом називали бідні прошарки (переважно міського населення).

ДРАХМА (від грец. *drachmē* – букв. *жменя*) – 1) грошова одиниця (4,37 г срібла) та міра ваги у Стародавній Греції (з VI ст. до н. е.); 2) старовинна аптекарська міра ваги (3,73 або 3,88 г), яку застосовували до введення метричної системи мір; 3) міра місткості у США; 4) торговельна драхма – міра маси у Великій Британії.

ЗАКОНИ ДРАКОНТА – перша відома писана пам'ятка давньогрецького права – збірник Законів диктатора Драконта в Афінах (бл. 621 р. до н. е.), які були присвячені головно новій організації суду, покаранням за різні порушення священного й сусп. ладу. Збереглася тільки частина Законів Драконта, здебільшого та, що стосується кримінальних злочинів (вона відтворена в афінському написі 409–408 рр. до н. е.). Закони скасували будь-які привілеї, зокрема родової знаті, у сфері кримінального покарання. Майже за будь-який злочин, зокрема за крадіжку, навіть крадіжку овочів із городу, Драконт карав смертю (коли Драконта спитали, чому він за велику частину злочинів призначив смертну кару, він відповів, що «дрібні злочини, на його думку, заслуговують цього покарання, а для великих він не знайшов більшого»). Тільки за посягання на недотёрканність особи міг бути призначений штраф. Злочином вважалося завдати образу потерпілому, причому потерпілим ставав увесь його рід, тому скарги до суду могли подавати і потерпілі, і їхні родичі. Закони передбачали можливість примирення злочинця з рідними вбитого або з тим, кому заподіяно шкоду. Формою реалізації цієї можливості стала компенсація, вид і розміри якої встановлювалися угодою сторін (або в худобі, або в грошах) – вельми своєрідним інститутом додержавного афінського права. Норми кримінального законодавства Драконта були пом'якшені реформами Солона в 594 р. до н. е.

ЗАКОНИ ЛІКУРГА – неписані закони спартанського правителя Лікурга (IX ст. – перша пол. VIII ст. до н. е.), якому грецькі автори, зокрема Плутарх, приписують створення інститутів спартанського суспільства та держ. устрою (*герусії, апелі*), розподіл земель між *спартіатами*. У законах Лікурга, які діяли майже п'ять століть, відбилосся прагнення законодавця забезпечити рівність громадян – не лише формальну, а й реальну, навіть у дріб'язкових питаннях повсякденного життя і побуту.

КРИПТІЇ (від гр. *kryptēia*) – 1) «узаконені» у Стародавній Спарті своєрідні «профілактичні» щорічні війни спартіатів, в осн. спартанської молоді, проти беззбройних ілотів, що супроводжувалися

масовими вбивствами останніх лише тому, що вони за чисельністю приблизно разів у 20 перевищували спартіатів; 2) загони спартанської молоді, які несли протягом двох років поліцейську службу.

РАДА П'ЯТИСОТ (РАДА 500) (БУЛЕ) – у Стародавніх Афінах робочий, виконавчий орган при еклесії – загальному зібранні громадян у Стародавніх Афінах. До її складу обиралися повноправні громадяни, які досягли 30-річного віку, по 50 чоловік від кожної з 10 філ. Сюди могли ввійти представники всіх розрядів населення. Під керівництвом і безпосереднім контролем Ради 500 діяв весь фінансовий і адм. апарат Афіської держави. Термін повноважень членів Ради – один рік, після закінчення якого кожен булевт подавав звіт про свою роботу. Повторне обрання дозволялося через декілька років, і лише один раз, тобто щороку Рада оновлювалася. Її члени отримували платню в розмірі 5 оболов за кожний день фактичної служби й один обол на обід.

СПАРТИАТИ (від грец. *Spartiatai*) – повноправні громадяни Стародавньої Спарти.

ФЕСМОФЕТИ – назва колегії шести архонтів, які здійснювали нагляд за дотриманням правил правосуддя у Стародавній Греції.

ФЕТИ (від грец. *thetes*) – у Стародавніх Афінах термін «фети» в гомерівську епоху (XI–IX ст. до н. е.), позначав збіднілу частину громадян, що втратила зв'язок із родом та общиною. За реформою Солон – четверта (після пентакосіомедимнів, вершників, зевгітів), нижча цензова група цивільного населення. До неї входили громадяни з річним доходом із землі менше 200 медимнів (1 медимн – одиниця об'єму і ємності – від 41 до 52 л зерна): дрібні землевласники, орендарі, батраки, поденники, збіднілі верстви афіського суспільства. Від податків фети були звільнені. В армії служили легкоозброєними воїнами, матросами, веслярями, несли нестройову службу. Мали право участі в народних зборах і суді присяжних. Політ. і військ. роль фетів особливо зросла при Фемістоклі, Периклі та Клеоні у зв'язку з подальшою демократизацією афіського держ. ладу і посиленням ролі флоту. До IV ст до н. е. фети фактично одержали доступ до держ. посад.

ФЛА (від грец. *phylai*) – у Стародавніх Афінах:

1) за первіснообщинного ладу – плем'я, яке складалося з трьох фратрій, котрі, своєю чергою, поділялися на окремі роди;

2) в умовах рабовласницького ладу – терит. одиниця, яка об'єднувала по три тритії з кожної із трьох зон Аттики (міської, сільської, прибережної).

Періоди історії Римської держави

I	<p>ЦАРСЬКИЙ (754 р. до н. е. – 510 р. до н. е.) Остаточно формуються суспільні класи та державний апарат</p>
II	<p>РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ (510 р. до н. е. – 27 р. до н. е.) Державними справами керують спеціально обрані люди на визначений термін. У 83 р. – 27 р. до н. е. відбувся перехід до монархії шляхом установаження військових диктатур, у боротьбі за владу був утворений 1-й, а пізніше 2-й триумвірат (тобто об'єднання трьох лідерів)</p>
III	<p>ІМПЕРАТОРСЬКИЙ (27 р. до н. е. – 476 р.) Державна влада зосереджується в руках імператора. Період мав два етапи:</p>
	<div style="text-align: center; width: 45%;"> <p>1) принципат (27 р. до н. е. – 284 р. н. е.)</p> </div> <div style="text-align: center; width: 45%;"> <p>2) домініат (284 р. – 476 р.)</p> </div>

Схема 3.13

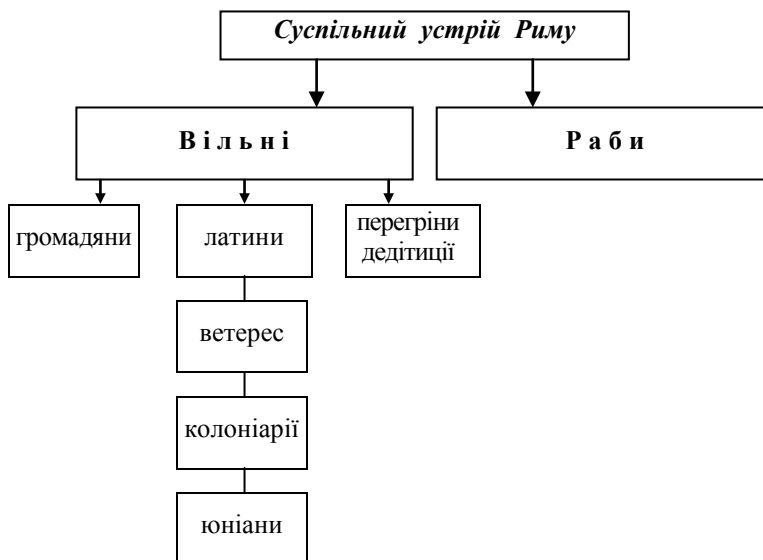

Схема 3.14

**Реформа
Сервія Туллія
(VI ст. до н. е.)**

Усе населення і територія Риму були поділені на 4 округи або триби та складалося з **5 майнових класів** за рівнем доходів – незалежно від того, чи це патриції чи плебеї

«Вершники»	Входили ті, хто був багатшим від громадян 1-го класу (18 центурій)
-------------------	--

I клас	Входили особи, які володіли майном не менше 100 тис. асів (80 центурій)
II клас	Входили ті, чиє майно оцінювалося в 75 тис. асів (22 центурії)
III клас	Входили ті, чиє майно оцінювалося в 50 тис. асів (20 центурій)
IV клас	Входили ті, чиє майно оцінювалося в 25 тис. асів (22 центурії)
V клас	Входили ті, чиє майно оцінювалося в 11 тис. асів (30 центурій)

«Пролетарі»	Входили ті, чиє майно не досягало до 5-го класу (1 центурія)
--------------------	--

УСЬОГО	193 центурії
---------------	---------------------

Схема 3.15

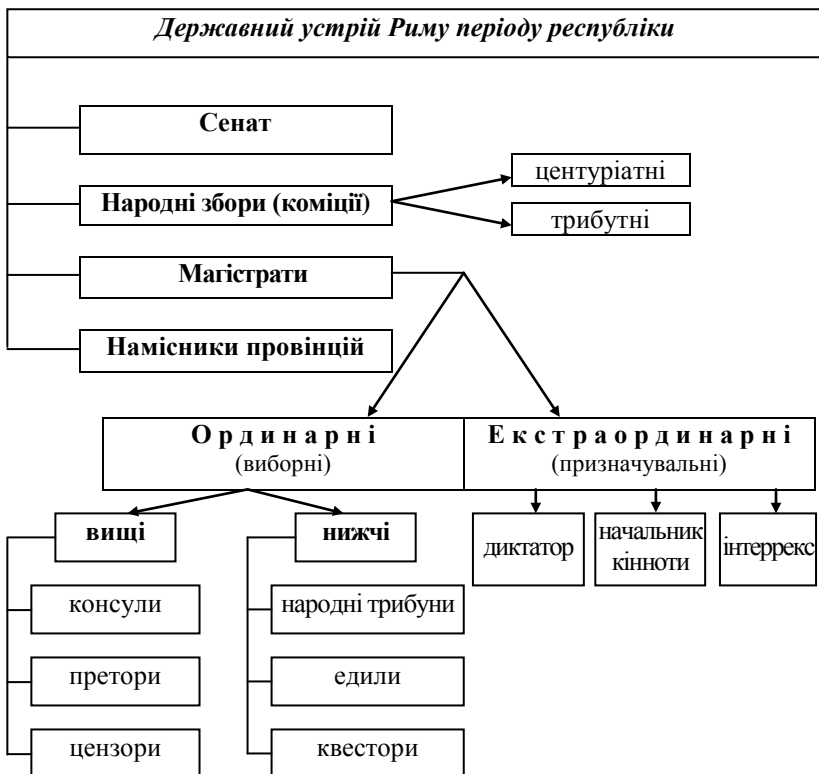

Схема 3.16

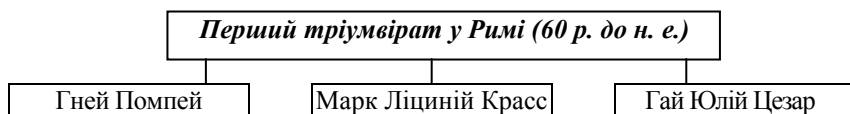

Схема 3.17

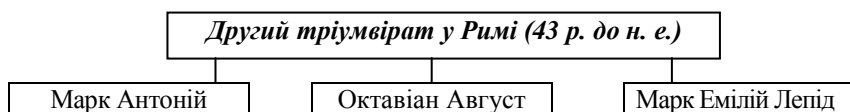

Схема 3.18

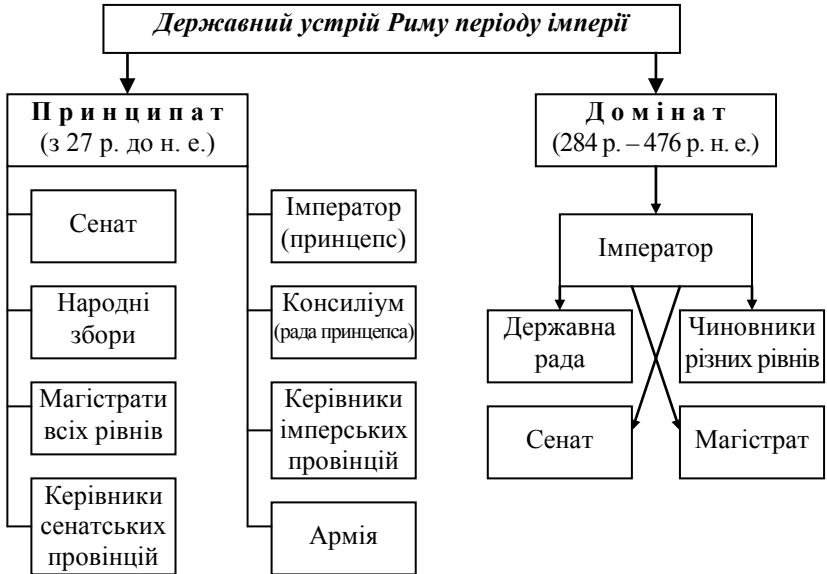

Схема 3.19

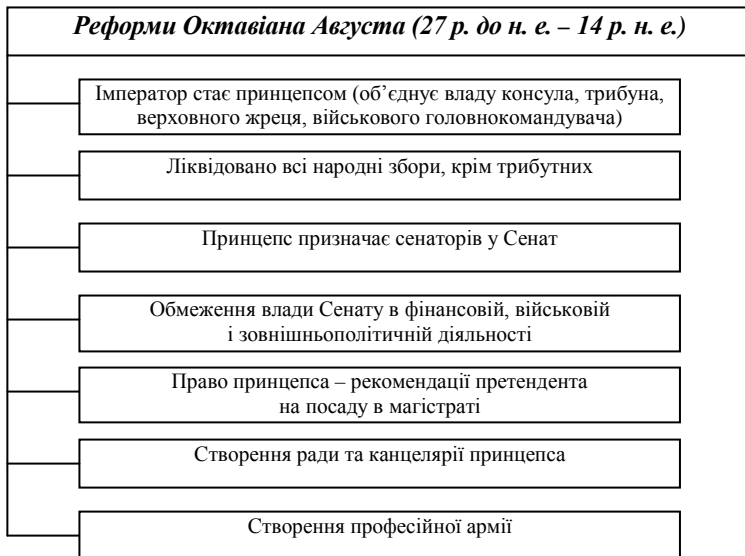

Схема 3.20

Схема 3.21

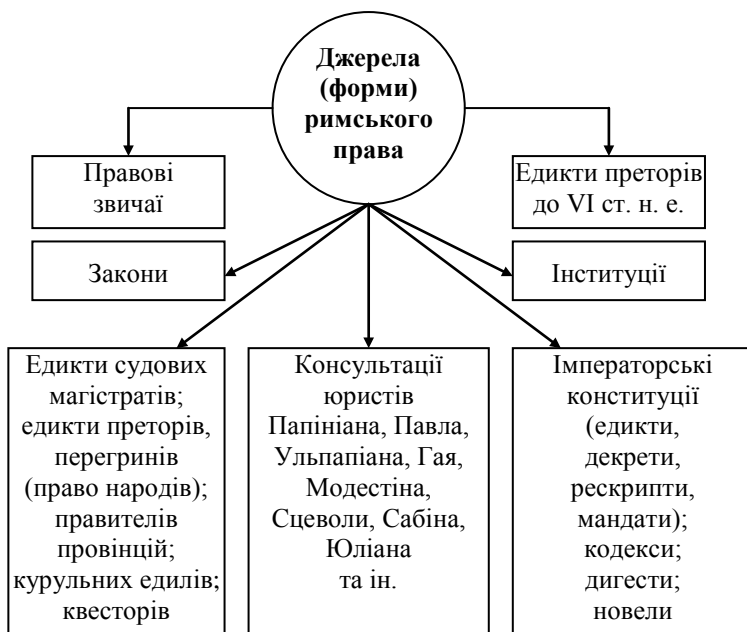

Схема 3.22

Періоди розвитку римського права

Найдавніший (VI–III ст. до н. е.)	Формування римського права. Характеризувався його національно-полісною замкнутістю, формалізмом, архаїчністю, примітивністю інститутів, становістю.
Класичний (III ст. до н. е. – III ст. н. е.)	Розквіт римського права. Розвиток найважливіших інститутів, які врегульовували найважливіші суспільні відносини (власності, товарно-грошові, шлюбно-сімейні тощо).
Посткласичний (IV–VI ст. н. е.)	Основним його досягненням було те, що відбувається систематизація та кодифікація права, але на право цього періоду не могли не вплинути кризові явища, що були характерні для тогочасного римського суспільства.

Схема 3.23

Основні права громадян Риму

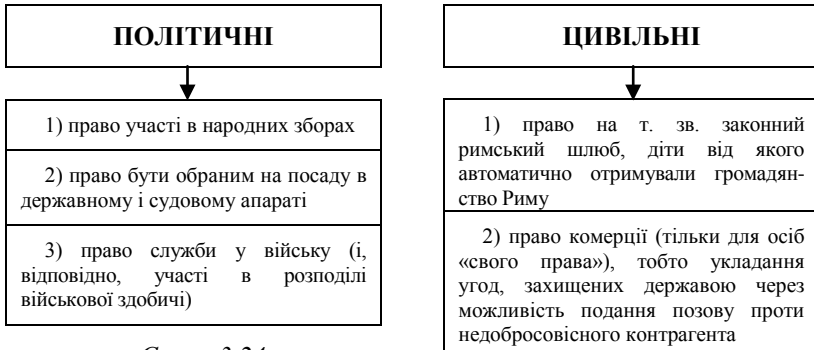

Схема 3.24

Компетенція народних зборів Риму періоду республіки

Центуріатні комісії	Трибутні комісії
1) приймання законів; 2) обрання найвищих посадових осіб; 3) оголошення війни й укладання миру; 4) розглядання апеляцій на смертні вироки	1) обрання нижчих посадових осіб; 2) розглядання апеляцій на цивільні справи

Схема 3.25

Схема 3.26

Державний устрій Римської імперії IV–VI ст.

Схема 3.27

«**ВЕРШНИКИ**» – один із привілейованих станів у Стародавньому Римі та деяких грецьких державах (Фессалія, Халкіда, Еретрія), з якого спершу формувалася кіннота. Стан вершників був оформлений законами Сервія Туллія в VI ст. до н. е. (мали найвищий майновий ценз); у 129 р. до н. е. вершникам надали право займатися комерцією. За законами Г. Гракха, вершники дістали право участі в постійних судових комісіях, що зміцнило їхнє становище. Август, встановивши для вершників ценз у 400 тис. сестерцій, зробив їх другим станом держави. У II–III ст. н. е. вершники становили бюрократичну верхівку. Як окремих стан вершники зникають у IV–V ст. н. е.

ГЕЛІЄЯ (від грец. *helios* – сонце) – у Стародавніх Афінах – вищий судовий орган, що налічував до 6 тис. осіб (по 600 осіб від кожної з 10 терит. *філ*). Члени гелієї обиралися жеребкуванням на один рік із громадян, що досягли 30 років. У її складі функціонували 10 *колегій*, у кожній з яких було по 500 діючих суддів і по 100 запасних. Із метою запобігання ймовірним зловживанням колегіям не повідомляли, коли їх залучать до виконання обов'язків. З V ст. до н. е. гелієя розглядала і приватні, і державні справи, контролювала діяльність вищих посадових осіб, затверджувала закони, прийняті народними зборами.

ГРОШОВА СИСТЕМА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ –

а) **ас** (від лат. *as, assis* – дрібна монета) – монета (основна грошова одиниця за доби створення *Закону XII таблиць*), що спершу дорівнювала за вартістю фунту міді (327,45 г), карбувалася з латуні (вага монети поступово знижувалася, а згідно з указом Августа новий ас дорівнював 11 г); карбування припинене у III ст. н. е. Була монета, що дорівнювала двом асам – дупондій (карбувався з латуні) та сестерцій (2,5 нового аса) – первісно срібний, згодом бронзовий, а за часів Августа – латунний (27,3 г); карбування дупондіїв і сестерціїв припинене у III ст. н. е.;

б) **денарій** (від лат. *denarius* з *deni* – десять) – 1) монета карбувалася з 269 р. до н. е.; первісно дорівнював 10 асам, згодом – 16 асам; спершу містив 4,55 г срібла (1/72 фунта), при Нероні – 3,4 г срібла, далі вміст благородного металу постійно зменшувався; в період пізньої Республіки був бронзовою монетою; за Августа карбувався з латуні; 2) срібна монета римського походження у *Франкській державі*, що дорівнювала 1/40 частині соліда;

в) **ауреус** (від лат. *aureus* – золотий, золотавий) дорівнював 25 срібним денаріям, при Цезарі містив 8,19 г золота, при Нероні – 7,28 г, при Діоклетіані – 4,68 г, згодом вміст золота збільшено до 5,46 г;

г) **солід** (від лат. *solidus* з *sol* – сонце, сонячний) – введена Константином золота монета масою 4,55 г (згодом, у Франкській державі солід – також золота монета, радше рахункова одиниця, бо золота було дуже мало, купівельна здатність якої дорівнювала двом коровам).

Для Юдеї, Галлії та Британії карбувалися також монети зі свинцю, були в римській грошовій системі й монети з олова. Масштаб цін не був постійним, оскільки залежав від багатьох обставин: врожаю, становища на зовн. фронтах, внутр. стабільності тощо. *Напр.*, за свідченням Марка Туллія Цицерона, модій пшениці (приблизно 6,6 кг) коштував у його часи 4 сестерції (від лат. *sestertius* – чверть денарія).

ДЕЦЕМВІРИ (від лат. *decemviri* з *decem* – десять і *vir* – муж) – у Стародавньому Римі члени урядової комісії (колегія з 10 «достойних мужів»), що створювалася для виконання спец. держ. доручень – урегулювання земельних відносин, записів законів, розгляду цивільних справ тощо (*напр.*, у 451–450 рр. до н. е. – складання *Законів XII таблиць*).

ДЕЦИМАЦІЯ (від лат. *decimatio*) – 1) страта одного з десяти (за жеребкуванням) воїнів у війську Стародавнього Риму як кара за боягузтво чи за невиконання завдання всім підрозділом; 2) покарання кожного десятого, якщо не знайдено винного.

ДИГЕСТИ (від лат. *digesta, digere* – «приведене в систему», розмішувати в порядку) – звід систематизованих і тематично об'єднаних уривків із творів римських юристів, що мали силу закону; одна з найважливіших складових кодифікації римського права, проведена після падіння 3х. Римської імперії при візантійському імператорі Юстиніані I. За змістом Дигести поділяються на три великі частини: 1) уривки з творів римських юристів, що належать до старого римського права та виражені в законах і звичаях; 2) уривки з творів, присвячених *преторському праву*; 3) уривки з різних творів практичного характеру (насамперед із творів Папініана). Кожний уривок, вміщений у Дигестах, позначений іменем автора із зазначенням назви твору. Дигести також мають назву Пандекти (від лат. *pandectae* з грец. *pandektēs* – всеосяжний). Див. також *Пандектна система, Звід законів Юстиніана*.

ДИКТАТОР (від лат. *dictator* з *dicto* – диктую, наказую) – 1) найвища держ. посада у Стародавньому Римі в період Республіки; особа, яка обіймала цю посаду, була наділена всією повнотою держ. влади; диктатора за рішенням сенату призначав консул у виняткових випадках (війна, народне повстання) строком до шести місяців (як свідчить Т. Лівій, уперше диктатора призначено 498 р. до н. е.; у II–I ст. до н. е. були випадки безстрокової диктатури, зокрема Сулли, Цезаря; у 44 р. до н. е. посада диктатора скасована законом Антонія); 2) особа, якій надано необмежену владу в певній галузі управління або державі; 3) особа, яка на порушення норм сусп. життя, особисто здійснює управління і має необмежену владу. Відповідно, нічим не обмежена

влада однієї людини чи групи людей – диктатура (від лат. *dictatura* – необмежена влада), влада диктатора, час його правління.

ДОМІНАТ (від лат. *dominatus* – панський, хазяйський, господній, божий із *dominus* – пан) – 1) неприхована форма деспотичної монархії, режим необмеженої влади імператора, характерний для пізнього періоду Римської держави (з кінця III ст.); 2) 2-й етап (після *принципату*) імператорського періоду в історії Римської держави, який поділяється на три частини: а) домінат часу єдиної імперії – 284–395 рр. (встановлений за правління імператора Діоклетіана); б) домінат часу Зх.-Римської імперії – 395–476 рр.; в) домінат часу Сх.-Римської (Ромейської) імперії – 395 р.–VII ст.).

ЗАКОНИ XII (ДВНАДЦЯТИ) ТАБЛИЦЬ (від лат. *Leges duodecim tabularum*) – найдавніша пам'ятка римського права, складена в 451–450 рр. до н. е. Виконані на 12 мідних дошках (таблицях), Закони XII таблиць були виставлені для заг. огляду на центр. майдані Риму – Форумі.

У своєму первинному вигляді Закони XII таблиць не збереглися (пропали в 390 р. до н. е. при навалі галлів), відомі лише уривки, які передавали римські правники, письменники. За своєю сутністю Закони XII таблиць загалом є обробкою й консолідацією звичаєвого права Риму, зафіксували близько 120 звичаїв. Характерними ознаками цих законів були лаконічність, недвозначність, чіткість суджень, деякі з них мали на собі відбиток релігійних ритуалів. Стосувалися насамперед цивільного та карного судочинства. Їм притаманні пережитки родового ладу, патріархальний характер сімейного права, захист принципово римської державності. Так, у XII таблиці була постанова про те, що у майбутньому будь-яке рішення народних зборів (коміцій) повинно мати силу закону. Закони мали відбиток приватної саморозправи (наприклад, злодія, схопленого на місці злочину, карали бичуванням, а опісля віддавали потерпілому). Той, хто здійснив крадіжку вночі або зі зброєю, міг бути вбитий на місці злочину; громадянин, котрий позичив і не віддав, міг бути покараний на смерть або проданий у рабство за р. Тібр. Якщо хтось травмував фіз. ін. громадянина і не помирився з ним, то його травмували подібно. Були й окремі нові положення, що відступали від норм звичаєвого права (*напр.*, система штрафів свідчить про відхід від давнього принципу *таліону*). Ці закони слугували основою розвитку подальшого римського законодавства. Знання Законів XII таблиць вважалося обов'язковим, тому з їх прийняттям стало необхідним правове виховання (освіта) римських громадян.

ІМПЕРАТОР (від лат. *imperator* – повелитель, володар, полководець з *impero* – наказую, володарюю, управляю) – 1) почесний

титул полководця у Стародавньому Римі; з часів Октавіана Августа – титул глави держави; 2) титул деяких монархів; глава імперії.

КОДЕКС ФЕОДОСІЯ (від лат. *Codex Theodosianus*) – пам'ятка права Сх. Римської імперії (Візантії), перший із пізньоримських кодексів. Отримав назву від імені імператора Феодосія II, за вказівкою якого був укладений спец. комісією з чиновників і юристів. Кодекс Феодосія опубліковано 438 р. для Сх. Римської імперії, а з 439 р. він набув чинності для всієї Римської імперії. Охоплює розташовані у хронологічному порядку понад 3 тис. скорочених і перероблених розпоряджень (конституцій) римських імператорів, починаючи з Константина I (від 312 р.) і до початку V ст. Кодекс складався з 16 книг, поділених на титули (глави). У Сх. Римській імперії був чинним кодекс Юстиніана I, однак на Зх. імперії його рецепіювали, тому він залишався осн. джерелом пізнання римського права до XII ст.

КОЛОНАТ (від пізньолат. *colonatus* з лат. *colonus* – землероб; поселенець) – форма залежності селян від великих землевласників у Римській імперії, а також у ранньому середньовіччі в країнах Зх. Європи та Візантії. Колонат був формою експлуатації селянства, яка йшла на зміну рабства і набула поширення в I ст. н. е. При системі колонату земля поділялася на дрібні ділянки і передавалася в оренду особам, яких називали *колонами*. У підкорених Римом країнах Сходу відносини, схожі на колонат, виникли задовго до їх завоювання. Перехід до колонату був наслідком невпинного занепаду великих рабовласницьких господарств і зменшення припливу рабів, що змушувало великих землевласників шукати нові форми експлуатації. У прикордонних областях Римської імперії уряд, починаючи з 2-ї пол. II ст., оселявав «варварів», наділяючи їх землею на умовах, подібних до колонату.

КОЛОНИ (від лат. *colonus* – землероб; поселенець) – сусп. прошарок залежного населення Стародавнього Риму періоду імперії (збіднілі вільні громадяни, звільнені та раби), орендатори невеликих земельних ділянок у великих землевласників, за користування якими колони платили орендну плату й виконували натуральні повинності. У Римській імперії колони, що перебували в залежності від великих землевласників, юр. вважалися вільними; оренду сплачували переважно грошми, але з II ст. грошову оплату замінили здольною орендою та відробітками. За імператора Константина (306–337) колонів було прикріплено до землі та за едиктом 332 р. заборонено перехід з одного маєтку до іншого. Колони були попередниками середньовічних кріпаків.

КОМІЦІЇ (від лат. *comicia* – збори) – збори громадян у Стародавньому Римі, на яких обирали посадових осіб, приймали закони, вирішували питання війни і миру. Було три види коміцій:

куріатні, трибутні, центуріатні. Рішення трибутних коміцій називали *плебісцитом*. До кінця I ст. н. е. втратили значення.

ЛАТИНСЬКИЙ СОЮЗ – федерація лат. міст, яка існувала, за традицією, з VII ст. до н. е. до 338 р. до н. е. на території Лаціуму (область Середньої Італії). До Лат. союзу не раз входив Рим, який відіграв у ньому (особливо в VI ст. до н. е.) значну роль. Спроби лат. міст домогтися рівноправного становища з Римом у Лат. союзі спричинили Латинську війну 340–338 рр. до н. е., яка завершилася перемогою Рима. Жителі найближчих до Рима міст дістали права римського громадянства, а ін. – були зрівняні з римлянами в громадянських правах, окрім права голосу в народних зборах.

ЛЕГІОН (від лат. *legio (legionis)* з *lego* – збираю, набираю) – 1) військ. з'єднання у стародавній римській армії (3–10 тис. воїнів). Спершу легіон поділявся на 30 військ. частин – маніпулів, на чолі яких стояли центуріони. Шикувался в шахматному порядку з інтервалами між окремими маніпулами. Перший ряд із десяти маніпулів становили бійці-списоносці (гастати), другий – досвідчені воїни (принципи), третій – добірні, випробувані ветерани (тріарії). У бій ці сили вводилися поступово. Орг. поділ легіону, його бойовий порядок змінювалися з розвитком військ. мистецтва і політ. змінами в Римській імперії. Згодом у багатьох країнах легіонами називалися різні військ. формування, здебільшого з несталим складом (*напр.*, іноземний легіон у Франції); 2) назва деяких цивільних організацій; 3) *перен.* незліченна кількість.

МАГІСТРАТУРА (від лат. *magistratus* – уряд, влада, держ. посада з *magister* – начальник, учитель) – 1) у Стародавньому Римі – держ. посади, а також сукупність осіб, що їх обіймала. Магістратури ділилися на ординарні (звичайні) й екстраординарні (надзвичайні), а також на вищі та нижчі. До ординарних магістратур належали посади *консулів, преторів, цензорів, квесторів, едилів* тощо. Екстраординарні магістратури створювалися переважно за надзвичайних обставин, коли Римській державі загрожувала особлива небезпека – тяжка війна, велике повстання рабів, серйозне внутрішнє безладдя (за пропозицією сенату один із консулів призначався *диктатором*). Вищі магістратури – диктатор, децемвіри, консули, претори, цензори; нижчі – народні трибуни, едили, квестори тощо. Вищі магістратури мали верховну владу, всі ін. мали право видавати укази у межах своїх обов'язків і накладати штрафи; 2) у деяких державах – система судових відомств.

МІЛАНСЬКИЙ ЕДИКТ – *едикт*, виданий 313 р. римським імператором Константином у м. Мілані; урівнював християнство з ін. релігіями, надавав християнам свободу віросповідання, повертав їм

конфісковані церкви й церк. майно. Міланський едикт був важливим етапом у перетворенні християнства на панівну релігію Римської імперії. Офіційний союз між імператорською владою і християнством був встановлений на 1-му Вселенському соборі в м. Нікеї (325).

МУНІЦИПІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ (від лат. *municipium* з *munus* – обов'язок, служба і *capio* – брати, одержувати) – у часи Римської республіки так називалися залежні від Риму міста Лацію і пізніше Італії. Жителі цих міст отримували такі самі обов'язки, як і римські громадяни, а міста – часткове самоуправління або префекта, призначеного Римом. Із часів Другої латинської війни (338 р. до н. е.) усі громадяни муніципій мали всі права римських громадян. Першою муніципією цього роду вважають м. Тускул. Тривалий час громадяни муніципій мали дещо менші права, ніж римські громадяни, – вони мусили служити в армії, платити податки, але не мали права голосу на виборах і не були внесені у триби. У часи імперії права муніципій отримували також міста і поза Італією. З 212 р. усі міста імперії отримали ранг муніципії.

НЕКСУМ (від лат. *nexum* – в'язати) – найдавніша форма договору позики, забезпеченням якого виступала особа боржника; договір, пов'язаний із самозакладом боржника (Стародавній Рим).

ПАТРИЦІЇ (від лат. *patricii* з *pater* – батько) – 1) у Стародавньому Римі – повноправні громадяни Риму, члени римської общини; спершу все корінне римське населення, яке входило до родової общини, становило римський народ і протистояло плебеям; потім – родова знать; 2) у середні віки – найбільш заможні та привілейовані жителі міст більшості країн Зх. Європи; міська (купецька) аристократія, яку, зокрема, називали патриціатом.

ПЕРЕГРИНИ (від лат. *peregrinus* – іноземці, «чужаки») – жителі завойованих Римом земель, римських провінцій, іноземці; на початку II ст. центр. владою визначено їх правовий статус; у 212 р. владою імператора Каракалі право громадянства надане всім вільним жителям Римської імперії.

ПЛЕБЕЇ, ПЛЕБС (від лат. *plebs* – простолюди, натовп) – неповноправні громадяни Стародавнього Риму; особисто вільні люди (мали право власності на землю, повинні були платити податки і від'їжджати на військ. службу; могли придбати майно, здійснювати операції та самостійно від власного імені виступати в суді, тобто володіли цивільною правоздатністю, за винятком права одружуватися з патриціями, патриціанками; вони не потребували патронату – захисту), але позбавлені можливості брати участь в управлінні

справами римської общини. Тільки на початку III ст. до н. е. домоглися зрівняння у правах із патриціями.

«ПРАВО НАРОДІВ» (від лат. *jus gentium*) – система правових норм у Стародавньому Римі, що встановлювала відносини між римськими громадянами та представниками ін. народів (перегринами), а також відносини останніх між собою. Претори перегринів не були пов'язані нормами цивільного права у своїй правотворчості (при виданні едиктів), тому мали значну свободу розсуду на засадах «справедливості» та «природного розуму», використовували право ін. країн. «Право народів» було найбільш розвинутою й досконалою частиною римського права. Однак створене преторами перегринів «право народів» було не міжнар., а внутрішньодержавним. Було предтечею міжнар. права.

ПРЕТОР (від лат. *praetor* – той, хто йде попереду, проводир, ватажок) – у Стародавньому Римі вища посадова особа, помічник консула. Посада претора заснована в 388 р. до н. е. як помічника консула. Внаслідок того, що консули, командуючи арміями, часто були відсутні в Римі, то преторам перейшло управління містом і, що насамперед важливо, керівництво судочинством, яке давало їм змогу, завдяки *імперіуму*, видавати загальнообов'язкові постанови, створювати нові норми права. Претор відповідав за охорону громадського порядку в столиці і здійснював заг. керівництво її поліцією (у розпорядженні претора були два помічники: цензор і едил, що обиралися зі середовища патриціїв). Спершу обирався один претор, потім два, один з яких розглядав справи римських громадян (міський претор), а ін. – справи за участю іноземців (претор перегринів) (посада встановлена в 242 або 238 р. до н. е.). Поступово кількість преторів збільшилася до восьми.

ПРЕТОРСЬКЕ ПРАВО (від лат. *Jus Praetorium*) – система римського права, яка сформувалася поряд зі системою цивільного права. Створювалася завдяки діяльності насамперед преторів, які своїми едиктами і формулами (настановами суддям для розгляду конкретної справи), формально не змінюючи та не скасовуючи законів, доповнювали і змінювали їх. Преторське право відповідало потребам сусп. відносин, що розвивалися, торгівлі, лихварства, великого землеволодіння.

ПРИНЦИПАТ (від лат. *principatus* – керівна роль, імператорська влада) – форма рабовласницької монархії, що виникла у I ст. до н. е. в Стародавньому Римі, за якою лише формально зберігалися республ. установи, а імператор, будучи фактично єдиновладним правителем, формально вважався першим у списку

сенаторів (*princeps senatus*). Започаткував принципат (27 р. до н. е.) троюрідний племінник Юлія Цезаря, всиновлений ним у заповіті – Октавіан (Август із 27 р. до н. е.). Август послідовно закріпив за собою звання імператора (27 р. до н. е.), першого сенатора-принцепса (27 р. до н. е.), проконсула провінцій (23 р. до н. е.), трибунську владу (23 р. до н. е.), посаду консула (19 р. до н. е.), верховного понтифіка (13 р. до н. е.), цензора (13 р. до н. е.). Влада Сенату почала повністю залежати від принцепса, про народні збори тільки згадували. Активна законодавча діяльність Августа (привласнений титул «августа» – «звеличеного богами» став спадковим) зовні була спрямована на збереження патріархального укладу майбутньої монархічної імперії. Принципат проіснував до 198 р. н. е.

РЕКС (від лат. *rex* – вождь, цар) – у царський період історії Стародавнього Риму (753–509 рр. до н. е.) виборний вождь римської общини.

СЕНАТ (від лат. *senex* – старець, старий) –

1) вища держ. рада у Стародавньому Римі (зібрання 300 представників знатних родів, призначених довічно), спершу – рада старійшин;

2) верхня палата парламенту в низці країн (США, Італія тощо).

СЕРВІТУТ (від лат. *servitus (servitutis)* – підпорядкованість, повинність) – 1) у Стародавньому Римі – речове право на чужу річ, яке забезпечує повне або часткове користування нею (*напр.*, право проходу по сусідній ділянці); 2) право користування чужим майном, яке встановлюється законом, договором, заповітом або рішенням суду; 3) обмеження терит. суверенітету однієї держави на користь іншої.

СЕЦЕСІЯ (від лат. *secessio* з *secedo* – букв. відокремлююсь) – 1) у Стародавньому Римі своєрідна форма боротьби плебеїв за свої права, що виявлялась у демонстративному виході останніх у 494 р., 449 р. до н. е. зі складу римської общини та виході за межі міста; 2) вихід зі складу держави будь-якої її частини.

ТРИБИ (від лат. *tribus* з *tribuo* – поділяю) – у Стародавньому Римі: 1) у VIII–VI ст. до н. е. три племені (на думку деяких учених, одне – латинського, друге – сабінського, третє – етрусського походження), що становили римську патриціанську громаду (див. *Патриції*); 2) з VI ст. до н. е. до 30-х рр. I ст. до н. е. – адм.-терит. округи, по яких встановлювався *ценз* і провадилися набір до армії та голосування у трибунтних *коміціях*.

ТРИБУНИ НАРОДНІ (ТРИБУНИ ПЛЕБЕЙСЬКІ) (від лат. *tribuni plebis*) – у Стародавньому Римі в 1-й пол. V ст. до н. е. (494 або 471 р. до н. е.) – середині III ст. н. е. найвищі виборні служб. особи з *плебеїв*. Обиралися на плебейських зборах по *трибах* строком на рік у

кількості 2, а пізніше 10 чоловік. Запровадження посади трибуна народного було великою перемогою плебеїв у боротьбі проти патрициїв. Спершу обов'язком трибуна народного був захист інтересів плебеїв проти сваволі патрициїв. Далі вони здобули право втручатися в дії всіх служб. осіб, окрім *диктатора* та *цензора*, право скликати плебейські збори, а з кінця III ст. до н. е. – *сенат*. Особа трибуна народного вважалася священною і недоторканною. Трибуни народні відігравали важливу роль у боротьбі римської рабовласницької демократії проти *олігархії*. Найбільшого значення діяльність трибуна народного набула у 2-й пол. II ст. до н. е. у зв'язку з загостренням боротьби між великими і дрібними землевласниками. У період імперії трибуни народні втратили своє значення, а їхні повноваження поступово перейшли до *імператора*.

ТРИУМВИРИ (від лат. *triumvir*) – члени колегії з трьох осіб у Стародавньому Римі, які здійснювали поліцейські функції з виконання смертних вироків; мали судові повноваження щодо невільників за злочини, спрямовані на захист інтересів рабовласників, і здійснювали ці повноваження, застосовуючи інквізиційний процес.

ТРИУМФ (від лат. *triumphus*) – 1) у Стародавньому Римі – урочистий в'їзд у столицю полководця-переможця з принесенням у жертву богам биків на Капітолійському пагорбі; 2) видатний успіх, перемога, а також урочистості з цього приводу.

ФОРУМ – площа у Стародавньому Римі, на якій скликалися народні збори, відбувалися ярмарки та здійснювався суд. Центр політ. життя Риму. Згодом цим терміном називали місце публічних виступів і висловлювань, широкі представницькі збори (конференції, конгреси, з'їзди тощо).

ЮДЕЯ (ЮДЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО) – ранньорабовласницька держава, що існувала з 935 р. до н. е. до середини I ст. н. е. в Пд. Палестині. Столицею Юдеї був Єрусалим. Вела постійні війни з Ізраїльським царством, Єгиптом, Ассирією та ін. державами. У 586 р. до н. е. Юдея підпала під владу Вавилонії, 538 р. до н. е. – Персії. У 332 р. до н. е. Юдею загарбав А. Македонський. Зі середини II ст. до н. е. Юдея стала самостійною державою. Завойована 63 р. до н. е. Римом і у 44 р. н. е. перетворена на римську провінцію.

Тема 4. ДЕРЖАВА І ПРАВО ВІЗАНТІЇ
(V–XV ст.)

Державний устрій Візантійської імперії V–VII ст.

Візантійська імперія V–VII ст. – централізована воєнно-бюрократична монархія

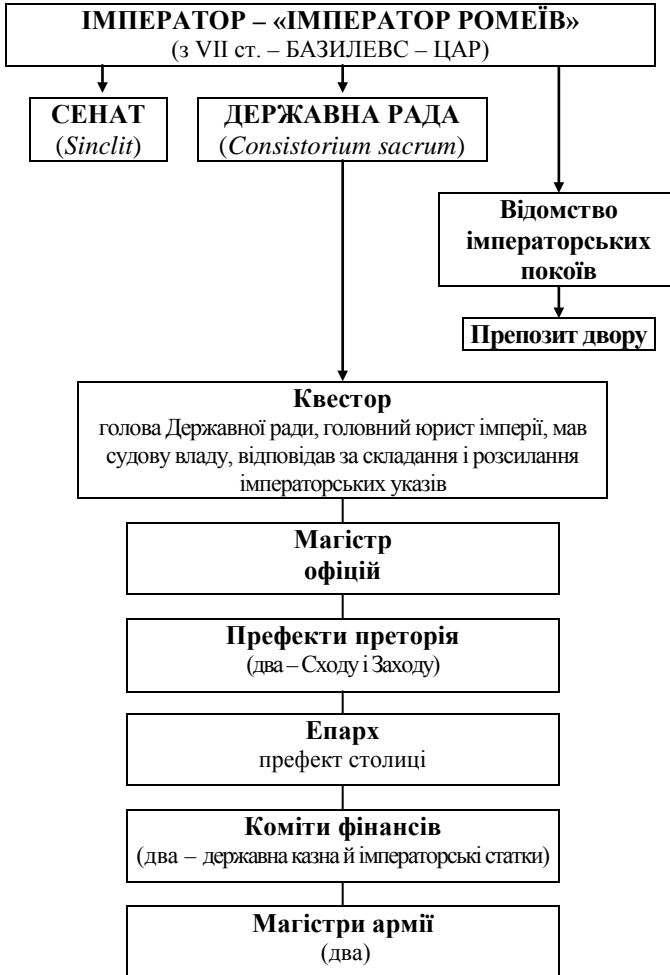

Схема 4.1

ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПРАВО – право Візантійської імперії VI–XV ст.

В основу перших законодавчих збірників Візантійського права було покладено норми римського права, яке поступово перероблялося відповідно до феод. відносин. Таке пристосування відбувалося під впливом звичаєвого права багатьох народностей, які заселяли імперію. На сімейне та спадкове право впливало також учення християнської релігії. Візантійське право регламентувало й охороняло феод. власність; було рецептоване (запозичене) багатьма феод. країнами, передусім на Балканському п-ові та в Передній Азії. Були поширені збірники Візантійського права – Василіки, *Еклога*, Землеробський закон, Прохірон тощо. Норми Візантійського права застосовувалися переважно в церк. судах; отримали поширення та запозичувалися законодавчими збірниками держав Європи.

ВІЗАНТІЯ, ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ (від грец. *Basileia tōn Rōmaïōn* – царство РOMEІВ, царство Римське, Римська імперія) – середньовічна держава, сх. частина Римської імперії; існувала у 395–1453 рр. У староруських і старослов'янських літописах також вживаються назви Християнське і Грецьке царство (ще одна назва цієї держави – Романія, від якої походить назва сучасної європ. країни – Румунії). Назву «Візантійська імперія» держава одержала у працях істориків після свого падіння, вперше – від нім. ученого Ієроніма Вольфа 1557 р. Походить від назви античного поселення Візантій до розбудови його (324–330 рр.) імператором Константином Великим; місто отримало ім'я Константинополь (Царгород) і стало центром Візантійської імперії. Як спадкоємиця Римської імперії Візантійська держава не лише успадкувала її найбагатші провінції, а й тривалий час була духовним, культ., економ. і політ. центром Середземномор'я. Її правителі в часи найбільшої могутності правили землями від Пн. Африки до дунайських берегів, від Гібралтарської протоки до хребтів Кавказу.

Історія Візантійської держави розпочалася з 395 р., коли політ. розділення між Сх. і Зх. частинами Римської імперії усталилось. За імператора Константина відповідно до Міланського едикту (313 р.) оголошувалася віротерпимість до християнської релігії. З цього моменту церква стала надійним союзником, захисником імператорської влади, а імператори почали збагачувати церкву земельними і грошовими жалуваннями. З 476 р., коли останній зх. імператор Ромул Август відмовився від влади, імператор залишився лише в Константинополі. У Візантійській імперії з 620 р. за імператора Іраклія держ. мовою офіційно стала грецька. Найбільші території імперія контролювала за імператора Юстиніана I, який вів широку

завойовницьку політику в зх. Середземномор'ї, прагнучи відновити колишню Римську імперію. Відтоді вона поступово втрачала землі під натиском сусідніх держав і східноєвроп. народів. Після араб. завоювань займала лише територію Греції та Малої Азії. Експансія в IX–XI ст. змінилася серйозними втратами, розпадом країни під ударами хрестоносців (1204 р. під час 4-го хрестового походу), відновленням за Михайла VIII в 1261 р. і загибеллю під тиском турків-сельджуків і турків-османів. Імперія припинила існування з падінням Константинополя під ударами Османської держави, військ султана Мехмеда II 30 травня 1453 р. Останні залишки великої імперії – Трапезунд і Морея – потрапили під тур. панування протягом кількох наступних десятиліть. Султани Османської імперії називали себе римськими імператорами і спадкоємцями Римської імперії.

У Візантійській державі активно розвивалися традиції римського права. Закони постійно вдосконалювалися; були закладені засади апеляційних судів, системи морського права. *Звід законів Юстиніана*, *Кодекс Феодосія*, *Еклога законів* стали підсумком розвитку римського права та сприяли еволюції юр. систем.

ДЕСПОТ (від грец. *despotēs* – володар, державець) – титул *імператорів* Візантійської імперії, який вживався у 1-й період *імперії* (IV – перша пол. VII ст.). Поступово його почали отримувати родичі імператора. З кінця XII ст. цей титул почали надавати вищим достойникам Візантійської імперії, що за ієрархією йшли одразу після імператора та його родини. У XV ст. титул деспота вживали замість королівського останні сербські державці. Від титулу деспот походить деспотизм – спосіб держ. правління, що використовує самовладдя однієї особистості, не обмежене законом.

Необмежена влада (від грец. *despotēia*) називається деспотія: 1) форма не обмеженої законом самодержавної влади, що характеризується крайньою централізацією та сваволею монарха, безправ'ям підданих; 2) держава з такою формою правління (приміром, необмежена монархія).

ЕКЛОГА ЗАКОНІВ (від грец. *ēkloge* – вибірка, витяги) – збірник законів Візантії, виданий 726 р. імператором Левом III Ісаврійським у період зміцнення імперії. Складається з вибраних законів із Кодексу Юстиніана (зі *Зводу законів Юстиніана*) та правових актів наступних (після Юстиніана) імператорів. Еклога ділилася на 18 титулів, що охоплювали різноманітні питання шлюбного й сімейного, спадкового права, права опіки й піклування. Передбачалося законодавче посилення принципу приватної власності, впорядкування централізації управління. Зросла увага до зміцнення сім'ї, розширилися майнові права жінок,

зменшився перелік причин для розлучень. Зрештою, були спрощені процедури відпущення рабів на волю, що створювало сприятливі умови для розвитку феодалізму. Еклога обмежувала застосування смертної кари, але багато статей її передбачали тілесні покарання, здебільшого за злочини проти приватної власності. У середині VIII ст. з'явився додаток до Еклоги, в який були включені чотири самостійні закони – землеробський, військ., морський і Мойсеїв (*староєврейський закон*).

ЗВІД ЗАКОНІВ ЮСТИНІАНА – створений у час правління у Сх.-Римській (Ромейській) імперії – Візантії імператора Юстиніана I. З метою систематизації джерел старого і нового права, усунення різночитання, суперечностей і суб'єктивного тлумачення, які не узгоджувалися з духом централізованої імператорської юстиції, з лютого 528 р. до 534 р. працювали держ. комісії на чолі з магістром Трибунаном і константинопольським професором права Теофілом, які й підготували т. зв. Звід законів Юстиніана (складався з трьох рівних за обсягом, принципами упорядкування й, частково, за характером розглянутих у них питань частин: *Дигести*, *Інституції* та власне *Кодекс*).

У *Дигестах* подано систематичну компіляцію цитат із робіт класичних римських юристів, присвячених в осн. цивільному праву (всього в *Дигестах* налічується 9142 фрагменти з майже двох тис. творів, що належали 39 римським правознавцям I–V ст.; розподілялися на 50 книг із різних юр. тем (усередині книг – на *титули* й на фрагменти), які, своєю чергою, були систематизовані за сімома умовними частинами: 1) кн. 1–4 розглядали загальні питання права і вчення про права осіб; 2) кн. 5–11 – про право осіб на свої та на чужі речі, про захист права власності; 3) кн. 12–19 – про зобов'язання двох сторін або зобов'язання, що виникають із взаємної довіри; 4) кн. 20–27 – про забезпечення зобов'язань, витрати й позови з зобов'язань, про обов'язки з сімейних і опікунських прав; 5) кн. 28–36 – про заповіти; 6) кн. 37–43 – про різні питання, що дозволялися за суддівським розсудом; 7) кн. 44–50 присвячені головно питанням карного й публічного права). *Дигести* відомі зі списків VI–VII ст.

Інституції подавали систематизований виклад заг. правових принципів, як вони розумілися в римській юр. традиції, і осн. інститутів, головно приватного права. Формально вони мали слугувати офіційним джерелом для початкового вивчення права, але через таке значення, яке надавав Юстиніан проведеній кодифікації, узагальнені догматичні визначення набули сили закону. Осн. джерелами при упорядкуванні *Інституцій* стали твори юристів Гая, Флорентина, Марсіпна, Павла й Ульпіана. Розміщені у 4-х книгах: у першій книзі даються заг. відомості про правосуддя й право, про правовий статус осіб, про

вільновідпущеників, про шлюб, про батьківську владу, про опіку й піклування; друга книга присвячена речовому праву (докладно розглядаються нові засоби розподілу і придбання речей, їх властивості) та заповітам і *легатам*; у третю книгу включені титули, що належали до успадкування без заповіту, ступеня *когнатського* родичання тощо, а також викладені заг. положення про зобов'язання й обставини укладання договорів, висвітлені окремі їх види; у четверту книгу включені зобов'язання з деліктів, питання про відшкодування збитків і захисту прав. У заключну частину Інституцій додані два титули, де перелічені обов'язки людей і різні види злочинів, які особливо розроблені в імператорському законодавстві (образа його величності, перелюб, батьковбивство, підробки тощо). Найдавніша копія Інституцій припадає на IX ст.

Кодекс систематизував норми цивільного права й церк. справ. Складався з 12 книг, які поділялися на 765 титулів, де наводилися тексти чинних імператорських конституцій (усього більше 4 тис.): у 1-й книзі кодифікувалися постанови, що стосувалися церк. католицького права, джерела права недержавної служби; у кн. 2–8 – акти імператорів про цивільні права та судочинство; у 9-й – з кримінальних справ; у 10–12 – з держ. управління, фінансів тощо. Кодекс відомий не в оригіналі, а у вигляді рукописів IX–XII ст.

Після смерті імператора Юстиніана (565 р.) його законодавча спадщина була зібрана під заг. назвою *Новел*, що згодом почали розглядатися як четверта частина Зводу законів Юстиніана. У XII ст. усі частини Зводу законів Юстиніана були названі «Зводом цивільного права» (*Corpus juris civilis*) і саме завдяки йому відома суть римського права. Ця кодифікація слугувала основою для рецепції римського права як у середньовічній Європі, юриспруденції Нового часу, так і в сучасному світі. У XVI ст. у Франції були підготовлені його перші друковані видання. *Corpus juris civilis* став основою для розробки *Цивільного Кодексу Наполеона* (1804 р.).

КОДЕКС ФЕОДОСІЯ (від лат. *Codex Theodosianus*) – пам'ятка права Сх. Римської імперії (Візантії), перший із пізньоримських кодексів. Отримав назву від імені імператора Феодосія II, за вказівкою якого був укладений спец. комісією з чиновників і юристів. Кодекс Феодосія опубліковано в 438 р. для Сх. Римської імперії, а з 439 р. він набув чинності для всієї Римської імперії. Включає розташовані у хронологічному порядку понад 3 тис. скорочених і перероблених розпоряджень (конституцій) римських імператорів, починаючи з Константина I (від 312 р.) і до початку V ст. Кодекс складався з 16 книг, поділених на титули (глави). У Сх. Римській імперії був чинним

кодекс Юстиніана I, однак на 3х. імперії його рецепіювали, тому він залишався осн. джерелом пізнання римського права до XII ст.

КОДИФІКАЦІЯ (від лат. *codex* – зібрання законів і *facio* – роблю) – один із способів систематизації чинного законодавства, який передбачає змістовну переробку (усунення розбіжностей і суперечностей, скасування застарілих норм) нормативно-правових актів, що мають спільний предмет і метод правового регулювання та створення нового систематизованого нормативно-правового акта. Формами кодифікації є: основи законодавства, кодекси, статuti, положення, правила.

ЛАТИНСЬКА ІМПЕРІЯ – феод. держава на пд. Балканського п-ова у 1204–1261 рр. Створена хрестоносцями (1204 р.) після розгрому Візантії внаслідок 4-го хрестового походу (1202–1204 рр.). Окрім пд. частини Балканського п-ова, до Лат. імперії входили як васальні володіння – Фессалонікське королівство (до 1224 р.), Ахейське князівство, Афінсько-Фіванське герцогство тощо. Латинські лицарі вели безперервні війни з Болгарією, Нікейською і Трапезундською імперіями. З 1222 р. правителі сусідніх із Лат. імперією грец. держав (Нікейська імперія та ін.) почали поступово відвоювати загарбані хрестоносцями землі; 1261 р., після здобуття ними Константинополя і відновлення Візантійської імперії, Латинська імперія перестала існувати.

НОВЕЛА (від лат. *novellae leges* – нові закони) – заново виданий закон, який вносив зміни у чинне законодавство. Після смерті імператора Юстиніана (565 р.) його законодавча спадщина була зібрана під загальною назвою Новел, що згодом почали розглядатись як четверта частина *Зводу законів Юстиніана*.

ФЕМИ – військ.-адм. округи у Візантії VII–XII ст., на чолі яких стояли стратиги (мали суд, фіскальну та військ. владу). Феми виставляли державі ополчення стратіотів. У VIII–XI ст. були піддані роздробленню, у XII ст. влада в них перейшла до цивільних чиновників – суддів; замість фем з'явилися великі прикордонні військ.-терит. одиниці – дукати і катепанати. У XIII ст. феми збереглись у Нікейській імперії.

ХРИСОВУЛ (від грец. *chrysóbullon*) – урочиста грамота візантійського імператора. У формі хрисовулів публікувались закони, держ. договори з іноземними державами, найважливіші імператорські вшанування.

Тема 5. РАННЬОФЕОДАЛЬНІ ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ. ВАРВАРСЬКІ ПРАВДИ

Розвиток державного ладу в феодальний період

Ранньофеодальна монархія	<p>Перехід від первіснообщинного ладу (або рабовласницького суспільства) до феодальних відносин:</p> <ul style="list-style-type: none"> – майнове розшарування суспільства; – феодалізація землі й створення системи сюзеренітету-васалітету; – закабалення й покріпачення вільного населення. <p>Перехід від військової демократії до монархічної форми правління, де король має доволі значну владу.</p> <p>Становлення апарату державного управління:</p> <ul style="list-style-type: none"> – палацево-вотчинна система; – міністеріали; – невизначеність та перетинання компетенції посадовців
Станово-представницька монархія	<p>Розвиток економіки, який потребував внутрішнього об'єднання в окремих країнах Європи; розвиток й посилення міст; чіткий поділ вільного населення за правовим статусом на три стани.</p> <p>Створення в окремих країнах Європи станово-представницьких органів, які обмежували владу короля, зокрема у податковій сфері</p>
Абсолютна монархія	<p>Суттєвий розвиток економіки, який послабив становий поділ, змінив суспільний лад (буржуазія, робітничий клас, нове дворянство), нові соціальні конфлікти.</p> <p>Уся державна влада зосереджується в руках монарха, ця влада нікому не підконтрольна; особа монарха обожнюється;</p> <p>зростає, ускладнюється, жорстко централізується й бюрократизується державний апарат у центрі й на містах;</p> <p>станово-представницькі органи існують, але не скликаються</p>

Схема 5.1

Структура центральних органів влади й управління Франкської держави (VI ст.)

Державу було поділено на територіальні округи та підпорядковано королівським чиновникам і суддям

Схема 5.2

Реформи Карла Мартелла (VIII ст.)

У церкви і монастирів відібрано частину земель і роздано воїнам у вигляді **бенефіційів**.

Сформувалася піраміда феодальної драбини – **сюзеренітет-васалітет**

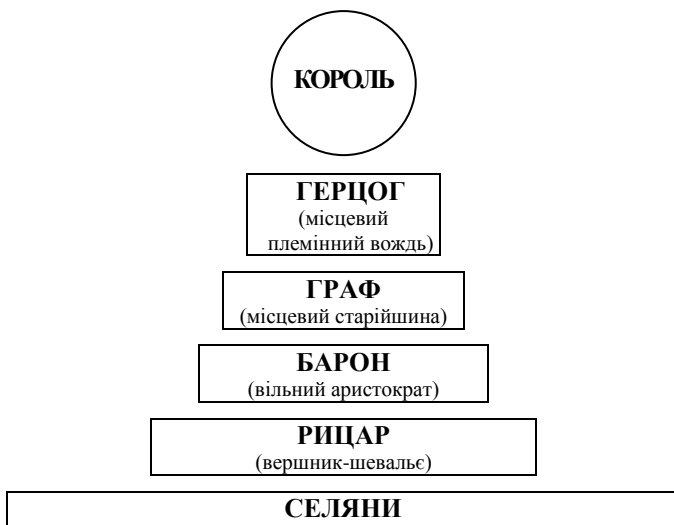

Схема 5.3

Апарат управління за Гуго Капета (X ст.)

Схема 5.4

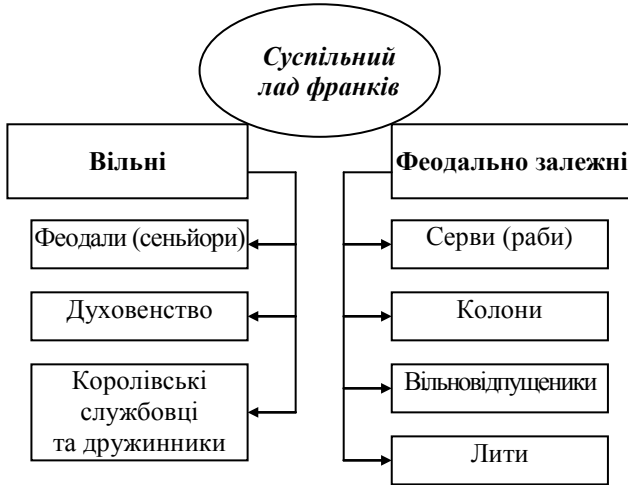

Схема 5.5

Схема 5.6

*Кримінальне право та кримінальний процес
за «Салічною правдою»*

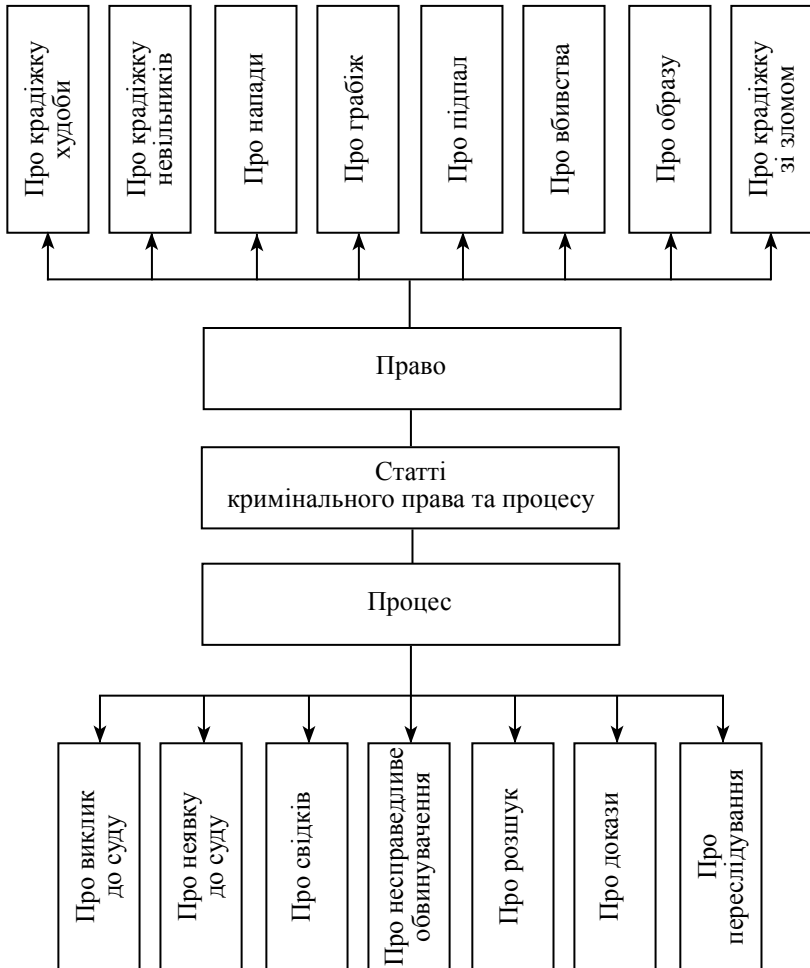

Схема 5.7

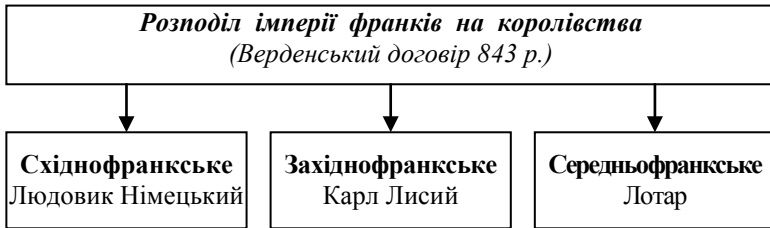

Схема 5.8

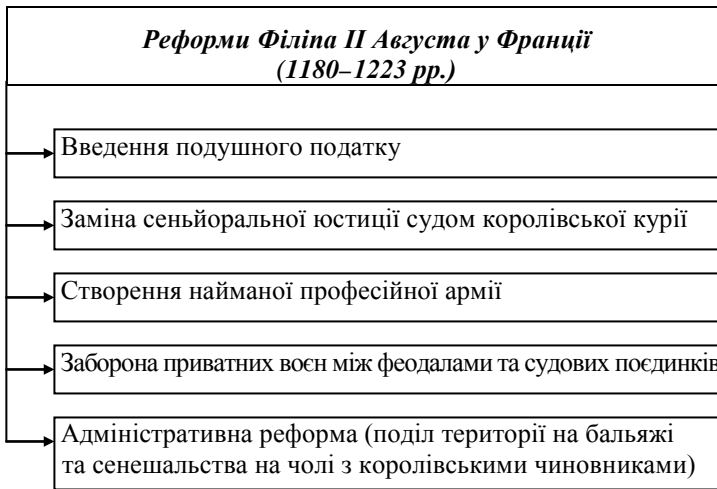

Схема 5.9

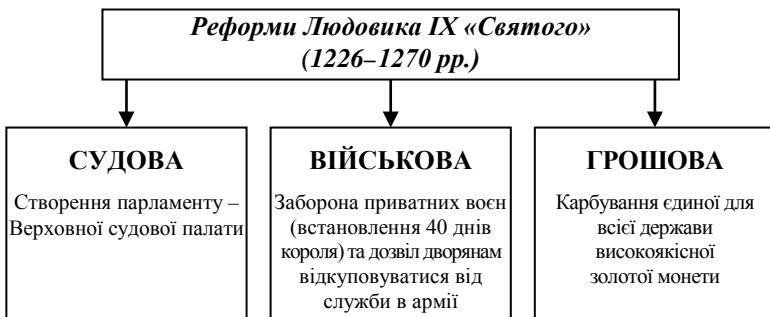

Схема 5.10

Державний устрій Франції у IX–XIII ст.

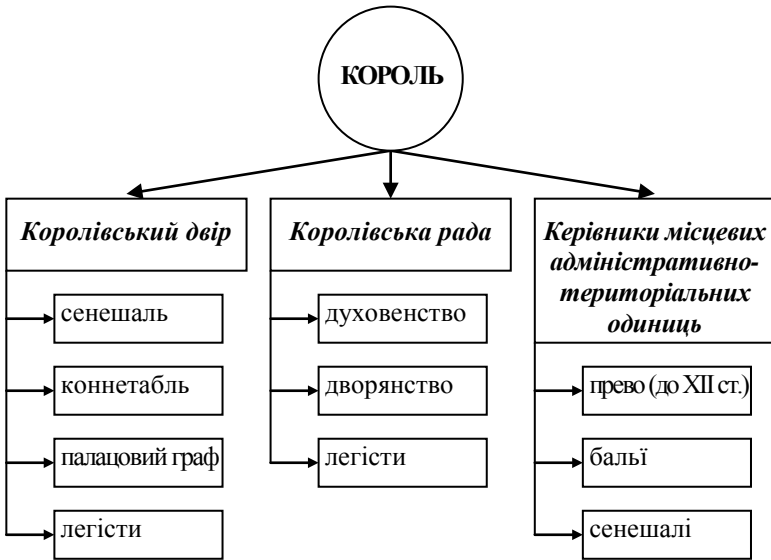

Схема 5.11

АЛОД (від нім. *Allod* з франк. *alodis*: *al* – повний та *od* – володіння) – у германських племен і в ранньофеодальних державах 3х. Європи вільно відчужувана індивідуальна земельна власність. Із розвитком феод. відносин більшість дрібних алодів перетворилася у залежні селянські утримання, алоди великих і середніх землевласників – у бенефіції та феоди. Також подарована знаті королівська земля, що ставала успадкованою власністю, яка могла вільно відчужуватися (*напр.*, у Франкській державі).

АНГЛОСАКСОНСЬКІ ПРАВДИ – систематизовані збірники звичаїв і постанов, що видавалися в англосаксонській період (VI–XI ст.) англ. держави. Найважливішими з них вважаються правди Етельберта (бл. 600 р.), Іне (бл. 690 р.), Альфреда (бл. 890 р.), закони Етельстана (між 925 і 940 рр.) і Кнута (між 1016 і 1028 рр.). До нас дійшли в пізнішому записі (поч. XII ст.). Значення англосаксонських правд у тому, що вони дають повнішу картину сусп.-політ. ладу і права ранньофеодального суспільства, ніж відповідні їм франкські правди. Англосаксонські правди відображають процес розвитку ранньофеодальних держав Англії,

ускладнений завоюваннями та своєрідною будовою цих держав, що зумовлювалася боротьбою з підкореним і з вільним населенням, яке розорялося та перетворювалося на залежне, невільне. Англосаксонські правди містять чимало постанов про вбивство, каліцтво, насильство, грабіж і крадіжки, про порушення «королівського миру», про кругову поруку, про шлюб, спадкування, охорону феод. власності, підтримку наявного ладу, захист влади тощо.

БАЛЬЯЖІ (від фр. *bailliage*) – адм. одиниці, на які була поділена територія домена короля Франції; з кінця XII ст. – великі адм. одиниці, очолювані баліями (від фр. *bailli*) – посадовими особами у феод. Франції, які за дорученням короля або сеньйора займалися управлінням, насамперед судочинством у певній області (бальяжі). У XV–XVI ст. коло обов'язків бальїв почало звужуватися. Під час фр. бурж. революції кінця XVIII ст. ця посада була ліквідована.

БЕНЕФІЦІЯ (від лат. *beneficium* – благодіяння з *bene* – добре і *facere* – робити) – 1) у Стародавньому Римі – будь-яка пільга (*напр.*, боржнику, в період імперії – також різноманітні податкові пільги, жалування імператорів тощо); 2) земельні ділянки разом зі селянами, які надавалися франкським королем у довічне користування васалу на умовах несення військ. або адм. служби (без права спадкування); започаткував цю практику мажордом Карл Мартелл (688–741 рр.); із розвитком феод. відносин бенефіції почали перетворюватися на спадкову феод. власність – феод (лен); 3) у цивільному праві (починаючи з римського цивільного права) – привілеї, що забезпечують певним особам можливість уникнення небажаних юр. наслідків; 4) у католицькій церкві – посади й пов'язані з певним саном чи званням прибутки.

БЕРЕЗНЕВІ ПОЛЯ (від лат. *campi martii* – поля березневі) – щорічні весняні військ. огляди народного ополчення у Франкській державі. Пізніше – з'їзди феодалів. Інколи відбувались у травні.

«ВАРВАРСЬКІ ПРАВДИ» (від лат. *leges barbarorum* – закони варварів) – записи звичаєвого права германських племен ранньфеодального періоду (V–IX ст.). Найраніша (з відомих) Вестготська (друга пол. V ст.), в якій найяскравіше виявився римський вплив; далі Салічна (кінець V ст.), Бургундська (поч. VI ст.), Ріпуарська (VI–VII ст.), Баварська (середина VII ст.), Аламанська (VII–VIII ст.). За Карла Великого були видані «найлютіші» правди – саксонська, тюрінгська, фризська. «Варварські правди» мали форму судебників, трактували головно питання суду і покарання (поряд зі смертною карою та покараннями, що калічили, були дуже поширені грошові відшкодування і штрафи).

ВАСАЛ (від фр. *vassal* з лат. *vassus* – слуга) – 1) пан, феодал, який унаслідок певної процедури (комендації, або омажу), що складалася з клятви вірності, фуа (почесного поцілунку), визнавав себе залежним, навіть слугою іншого, впливовішого, сильнішого, багатшого феодала – *сеньйора*; 2) підпорядковане, залежне становище особи, політики чи навіть держави.

ВАСАЛІТЕТ (від фр. *vassalité* з лат. *vassalus, vassus* – слуга) – у Зх. Європі за часів середньовіччя – система відносин між феодалами, за якої *сеньйор* (вищий феодал, заможніший і могутніший) мав верховенство над меншим феодалом (*васалом*). Зазвичай васал отримував від сеньйора *феод* і був зобов'язаний нести за це військ. службу, надавати йому матеріальну й ін. допомогу, брати участь у його суді.

ВЕРГЕЛЬД (від нім. *Wergeld* – ціна людини) – у звичасвому праві раннього середньовіччя – грошовий викуп за вбивство вільної людини, передбачений як заміна кровної помсти; грошовий штраф, що сплачувався за вбивство родині потерпілого (половинними частинами двом адресатам: синам убитого та найближчим родичам по лінії батька або матері) або за вбивство раба – його господареві («Салічна правда»). Розмір вергельда встановлювався залежно від соц. та правового стану, статі й віку постраждалого.

ГЕРЦОГ (від нім. *Herzog*) – у давніх германців: виборний військ. вождь племені; у період феод. роздробленості – великий феодал; від кінця середніх віків – один із найвищих дворянських титулів. У Франкській державі велике терит. прикордонне об'єднання, що складалося з кількох округів, називалося герцогство.

ГРАФ (від нім. *Graf* з давньонім. *gravio, gravo* – ватажок) – посадова особа, призначена франкським королем для управління округом; у Зх. Європі в період раннього середньовіччя – королівський урядовець; у період феод. роздробленості – феод. володар; з утвердженням абсолютизму – дворянський титул.

КАПЕТИНГИ (*Capétiens*) – династія фр. королів (987–1328). Засновник – фр. феодал граф Гуго Капет. Правління Капетингів характеризується ліквідацією феод. роздробленості Франції та початком перетворення країни в централізовану державу. За Капетингів до королівських володінь (домену) було приєднано Нормандію, Анжу, Пуату, Гасконь і Лангедок; Франція поступово ставала сильною і впливовою державою на європ. континенті.

Капетинги перебували в родинних зв'язках із київськими князями: з 1051 р. Анна Ярославна (дочка Ярослава Мудрого) – дружина фр. короля Генріха I, після смерті якого брала участь в управлінні Францією; у 1062 р. одружилася з графом Валуа-Крепі.

Найвідоміші представники: Філіпп II Август (1180–1223 рр.), Людовик IX Святий (1226–1270 рр.), Філіпп IV Красивий (1285–1314 рр.). Династія Капетингів припинила існування після смерті сина Філіппа IV Красивого – Карла IV (1322–1328 рр.). Титул короля Франції перейшов до молодшої лінії Капетингів – династії Валуа.

КАРОЛІНГИ (від фр. *Carolingiens* з пізньюлат. *Carolini*) – франкська королівська династія, що змінила в 751 р. династію *Меровінгів*. Засновник династії – Піпін Короткий. Назва династії походить від імені його сина Карла Великого, в роки правління якого Франкська держава досягла найбільшої могутності й розквіту. При Каролінгах у державі франків остаточно склалися феод. відносини. Після розпаду 843 р. імперії Карла Великого на окремі королівства Каролінги правили: в Італії – до 887 р., в Німеччині – до 911 р., у Франції – до 987 р. (у цьому році помер останній представник каролінзької династії король Людовік V).

«КНИГА СТРАШНОГО СУДУ» (від англ. *Domesday Book*) – звід матеріалів всезагального поземельного перепису в Англії (1086). Фіксує юр. статус селянського населення, перепис включав багатьох раніше вільних селян до складу *віллнів*. У назві відобразилося ставлення народу до перепису.

КОРОЛІВСЬКА КУРІЯ (ВЕЛИКА РАДА) – загальнодерж. орган держ. влади й управління феод. Франції, з'їзд найбільших феодалів країни.

ЛИЦАРСТВО (РИЦАРСТВО) (від нім. *Ritter* – вершник) – військово-землевласницький феод. стан у країнах середньовічної Європи. Виокремлення лицарства почалося у VIII ст. на території *Франкської держави*. Перші значні сили лицарів з'явилися в битві біля Пуатьє в 732 р. між франками й арабами. Наприкінці X ст. народне ополчення, яке занепало внаслідок розорення вільного селянства, було замінено кінним лицарством. Лицарями ставали землевласники або споряджені ними особи. За службу лицарі одержували від королів і великих феодалів (*сеньйорів*) земельні володіння – *бенефіції*. Відносини між лицарем і сеньйором регулювалися системою *васалітету*.

МАЙОРДОМ (від лат. *major* – старший і *domus* – дім) – вища служб. особа у Франкській державі за часів *Меровінгів* (кінець V – середина VIII ст.). Спершу майордом – управитель королівського маєтку, заступав короля у разі його відсутності, видавав загальнообов'язкові розпорядження, здійснював суд, керував військом, скеровував роботу центр. та місцевої адміністрації. В разі малолітності короля майордом був його вихователем і фактично правителем держави. У середині VII ст., коли зросла роль феод. знаті, майордоми

перетворилися на великих землевласників і зосередили у своїх руках гол. функції держ. управління, перетворившись на фактичних правителів Франкської держави. У 687 р. майордомом усієї Франкської держави став Піпін Герістальський, онук якого – Піпін Короткий – у 751 р. захопив престол і заснував династію *Каролінгів*. Після цього посада майордома зникла.

МАРКГРАФ (від нім. *Markgraf*) – правитель прикордонної області (марки) у *Франкській державі* у VIII–IX ст. Після розпаду Франкської держави маркграфи на території Франції й Італії втратили свої права, їм було надано дворянський титул *маркізів*. На території Німеччини маркграфи стали володарями феод. князівств і з XII ст. одержали права імперських князів. У нім. державах титул маркграфа лишався спадковим до XIX ст.

МЕРОВІНГИ (від фр. *Mérovingiens*) – перша династія королів (V–VIII ст.) Франкської держави. Назва походить від імені напівлегендарного вождя франків Меровея. Хлодвіг I (481–511) – правитель Франкської держави, засновник династії Меровінгів. За правління Меровінгів у державі франків почався перехід від первіснообщинного ладу до феод.; формувалася прошарок великих феодалів-землевласників; велися загарбницькі війни проти слов'янської держави *Само* (напад 631 р.) тощо. Внаслідок розвитку феод. відносин і зміцнення великих феодалів останні королі з династії Меровінгів майже втратили реальну владу, яка перейшла до *майордомів*. У 751 р. майордом Піпін Короткий позбавив влади останнього короля Меровінгів Хільдеріка III і заснував династію *Каролінгів*.

МІНІСТЕРІАЛИ (від лат. *minister* – слуга) – у Франкській державі – палацові слуги короля, які керували окремими ланками королівського господарства, одночасно були і держ. посадовими особами. Могли виконувати військ., фінансові, судові функції.

ПАГИ – адм.-терит. округи Франкської держави (терит. округи графств, які охоплювали сотні).

ПРЕВО (від фр. *prévôt* з лат. *praepositus* – начальник) – у Франції XI–XVIII ст. королівський чиновник, який володів до XV ст. у підвладному йому адм.-судовому окрузі (превотажі) судовою, фіскальною та військ. владою, з XV ст. виконував лише судові функції. Підпорядковувалася балії. Посада скасована фр. бурж. революцією. Були також королівські прево (від фр. *prévôt royal*), які займали найнижчий щабель в ієрархії королівських суддів. Судді, які підпорядковувалися старшим суддям, у різних регіонах Франції називалися по-різному: в Нормандії й Бургундії їх називали

«шателенами» (*châtelains*), на пд. – «віг'є» (*viguiers*). Вони перебували в королівській юрисдикції, тобто підпорядковувалися напряму королю.

ПРЕКАРІЙ (від лат. *preces* – прохання) – умовне земельне володіння в епоху раннього Середньовіччя (Франкська держава), яке великий земельний власник передавав у користування (на кілька років або довічно) безземельній або малоземельній людині на його письмове прохання, за що одержувач землі (прекарист) повинен був платити оброк, у деяких випадках – виконувати панщину на користь власника. Механізм виникнення кріпосного права у Європі. Прекарій отримав поширення у VIII–IX ст.

ПФАЛЬЦГРАФ (від нім. *Pfalzgraf* – букв. двірцевий граф) – у Франкській державі, потім у середньовічній Німеччині – королівська посадова особа, яка очолювала слуг і була гол. помічником короля у його судовій діяльності, що проводилася в орг. при дворі верховному трибуналі, потім – управитель пфальцграфства (князівства).

РАХІНБУРГИ (від пізньолат. *rachinburgii*) – колегія виборних засідателів (суддів-присяжних) на народних судових зборах Франкської держави V–VIII ст.; знавці правових норм, судових звичаїв франків. На рахінбургів накладалися штрафи, якщо їхній вирок не відповідав діючим звичаям, законам. Свідчення про їхні функції містить «Салічна правда» та ін. франкські джерела права. Інститут рахінбургів, що виник в умовах дофеод. суспільства, не відповідав інтересам феодалів, тому в процесі реформ Карла Великого цей інститут було скасовано та замінено особами, які призначалися, – *скабінами*, потім *шефенами*.

РЕПУС (від пізньолат. *reipus*) – у Франкській державі «відступне» за вдову, якщо вона виходила заміж за сторонню для роду людину.

РЕФЕРЕНДАРІЙ – у Франкській державі – охоронець держ. печатки, голова королівської канцелярії, через нього проходило держ. діловодство.

«САЛІЧНА ПРАВДА» (від кельт. *salum* – море) – найдавніший збірник права салічних франків (V–IX ст.). У найдавнішій редакції вона мала назву «Салічні закони й пакти» («*Pactus Legis Salicae*»). Допускається, що у збірнику весь текст був поділений на 65 глав-титулів (записаних за часів правління Хлодвіга між 508 і 511 рр.), кожна з яких присвячувалась певному юр. питанню. Пізніше, залишаючись осн. зводом власного права франків, Салічна правда неодноразово доповнювалася й розширювалася; так виникли редакції, названі Емендате (VI–VII ст.) і Геральдія (за часів Карла Великого). Оригінальний текст не зберігся; у рукописній традиції збереглося понад

350 різноманітних списків і компіляцій. Найближчим до оригіналу вважається Паризький рукопис, написаний лат. мовою, однак примітки викладені франкським діалектом.

САЦЕБАРОНИ – у Франкській державі – посадові особи, послідовники королівської влади на місцях, виконували поліцейські та фіскальні функції, мали у своєму розпорядженні військ. загони.

СЕНЬЙОР (від лат. *senex* – старий) – 1) у Зх. Європі за часів середньовіччя – великий землевласник, феодал, який мав усю повноту влади на території, що йому належала (у вужчому значенні – *сюзерен* стосовно його *васалів*); 2) в Іспанії й іспаномовних країнах – чоловік, пан (звичайно приєднується до прізвища або імені).

СЕНЬЙОРІАЛЬНА (ФЕОДАЛЬНО-РОЗДРОБЛЕНА) МОНАРХІЯ – форма правління у феод. державі, побудована за принципом сюзеренітету-васалітету, за яким політ. влада була розділена між монархом і феодалами різного рівня, пов'язаними сюзеренно-васальними відносинами.

СЮЗЕРЕН (від фр. *suzerain* – букв. верховний) – верховний *сеньйор* певної території у Зх. Європі за часів середньовіччя (король, герцог, князь, граф, барон), який був правителем усіх його підданих, стосовно залежних від нього *васалів*. Верховним сюзереном зазвичай вважався король.

УІТЕНАГЕМОТ (від староангл. *witena gemot* – букв. збори мудрих) – королівська рада, що була вищим органом держ. влади (рада знаті в англосаксонських королівствах Англії у VI–XI ст.). Підтверджувала права короля на престол, вирішував питання війни і миру тощо. Без її згоди король не мав права видавати закони, проводити будь-які важливі держ. справи.

ФЕОД (від лат. *feodum* з давньогерм. *fihu, fehu* – масток, майно, худоба, гроші та *od* – володіння) – у Зх. Європі в епоху феодалізму – спадкове земельне умовне володіння, надане сеньйором його васалу на умовах несення служби (переважно військ.); найбільш характерна форма власності при феодалізмі. У Німеччині феодал також називався *лен*, у Франції – *ф'єф* (від англ. *fief* – феодал, лен) – феодал маєтність, надана одним феодалом (сеньйором, сюзереном) іншому (васалу) на певних умовах: необхідність сплати різних грошових внесків, несення військ. служби на користь сеньйора, участь у сеньйоральній курії. Особливістю Англії було те, що всі феодали вважалися васалами короля, хоча не завжди отримували феоди безпосередньо від нього.

ФЕОДАЛЬНА РЕНТА – економ. основа реалізації феод. власності (відробіткова, натуральна і грошова).

ФЕОДАЛЬНЕ ПРАВО – зведена в закон воля класу феодалів, основним завданням якого було юр. оформлення та врегулювання монопольного права власності феодалів на землю і неповної власності на залежних селян, у забезпеченні політ. й економ. панування феодалів.

ФРАНКСЬКА ДЕРЖАВА, ФРАНКСЬКЕ КОРОЛІВСТВО (від лат. *Regnum Francorum*) – ранньофеодальна держава у Зх. Європі; виникла наприкінці V ст. під час завоювання *франками* Галлії. Початок Франкської держави було покладено завоюванням 486 р. області Суассон салічними франками. Король салічних франків Хлодвіг вступив у союз із римсько-католицьким духовництвом і у 496 р. (або 498 р.) прийняв християнство (це полегшило йому загарбання Пд. Галлії у вестготів, що були язичниками). Винищивши поступово всіх королів франків, Хлодвіг став правителем нової великої держави і засновником династії *Меровінгів*. Спадкоємці Хлодвіга завоювали Тюрінгію (531 р.), Бургундію (534 р.), Прованс (536 р.), остаточно підкорили алеманів (536 р.). Верховну владу Франкської держави визнали також бавари і сакси. Сусп. лад франків того часу зафіксовано у збірці судових звичаїв – *«Салічній правді»*. Історія Франкської держави складається з двох осн. періодів – Меровінгзького (V–VIII ст.) і Каролінгзького (VIII–1-а пол. IX ст.).

Найбільшої могутності Франкська держава досягла за правління Карла Великого, який у результаті численних воєн проти саксів, лангобардів, арабів зумів підкорити своїй владі значну частину території майбутньої Австрії, швейцарські провінції, пн. схід Іспанії, утворив велику державу, управління якою було централізовано. У 800 р. папа Лев III у Римі урочисто проголосив Карла імператором, а володіння Карла Великого почали називатися *імперією*. Проте після смерті Карла Великого Франкська держава, позбавлена економічної єдності, почала розпадатись. За Верденським договором 843 р., Франкська держава була поділена між онуками Карла Великого – Карлом Лисим, Людовіком Німецьким і Лотарем (зберіг за собою титул імператора). Розпад Франкської держави поклав початок існуванню найбільших держав Зх. Європи – Франції, Німеччини й Італії.

**Тема 6. ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ
МОНАРХІЙ У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ
ТА МОСКОВІЇ**

Схема 6.1

***Утворення й еволюція парламенту в
середньовічній Англії***

1258 р.	Перший британський парламент за короля Генріха III, скликаний на вимогу феодалних магнатів із метою припинення зловживань з боку королівської влади у вигляді загальної ради баронів
1265 р.	Уперше скликаний парламент як станово-представницька установа
1295 р.	Сформований Зразковий парламент, до складу якого ввійшли барони, рицарі, міщани, духовенство. Представників знаті запрошували поіменно, решту – обирали. З цього року парламент став постійно діючою установою
1352 р.	Парламент поділений на 2 палати – палату лордів і палату общин. Перша формувалася з числа тримачів титулів герцога, маркіза, графа, віконта або барона, друга – на основі виборів

Схема 6.2

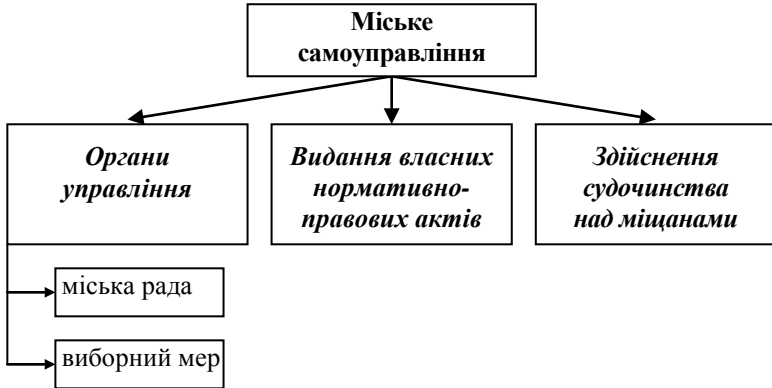

Схема 6.3

Схема 6.4

Основні зовнішні ознаки органів самоврядування середньовічних міст Європи

Башта зі дзвоном (символ права скликати громадян міста на нараду чи до оборони)
Ганебний стовп і шибениця (право здійснення судочинства над міщанами)
Міська печатка (право видавати власні нормативно-правові акти)

Схема 6.5

Групи кримінальних деліктів Англії XIV–XV ст.

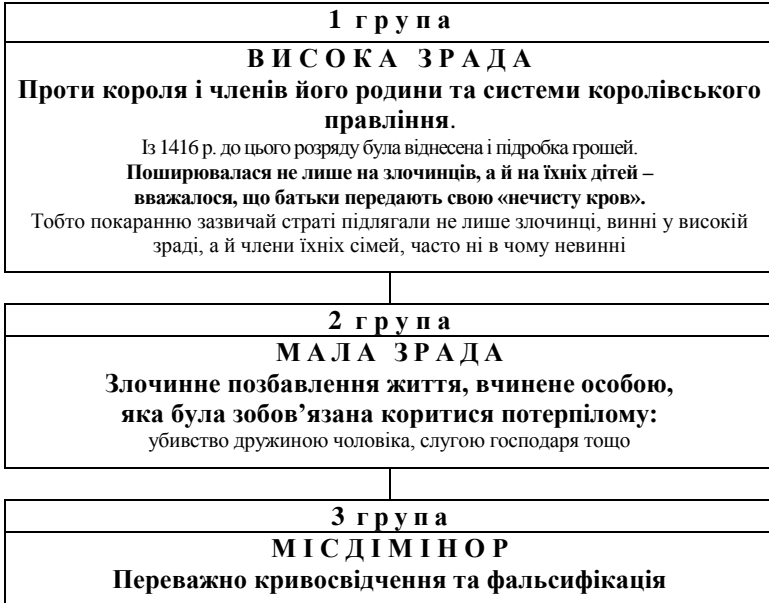

Схема 6.6

Кримінальний процес за кримінально-процесуальним уложенням «Кароліна» (1532 р.)

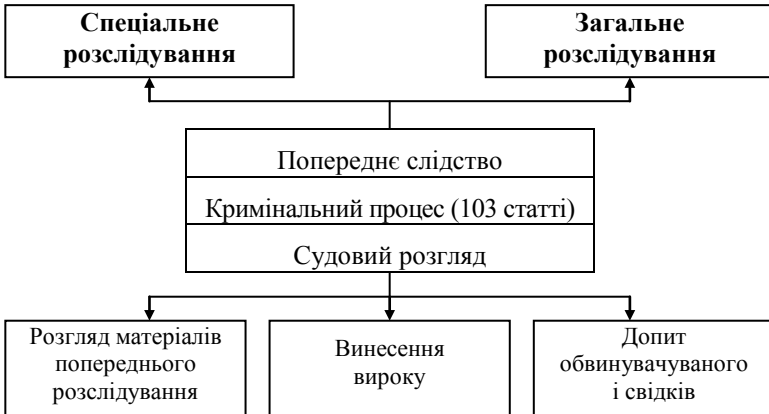

Схема 6.7

БОЯРСЬКА ДУМА – вищий владний інститут при князеві, з 1547 р. – при цареві Московської держави. Її попередник – Боярська рада в Київській державі, що мала дорадчі функції, разом із князем і вічем становила верховну владу в князівстві. З утворенням Московської держави у XV ст. Боярська дума перетворилася на постійний дорадчий інститут при цареві (до неї входили бояри, окольничі, з початком XVI ст. – ще й думні дворяни; пізніше до неї ввійшли думні дяки). З формуванням станово-представницької монархії у др. пол. XVI–XVII ст. у Московському царстві певною мірою розділила владу з царем («цар вказав і бояре приговорили»). З утворенням Петром I Сенату в 1711 р. Боярська дума була ліквідована.

БУРГ (від нім. *Burg*) – у середньовічній Зх. Європі назва укріпленого, надійно захищеного замку, з часом – міста.

БУРГГРАФ (від нім. *Burggraf*) – у середньовічній Німеччині посадова особа, яка здійснювала адм., судові і військ. керівництво в місті.

БУРГОМІСТР (від нім. *Bürgermeister*) – інститут влади, що виник у нім. містах XIII ст., а пізніше разом із магдебурзьким міським управлінням поширений у центр. і сх. Європі. Найвища посадова особа в місцевому самоврядуванні. У деяких містах обиралися два бургомістри, які чергувалися. До їхньої компетенції належало головування у міській раді, нагляд за міським господарством. Якщо в містах була неповна самоуправа, то обирався один бургомістр, що виконував функції керівника міста. У Польщі бургомістр обирався із райців (членів міської ради); з кінця XVI ст. його влада зменшилася на користь міських староств; з XVIII ст. бургомістр став начальником міської гміни, керував її адм.-госп. життям. У Рос. імперії за Петра I бургомістр обирався зі знатних горожан, очолював земську ізбу – інститут самоврядування (бургомістрами були управляючі маєтку або старости, яких призначав поміщик для нагляду за виконанням повинностей кріпаками, виконували певні адм. функції). У деяких сучасних європ. державах (Бельгія, Люксембург) бургомістр очолює міське самоуправління.

БЮРГЕР (від нім. *Bürger* – городянин з *Bürg* – місто) – 1) усі міські мешканці в Німеччині та деяких ін. країнах; 2) вільні, повноправні мешканці (ремісники, купці) середньовічних міст Зх. Європи, які об'єднувалися в цехи та гільдії; 3) сусп. стан, який склався у Зх. Європі, починаючи з XIII ст., основу якого становили ремісники та купці, середній прошарок населення середньовічного міста т. зв. «третій стан»; 4) в Україні бюргерами називали міщан, які об'єднувалися, крім цехів і гільдій, також у братства.

ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ (від лат. *Magna Charta Libertatum*) – законодавчий акт, грамота, підписана англ. королем Іоаном

Безземельним 15 червня 1215 р. на вимогу повсталих проти нього баронів. Відображала досягнуті угоди між королем і баронами, дворянством, верхівкою вільного селянства Англії. Написана лат. мовою, містила 63 статті. Включала статті, що відображали матеріальні інтереси різних соц. верств, статті, названі конституційними, та статті, які підтверджували порядки засідань судових і адм. інституцій, встановлювали нові та спрямовані проти зловживання королівського адм. апарату. Було підтверджено існування суду присяжних, пріоритету королівського суду в розгляді справ. Встановлювала єдність мір і ваг.

Хартія стала компромісом між королем і знаттю, законно обмежувала владу короля органами феод. можновладців – загальною радою королівства і комітетом 25 баронів, передбачала непідлеглисть баронів королівським судам. Пізніше неодноразово підтверджувалася королями, а з 1297 р. усі чергові її підтвердження завжди доповнювалися новими, актуальнішими вимогами. У XVII ст. значення цього документа зросло у зв'язку з прагненням парламенту підтвердити давність традиції обмеження влади короля. Залишається основою брит. парламентської демократії.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО МОСКОВСЬКЕ – князівство, в якому правила молодша гілка роду Мономаховичів (династія суздальських Юрійовичів). Було васалом Ординського царства. Розташовувалось на території європ. частини сучасної Росії зі столицею у Москві. Правонаступник Володимиро-Суздальського князівства у складі Золотої Орди, столиця якого була перенесена до Москви у 1328 р. Проіснувало до 1721 р., до офіційного проголошення Рос. імперії.

ВЕЛИКИЙ БЕРЕЗНЕВИЙ ОРДОНАНС (від фр. *La grande ordonnance de mars*) – прийнятий у 1357 р., оприлюднений у березні згідно з наполяганнями фр. *Генеральних штатів* за часів народного руху 1356–1358 рр. у Парижі під керівництвом Етьєна Марселя. Великий березневий ордонанс надавав Генеральним штатам право: збиратися самостійно без королівської згоди для обговорення держ. справ, контролювати податки, укладати перемир'я з ворогами. Намічав реформу адміністрації та суду, скорочення чиновників і зменшення витрат на їх утримання.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ – вищий князівський титул. Із X ст. його мали київські, а з кінця XII ст. володимиро-суздальські князі. З XIII ст. титул «великий князь» присвоювали собі князі галицько-волинські, тверські, рязанські та ін. З XIII ст. володимирські князі почали називатися «великі князі всея Русі», а з XIV ст. цей титул мали тільки князі московські. Титул «великий князь» зберігся і після появи царського звання (1547); з XVIII ст. надавався також членам царської родини Романових.

ГАБЕЛЬ (від фр. *gabelle* з лат. *gabulum* – податок) – у Франції габель спершу застосовувався до податків на всі сировинні товари, але

поступово був обмежений тільки податком на сіль. Уперше введений як тимчасовий військ. платіж у 1286 р. за Філіппа IV, він став постійним податком в епоху Карла V. З часом габель став одним із найбільш ненависних і нерівних податків у країні. Існував до 1790 р.

ГАНЗА (від середньо-нижньонім. *Hansa* – союз, товариство) – об'єднання купців 17 великих мануфактурних міст Шампані, Фландрії, Пікардії та Геннегау, утворене на поч. XIII ст. із метою торгівлі на знаменитих шампанських ярмарках. Наприкінці століття до Ганзи входило близько 50 міст.

Друга Ганза – Лондонська, утворилася з центром у м. Брюгге для всіх купців – німців, що відвідували англ. ярмарки. З другої пол. XIV – першої пол. XV ст. до Ганзи входило від 100 до 160 міст Центр. та Зх. Європи. Мала правові засади діяльності – Ганзейські статuti. Встановивши монополію у торгівлі, гальмувала розвиток купецтва в багатьох районах Європи, що призвело до загострення в них політ.-держ. відносин. Поступово Ганзу позбавили пільг у торгівлі, тому їй довелося піти з Англії (1598 р.). Ганзу позбавили привілеїв у Франції, Голландії. Формально Ганза проіснувала до 1669 р., а мм. Любек, Гамбург, Бремен зберегли назву «вільних ганзейських міст» аж до 1934 р.

ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ (від фр. *États généraux*) – вищий інститут станового представництва (дворянство, духовенство, міщанство) у феод. Франції та Нідерландах. Уперше скликані 1302 р. у Франції королем Філіппом IV Красивим. Скликалися як дорадчий інститут, зокрема за надзвичайних обставин для зміцнення королівського авторитету і для розв'язання фінансово-економ. проблем. У червні 1789 р. депутати Генеральних штатів (насамперед третього стану і низка представників дворянства) проголосили себе Національними зборами, а з липня 1789 р. – Установчими зборами, що стали вищим представницьким і законодавчим інститутом революц. Франції.

ДВОРЯНСТВО – привілейований стан світських землевласників, які мали легітимні спадкові привілеї. В епоху феодалізму мало пряму політ. владу. Необхідний атрибут монархічної державності. Із розвитком абсолютизму, зростанням протистояння аристократії та королівської влади доступ до дворянства був стимульований монархами. Як політ. панівна верства в європ. державах проіснувало з XI до XIX ст. і зникло у XX ст.

ЄЗУІТ (від новолат. *Jesuita* з лат. *Jesus*, біблійного власного імені з давньоєвр.) – 1) член католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», що його заснував у Парижі 1534 р. іспанець Ігнатій Лойола; для ордену характерні суворі дисципліна, беззаперечне підпорядкування орденському начальству; 2) *перен.* підступна, лицемірна, лукава людина.

ЗЕМСЬКІ СОБОРИ – гол. станово-представницькі установи Московського царства (середина XVI–XVII ст.). Скликав цар, за його відсутності – митрополит (пізніше – патріарх) і Боярська дума. Перший Земський собор був скликаний у 1549 р. Іваном IV. Постійними учасниками Земських соборів були «думні люди», тобто Боярська дума разом із думними дяками, та «Освячений собор» – вище православне духовництво на чолі з митрополитом (з 1589 р. – патріархом). Запрошувалися феодалі, багате купецтво; у 1613 р. як виняток були представники заможного селянства. На Земських соборах затверджували на престолі царів; розглядали важливі держ. питання, проблеми; запроваджували нові податки, доповнювали прийняті закони тощо.

ЗОЛОТА БУЛЛА КАРЛА IV – законодавчий акт Священної Римської імперії, обговорення і прийняття якого відбувалося на імперських сеймах у Нюрнберзі (1355–1356 рр.) і Меці (грудень 1356 р. – січень 1357 р.). Текст документа, складений латиною, затверджений 25 грудня 1356 р. імператором Карлом IV (1347–1378 рр.) як основний конституційний акт. Згідно з ним було утверджено князівське багатовладдя: узаконювався порядок обрання імператора колегією семи імперських *курфюрстів* (архієпископами Майнца, Тріра, Кельна, герцогом Саксонії, маркграфом Бранденбурга, Рейнського *пфальцграфа* та королем Чехії), а також час і місце виборчого з'їзду й детальний регламент виборчої процедури (постійним місцем виборчого з'їзду курфюрстів було проголошено у м. Франкфурт-на-Майні, в якому курфюрстери мали збиратися за запрошенням архієпископа Майнцького (йому відводилася провідна роль у *рейхстазі*) не пізніше, ніж через три місяці після того, як імператорський престол стане вакантним, і обирати імператора простою більшістю голосів); курфюрсти мали право зобов'язувати нім. імператора двічі (під час виборів і після коронації) підтверджувати права та привілеї, котрі вони отримали від нього до дня виборів; колегії курфюрстів мали право на своїх щорічних з'їздах приймати рішення з найважливіших питань внутр. і зовн. політики, що були обов'язковими для короля (вона ж наділялася вищими судовими повноваженнями, зокрема й правом суду над імператором і відстороненням його від влади); визначалися ранги й обов'язки курфюрстів і закріплювалися за ними привілеї – монетна, гірнична, соляна, лісова, судова, ринкова, мисливська, митна регалії (монопольне право), а також юрисдикція над єврейським населенням; містив постанову про «земський мир» (спроба обмежити феод. розбій і війни, що руйнували країну, підживляли торгівлю, завдавали значних збитків прибуткам імператорів і князів), але одночасно легалізував міжусобні війни, встановлюючи для них певні межі. Крім того, булла забороняла

поділ територій курфюрств. Золота булла Карла IV відіграла реакційну роль у розвитку Німеччини, позаяк, закріпивши її політ. роздробленість, вона відкинула країну на багато років назад: як конституційний акт зберігала своє значення до 1806 р. – до припинення існування «Священної Римської імперії».

ІНКВІЗИЦІЯ (від лат. *inquisitio* – розшук, розслідування, дослідження з *inquire* – шукаю, розшукуюю) – судово-слідчий і каральний орган католицької церкви у XIII–XIX ст., створений для боротьби з ересю, атеїзмом, вільнодумством, для переслідування супротивників папської влади. Інквізиційне судочинство було таємним, без участі сторін; судді інквізиції підлягали тільки папі. Папа Григорій IX передав інквізицію у відання ордену домініканців (1232). Публічне спалювання еретиків на вогнищах було навіть зведене в «акт віри» – *auto da fe*, що проголошувалося виявом милосердя до засудженого (бо таким чином він нібито очищається від вчиненого ним гріха і рятую свою душу). Під виглядом боротьби з еретиками інквізиція чинила розправи над прогресивними мислителями і передовими вченими. На вогнищах інквізиції загинули Ян Гус (1371–1415 рр.), Дж. Бруно (1548–1600 рр.), Дж. Ваніні (Лючіліо) (1585–1619 рр.) та ін. Жертвами інквізиції стали бл. 5 млн осіб. Проіснувала до 30-х рр. XIX ст.

КОРТЕСИ (від ісп. *cortes* – королівський двір) – 1) органи станового представництва у феод. країнах Піренейського п-ова; вперше згадуються в Кастилії у 1137 р.; 2) парламент в Іспанії.

КУРФЮРСТИ (від нім. *Kurfürst* з *Kur* – обрання і *Fürst* – князь; букв. князі-виборці) – у Священній Римській імперії духовні та світські князі, за якими з XIII ст. було закріплене право обрання імператора. Юридично колегія курфюрстів була оформлена «Золотою буллою» (1356 р.), яка до курфюрстів залучала пфальцграфа рейнського, герцога саксонського, маркграфа бранденбурзького, короля чеського, архієпископів майнського, трірського та кельнського. Пізніше кількість курфюрстів змінювалась.

ЛАНДТАГ (від нім. *Land* – земля, країна і *Tag* – збори) – 1) з'їзд представників станів (дворянства, духовенства) у феод. державах середньовічної Німеччини (земські зібрання); 2) з XIX ст. – виборний інститут у державах, що входив до складу Німецького союзу (наприклад, у Пруссії), а потім – у Німецькій імперії; 3) однопалатний парламент у князівстві Ліхтенштейн; 4) виборний законодавчий орган земель Австрії та ФРН.

ЛЮБЕКСЬКЕ ПРАВО – найбільш чисте у принципах міське право. Початок його формування збігається з відособленістю Любека (на узбережжі Балтійського моря) як вільного імперського міста (1226 р.).

Вищий орган міського управління почав реєструвати для потреб міської юстиції правові постанови, а потім і систематизувати їх. Перша така систематизація (90 статей) припадає на 1263 р. Протягом наступних століть звід Любекського права розрісся: зібрання 1586 р. включало 418 статей (у т.ч. запозичення з права Гамбурга). Невід'ємною частиною Любекського права став Ганзейський статут, присвячений морському праву і торгівлі. Друковане зібрання (1608) систематизувало міське право по шістьох розділах: заг. правила, спадкове, договірне та зобов'язальне, карне, судове право, регулювання корабельних справ. Любекське право отримало величезне поширення у Пн. Європі. Понад 100 міст балтійського узбережжя, особливо члени торгово-політ. Ганзейського союзу, прийняли від м. Любека привілеї на використання його норм і правил: Ростов, Вісмар, Кенігсберг, Ревель, Рига тощо. З цим прийняттям визналась і вища юрисдикція любекського суду для цих міст. Тільки наприкінці XV ст. гольштинський герцог (у землях якого був Любек) передав апеляційну юрисдикцію ін. земським судам. Любекське право загалом зберегло силу до XVIII ст., в окремих місцевостях або принципах – до загальнонімецької кодифікації 1896 р. та навіть до 1945 р.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – середньовічне міське право; виникло в XIII ст. у м. Магдебург (Сх. Німеччина), яке домоглося певних привілеїв і самоврядування. Свій початок воно веде від привілеїв, наданих архієпископом Віхманом міським патриціям у 1188 р. Магдебурзьке право встановлювало порядок виборів, функції та повноваження органів міського самоврядування, суду, купецьких і цехових об'єднань. Магдебурзьке право набуло великого поширення в Центр. і Сх. Німеччині, Чехії, Австрії, Польщі, Литві, Зх. Росії. Походження його відрізнялося від *Любекського права*. Джерелами Магдебурзького права були *Саксонське зерцало*, а також практика міських судів і діяльність органів управління Магдебурга, що узагальнювались у трактатах, коментарях, на які згодом суди посилалися як на закон; формувалось воно не шляхом статутів або систематизації, а записом рішень міського шефенського суду. Приватні кодифікації цих записів з'явилися у XIII ст. До XIV ст. магдебурзьке право набуло майже завершеного вигляду, охопивши типовими рішеннями осн. галузі кримінального, речового, зобов'язального, торгового, спадкового та сімейного права. Тоді ж почалася масова рецепція магдебурзького права ін. містами Центр. Європи. Власне міської систематизації права не збереглося (на початку XVII ст. магістратський та судовий архіви Магдебурга були знищені пожежею). Осн. зводом його залишився зроблений в одному з дочірних міст Герлицький кодекс (1304 р.).

ПАРЛАМЕНТ¹(від. нім. *Parlament*, англ. *parliament*, фр. *parlement* (*parler*) з лат. *parlare* – розмовляти, говорити) – вища судова установа Франції від середини XIII ст. до фр. бурж. революції 1789 р. Утворився в результаті формування єдиної загальнодерж. судової системи за реформами Людовика IX, підпорядкований єдиній волі короля. Його офіційним місцеперебуванням став Париж. Спершу парламент був невіддільним від королівського двору. Як частина курії, парламент зберігав свій феод. характер: у його складі домінували світські й духовні васали короля, головню ті, що перебували постійно при дворі. Проте згодом, до XV ст., парламент перетворився на самостійний судовий орган. Король перестав особисто бути присутнім на засіданнях парламенту. Його інтереси при розгляді правових питань або судових справ представляли королівські *прокурор* і *адвокат*. Але можливість особистої присутності короля визнавалася як і раніше, а у разі звинувачень проти *перів* Франції парламент вважав його необхідним. За своєю внутр. організацією парламент поділявся на кілька палат: 1. Велика, де розглядалися тільки скарги на рішення місцевих і нижчих судів; 2. Слідча, де розслідувалися й вирішувалися особливо важливі справи королівської *юрисдикції* (слідчих палат могло бути і декілька – до п'яти); 3. Касаційна, де переглядалися рішення нижчих королівських судів; 4. У 1453 р. остаточно оформилася ще одна, особлива, Палата башточки (*Tournelle*). У ній розслідувались і вирішувались особливі карні та кримінально-політ. справи. справи виняткового значення або політико-юр. питання розглядалися заг. зборами парламенту. Паризький парламент виступав як осн. суд королівства. Поряд із ним у XIII ст. було визнано подібне значення й за аналогічними установами, що традиційно існували у провінціях. Кожне з таких мало свою традиційну назву (у Нормандії – Палата Шахової дошки, у Лангедоці – парламент тощо). Створення провінційних парламентів територіально обмежило компетенцію Паризького, проте виняткові права останнього залишалися безсумнівними. Як суд першої інстанції парламент судив королівських васалів і знать, що мала судові привілеї. Він був апеляційною інстанцією на рішення судів *бальяжів* і *сенешальств*.

ПАРЛАМЕНТ² – вищий представницький законодавчий орган у країнах, побудованих повністю або частково на виборчих началах. Такий парламент бере свій початок з Англії 1258 р. за короля Генріха III. З часом у 1295 р. був сформований т. зв. Зразковий парламент, до складу якого ввійшли барони, лицарі, міщани, духовенство. Представників знаті запрошували поіменно, решту – обирали. З цього року парламент став постійно діючою установою.

У деяких країнах парламенти мають специфічні назви: конгрес – у США, кортес – в Іспанії, стортинг – у Норвегії, риксдаг – у Швеції, сейм – в

Польщі, кнесет – в Ізраїлі, альтинг – в Ісландії, федеральні збори – в Росії, скупщина – в Сербії тощо. Парламенти складаються з депутатів, які переважно обираються, іноді представництво у парламенті частково здійснюється шляхом призначення. Розрізняють одно- та двопалатні парламенти. Останні мають верхню та нижню палати. Верхня зазвичай представляє частини території країни і формується різними способами (вибори, призначення, спадкоємність), має менший обсяг прав, ніж нижня палата, яка представляє всю націю загалом. Як осн. виразникові волі суспільства парламенту властиві такі функції: законодавча творчість, контроль над фінансами держави, контроль над урядом. Час повноважень парламенту визначається конституцією держави або спец. законом.

РЕЙХСТАГ (від нім. *Reichstag* з *Reich* – держава, імперія і *Tag* – з'їзд, зібрання) – 1) загальноімперський з'їзд, що скликався імператором, один з органів центр. влади у середньовічній «Священній Римській імперії германської нації»; виник у XIII ст.; 2) в Німеччині у 1867–1945 рр. – назва нижньої палати парламенту.

РЕМОНСТРАЦІЯ (від лат. *remonstratio* – вказівка) – привласнення у XV ст. фр. парламентами права відмови від реєстрації королівських актів, які не відповідали, на їхню думку, праву і звичаям цієї провінції або законам країни (право держ. органу висловити королю зауваження або пропозицію). Ремонстрація втрачала юр. силу в разі особистої присутності короля на засіданні парламенту. Парламенти використовували ремонстрацію головно проти введення нових податків. Фактично інститут ремонстрації був ліквідований Людовіком XIV (1643–1715 рр.), офіційно – фр. бурж. революцією.

РУСЬКЕ ЦАРСТВО (МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО) – назва Московської держави у 1547–1721 рр. У 1547 р. великий князь «всея Руси» (з 1533 р.) Іван IV Грозний (син Василя III) був проголошений царем і прийняв титул: «Великий государ, Божою милістю цар і великий князь усієї Русі, Володимирський, Московський, Новгородський, Псковський, Рязанський, Тверський, Югорський, Пермський, Вятський, Болгарський та інших», згодом, з розширенням кордонів Руської держави, до титулу додалося «цар Казанський, цар Астраханський, цар Сибірський», «і всієї Севернія країни повелитель». Попередником Руського царства було *Велике князівство Московське*.

«САКСОНСЬКЕ ЗЕРЦАЛО» (від нім. *Sachsenspiegel*) – збірник звичаєвого феод. права Остфалії (Сх. Саксонії), складений ученим-суддею *шефеном* лицарського стану Ейке (Еріхом) фон Репгофом (з Репгофа) у 1221–1225 рр., за юр. природою – це приватна кодифікація, неофіційний запис феод. звичаїв Сх. Саксонії, де відображені заг. для феод. Німеччини станові порядки, а також товарно-грошові відносини, які розвивались. У ньому поряд

із локальними особливостями набули відображення заг. ознаки феод. права Німеччини. Джерелами «Саксонського зеркала» були: звичаєве право Саксонії, законодавство Священної Римської імперії, римське право. Збірник поділяється на дві частини: Земське право (*Landrecht*) і Ленне право (*Lehnrecht*). 1-ша частина містить заг. правові норми для всіх категорій населення та передусім для «шефенського» стану, в документі згадуються й ін. соц. категорії: вільні селяни з наділами до 3 гуф (1 гуфа – від 0,25 до 0,33 га); тримачі, що сиділи на чужій землі, безземельні селяни. Земське право було написано нім. мовою. 2-га частина – ленне право – містить ленні звичаї, перелічує всі ступені військ.-ленної ієрархії та стосується тільки феодалів-землевласників-сеньйорів і васалів. Про призначення ленного права для регулювання виключно відносин привілейованого стану свідчить і те, що написана ця частина була латиною. Відповідно до змісту та призначення частин, у 1-ій частині розглядаються прерогативи короля як глави держави, а в 2-ій – як верховного сюзерена в системі феод. ієрархії.

Більшість норм «Саксонського зеркала» викладено в казуїстичній формі, трапляються повторення, не завжди логічна послідовність і розміщення норм. Та, попри ці недоліки, «Саксонське зеркало» мало надзвичайно важливе значення для більшості земель Німеччини. За його зразком були складені ін. аналогічні збірники – «Німецьке зеркало», «Швабське зеркало»; воно стало правовим джерелом для місцевих статутів («Вейстномер»), Мейсенського судєбника, Магдебурзького міського права. На «Саксонське зеркало» припинили посилалися тільки в 1900 р. після введення в дію Німецького цивільного уложення 1896 р. Дотепер збереглося бл. 200 рукописів «Саксонського зеркала» (датованих переважно XIV ст.), чотири з яких ілюстровані.

«СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ» (962–1806 pp.) (від лат. *«Sacrum Imperium Romanum Nationis Teutonicae»* – «Священна Римська імперія германської нації») – держава, до складу якої входили Німеччина (займала панівне становище в імперії), низка королівств, герцогств і земель (Чехія, значна частина Італії, Бургундія, Нідерланди тощо), які в різний час справді або номінально визнавали владу імператора. Заснована у 962 р. королем Німеччини Оттоном I як Римська імперія (*Imperium Romanum*); з часу правління імператора Фрідріха I Барбаросси (XII ст.) називалася «Священна Римська імперія». В інтересах нім. феодалів «Священна Римська імперія» вела агресивну політику на Пд. (Італія) та Сх. (слов'янські землі). Імператори «Священної Римської імперії» в XI–XIII ст. боролися проти римських пап за панування у феод. світі, що призвело до ослаблення імперської влади. Зі середини XVII ст. влада імператора стала номінальною. Правлячі династії «Священної Римської імперії» –

Саксонська (919–1024 рр.), Франконська (1024–1125 рр.), Гогенштауфени (1138–1254 рр.), Габсбурги (1273–1438 рр. з перервами; 1438–1806 рр.) і Люксембурги (1308–1437 рр. з перервами). Останнім імператором був Франц II Габсбург, який після 1806 р. став імператором Австрії.

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА В НІМЕЧЧИНІ (1524–1526 рр.) – війна, що переплелася з *Реформацією*; керівником та ідеологом селянсько-плебейських мас у цій війні був Томас Мюнцер, католицький священик, який у релігійній формі проповідував ідеї насильницького повалення існуючого ладу, передачі влади народу та встановлення суспільства без експлуатації й приватної власності, повернення до традицій первісного християнства. Програма повсталих – «Дванадцять статей» – вимагала скасування кріпосної залежності, зменшення феод. поборів і панщини, вільного користування общинними угіддями. Т. Мюнцер прагнув створити у тюрингсько-саксонському регіоні єдиний центр Селянської війни, але 15 травня 1525 р. його загін було розбито біля м. Франкенхаузена, а він потрапив до полону та був страчений. Селянська війна була жорстоко придушена військами Швабського союзу. Найдовше селяни чинили опір у Тиролі під керівництвом М. Гайсмайра. Поразка Селянської війни призвела до посилення феод. реакції, влади *курфюрстів*, закріплення політ. роздробленості Німеччини.

СОБОРНЕ УЛОЖЕННЯ 1649 р. (УЛОЖЕННЯ ЦАРЯ ОЛЕКСІЯ МИХАЙЛОВИЧА) – кодекс законів Московської держави, одна з найвизначніших пам'яток рос. феод. права. Під натиском дворянства в умовах бурхливих соц. заворушень у 1648 р. розпочинається підготовка нового зводу законів, який мав узяти до уваги станові інтереси землевласників і посадської верхівки та сприяти подальшому зміцненню самодержавного ладу. Над його підготовкою працювала спец. створена комісія «Приказ князя та ближнього боярина Миколи Івановича Одоєвського». Нове Уложення було прийняте під час роботи Земського собору 1648–1649 рр. у січні 1649 р. Це був, фактично, універсальний кодекс законів феод. права, що не мав аналогів у попередній законотворчій роботі. За структурою Уложення поділялося на 25 розділів, що поділені на 967 статей (про масштабність цього акта свідчить довжина стовпчика (сувою), на якому викладено його зміст, – 309 м). Джерелами Уложення, що було засадничим законом рос. самодержавства аж до середини XIX ст., стали Судебники 1497 р. і 1550 р. та нормативна база візантійського й лит. законодавства, указні книги приказів, царські укази, рішення Земських соборів, *Стоглав*.

Більшість законодавчих норм Соборного уложення 1649 р. було розроблено в інтересах дворянства, вони сприяли його консолідації як осн. опертя самодержавства, а також верхівки міського населення. Соборне

уложення остаточно завершило закріпачення селянства. Якщо раніше селянина-втікача можна було розшукувати й повертати тільки протягом т. зв. урочних років, то уложення встановило, що селяни-втікачі мають бути повернені попередньому власникові «без урочних років» разом із родиною та майном. Із метою захисту інтересів міської верхівки були ліквідовані т. зв. білі слободи, які належали великим феодалам; населення слобід закріплювалося за посадським тяглом. Соборне уложення 1649 р. регулювало питання, що стосувалися різних галузей права (кримінального, цивільного), судочинства тощо; регламентувалися буквально всі сфери держ. та сусп. життя, зокрема, судово-адм., соц.-економ., військ., духовні й навіть сімейні стосунки. Особлива увага надавалася охороні «честі та здоров'я государя», царської влади, представників «государевого двору», церкви. Багато норм присвячено кримінальному праву і передбачало жорстокі міри покарання. Страта передбачена у 49 статтях. Широко застосовувалися калічення. Соборне уложення 1649 р. ввійшло у видане в 1830 р. «Повне зібрання законів Російської імперії».

СУДЕБНИК 1497 р. – перший єдиний звід законів руської централізованої держави – кодекс Московської держави; нормативно-правовий акт, складений із метою систематизації наявних норм права. Його джерелами були «Руська правда», Псковська судна грамота, статутні намісницькі грамоти, князівські укази та звичаєве право. Затверджений Боярською думою і великим князем Іваном III. Складався з 68 статей, в яких визначалися система центр. і місцевих судів та їхня компетенція, а також містилися норми цивільного, кримінального і процесуального права. Судебник 1497 р. встановлював порядок захисту феод. власності на землю, обмежував право переходу («виходу») селян єдиним строком за тиждень до *Юрієвого дня* і протягом тижня після нього. Він передбачав смертну кару за замах на життя і майно феодалів, а також за виступи проти держ. влади і церкви. Судебник 1497 р. запровадив для селян, що повставали проти феодалів, спец. поняття «лихих людей», яких можна було страчувати без доведення їхньої вини у скоєнні конкретного злочину. Законодавчо вводив початки кріпосного права.

СУДЕБНИК 1550 р. (ЦАРСЬКИЙ) – осн. законодавчий акт Московської держави періоду формування станово-представницької монархії. Перший у рос. історії нормативно-правовий акт, проголошений єдиним джерелом права. Затверджений на Земському соборі за Івана IV Грозного. Складався з 100 статей. До нього ввійшли норми Судебника 1497 р., а також низка нових норм адм., цивільного, кримінального та судового права, прийнятих у наступні роки. Встановив систему приказного управління, основа якої збереглася до кінця XVII ст. Засновуються прикази, що забезпечують осн. держ. потреби: Чолобитний, Посольський, Помісний,

Стрілецький, Пушкарський, Бронний, Розбійний, Друкарський, Сокольницький, Земські, а також чверті – Галицька, Устюзька, Нова та Казанський приказ. Судебник 1550 р. посилив покарання за замах на життя, честь і власність феодалів, а також розширив коло кримінально карних дій; ще більше обмежив право переходу селян, збільшив можливості їх закабалення. Діяв до прийняття *Соборного уложення 1649 р.*

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ – військ.-колонізаторські походи 1096–1270 рр. західноєвроп. феодалів до країн Бл. Сходу (Палестини, Сирії, Єгипту), що відбувалися під гаслами боротьби християн проти «невірних» (мусульман) і визволення Гробу Господнього та Святої землі – Палестини. Організатором і активним учасником хрестових походів була католицька церква, зацікавлена в колонізації нових земель, у зміцненні позицій папства в Європі, а також у підпорядкуванні католицькій церкві православної церкви (відокремилася у 1054 р.). Учасники хрестових походів із нашитим на одязі великим червоним хрестом називалися «хрестоносцями», ними були великі європ. феодали, дрібні лицарі, купецтво багатьох європ. міст, селяни. Хрестоносцями називали також членів духовно-лицарських орденів тамплієрів, тевтонського ордену тощо.

У листопаді 1095 р. на церковному соборі у м. Клермоні (Південна Франція) папа Урбан II закликав до 1-го Хрестового походу (1096–1099 рр.). Першими у хрестовий похід навесні 1096 р. рушили по Рейну і Дунаю до Константинополя переважно селяни з Пн. і Середньої Франції та Зх. Німеччини. Влітку того ж року тим самим шляхом ішли феодали головно з Пд. Франції, Нормандії, Лотарінгії, Фландрії та Пд. Італії. Селянські загони, погано організовані та слабо озброєні, діставшись до Малої Азії, були розгромлені й майже знищені сельджуками у жовтні 1096 р. під Нікеєю. Ополчення лицарів, об'єднавшись у 1097 р. в Константинополі, загарбало Нікею (1097), Едессу, Кілікію й Антіохію (1098 р.), Єрусалим (1099 р.). На захоплених землях хрестоносці створили Єрусалимське королівство. Західноєвроп. феодали, прагнучи до загарбання нових територій, змушені були об'єднувати свої сили. Протягом XI–XII ст. створюються військ. організації – духовно-лицарські *ордени іоаннітів, тамплієрів (храмовників) і тевтонів.*

У 1144 р. сельджуки завоювали Едессу, що стало приводом до 2-го хрестового походу (1147–1149 рр.). Похід закінчився поразкою хрестоносців. Після здобуття 1187 р. єгипетським султаном Салах-ад-діном Єрусалима у 1189–1192 рр. відбувся 3-й хрестовий похід, очолений королем Франції Філіппом II Августом, імператором Німеччини Фрідріхом I Барбаросою і королем Англії Річардом I

Левовим Серцем. Наслідком походу було загарбання фортеці Акри й о. Кіпр, де було засноване Кіпрське королівство. Під час 4-го хрестового походу (1202–1204 рр.) хрестоносці загарбали у Візантії Константинополь і заснували на частині Візантійської держави Латинську імперію. Хрестові походи 5-й (1217–1221 рр.), 6-й (1228–1229 рр.), 7-й (1248–1254 рр.), 8-й (1270 р.) виявилися невдалими. У 1268 р. мусульмани завоювали у хрестоносців Антіохію, у 1289 р. – Тріполі, у 1291 р. – Акру, після чого всі держави хрестоносців перестали існувати. Припинення хрестових походів було результатом соц.-економ. і політ. змін, що відбулися в 3х. Європі у XII–XIII ст. Католицька церква, прагнучи розширити свій вплив на народи тих чи ін. європ. держав і збагатитися через загарбання нових територій, неодноразово використовувала свої духовно-лицарські ордені, оголошувала хрестові походи проти еретиків, нац.-визвольних рухів.

«ШВАБСЬКЕ ЗЕРЦАЛО» – збірник Німецького звичаєвого права, складений в м. Аугсбурзі 1275 р. невідомою духовною особою на основі «Саксонського зерцала», а також норм канонічного та римського права. Свою назву – «Швабське зерцало» – збірник отримав аж у XVII ст., а рукописний його варіант називався «Імперське земське та ленне право». Як й інші «зерцала», збірник складався тільки з норм земського та ленного права, що мали заг. характер (не торкалися міністеріального, вотчинного й міського права, що характеризувалися суттєвими місцевими особливостями та відмінностями). «Швабське зерцало» поширилося на пд. області Німеччини та Швейцарії. Було перекладене на лат., фр. й чеську мови.

ШПЕЙЄРСЬКИЙ СЕЙМ 1526 р. – сейм *Священної Римської Імперії*, на якому князі здійснили тиск на імператора. У результаті з'явився імператорський указ, згідно з яким встановлювалося, що у справах релігії та віросповідання кожний імперський чин керується почуттям відповідальності перед Богом та імператором. Цю формулу слід було розуміти як законодавче визнання принципу від лат. *cujus regio, ejus religio* – «чий правління, того й віра». Такий підхід означав посилення абсолютизму в межах невеликих князівств, з яких складалася Німеччина. Значна частина князів швидко прийняла лютеранство, після чого церк. земля і майно католицької церкви секуляризувалися на користь монархів. Це, своєю чергою, сприяло їх подальшому посиленню та зміцненню незалежності від імператорського трону.

Тема 7. АБСОЛЮТНІ МОНАРХІЇ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА РОСІЇ

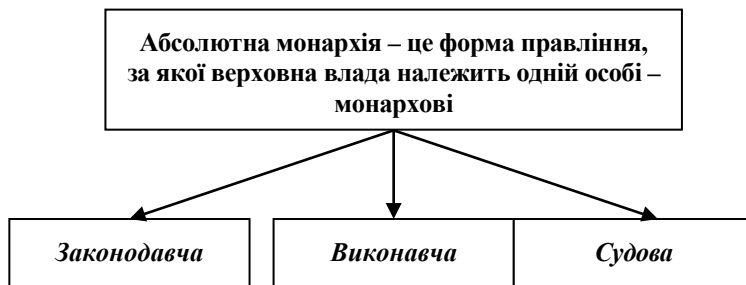

Схема 7.1

Схема 7.2

Схема 7.3

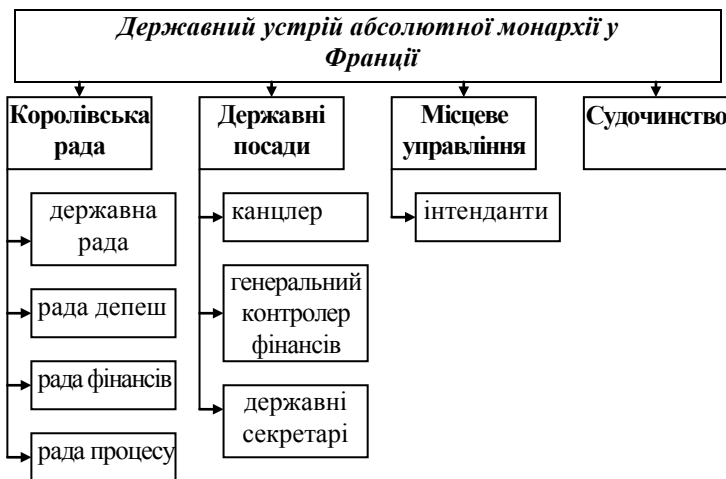

Схема 7.4

Схема 7.5

***Англійська церква.
Структура управління***

Після завершення війни Білої та Червоної Троянд у руках королівської родини зосередилася п'ята частина всіх земель Англії.

У 1534 р. Генріх VIII прийняв документ, відомий як ***Акт про супрематію*** (його вважають початком існування окремої *англійської церкви*). Віровчення й організаційні основи цієї церкви залишалися переважно близькими до католицьких, але за Єлизавети I в «39 статтях» (1571 р.) віровчення було дещо наближене до кальвінізму)

КОРОЛЬ / КОРОЛЕВА АНГЛІЇ – <i>глава англійської церкви</i>
ПРИМАС – <i>архієпископ Кентерберійський</i>
<i>архієпископ Йоркський</i>

Схема 7.6

**Основні пункти «Петиції про право»
англійського парламенту 1628 р.**

1	населення не повинно примушуватися до виплати податків, не затверджених парламентом
2	ніхто не може бути заарештований інакше, як за ухвалою суду і за законами країни
3	повинні бути припинені арешти цивільних осіб за законами воєнного часу
4	повинні бути припинені постої військ у будинках обивателів

Схема 7.7

АБСОЛЮТИЗМ (від фр. *absolutisme* з лат. *absolutus* – безумовний, необмежений) – поняття, суть якого полягає в повному суверенітеті суб'єкта, який править у державі, іст. форма феод. держави, де її глава розглядався як єдине джерело законодавчої та виконавчої влади (він володів і вищим правом помилування, особисто призначав вищих керівників держави у всіх сферах сусп. життя, встановлював податки, безконтрольно розпоряджався отриманими грошима, в окремих випадках мав вищу релігійну владу в державі). Абсолютизму притаманні висока централізація, відповідальність перед главою держави; розбудований поліцейний, фіскальний апарати, велика армія, сувора судова система. Йому також властиві бюрократ. апарат, втручання у всі сфери громадського та приватного життя, а там, де функціонували представницькі інститути правління, вони виконували парадно-репрезентативну роль, діяли епізодично. Водночас у період розкладу феодалізму абсолютизм виконав позитивну роль у боротьбі з феод. сепаратизмом, у формуванні низки впливових європ. націй Нового часу.

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ – різновид монархічної форми правління, що характеризується юр. і фактичним зосередженням усієї повноти влади (законодавчої, виконавчої, судової), а також духовної (релігійної) в руках монарха. Різновидом абсолютної монархії є теократична монархія, в якій держ. влада належить церк. ієрархії (див. *Ватикан*).

АНГЛІКАНСТВО (АНГЛІКАНСЬКА ЦЕРКВА) – різновид протестантської релігії, який виник в Англії у XVI ст.; за культом і організацією близький до католицизму (в догматиці поєднуються положення

протестантизму та католицизму). Під час Реформації з ініціативи панівних верств Англії утвердилася як держ. церква. У 1534 р. Генріх VIII прийняв документ, відомий як Акт про супрематію. Його вважають початком існування окремої англіканської церкви. Віровчення й орг. основи цієї церкви залишалися переважно близькими до католицьких, але за Єлизавети I в «39 статтях» (1571 р.) віровчення було дещо наближене до кальвінізму. У 1534 р. було проведено *секуляризацію* всіх церк. земель, що більше зміцнило могутність корони; англ. парламент проголосив незалежність церкви від папи римського. Звільнення з-під опіки папського Риму зміцнило авторитет королівської влади, посилило її контроль над палатою перів, оскільки саме королю належало право утвердження єпископської фракції цієї палати. Глава англіканської церкви – англ. король/королева, який/яка призначає єпископів. Примасом є архієпископ Кентерберійський, наступний в ієрархії – архієпископ Йоркський. Значна частина єпископів є членами палати лордів у зв'язку з посадами, що їх вони обіймають. Усі принципи церк. статuti підлягають затвердженню парламентом. Видатки на утримання церкви значною мірою несе держава.

АУГСБУРЗЬКИЙ РЕЛІГІЙНИЙ МИР – підписаний 25 вересня 1555 р. у Рейхстагу (в м. Аугсбурзі) між протестантськими князями Німеччини й імператором Карлом V Габсбургом; завершив низку воєн між католиками і протестантами. За умовами миру встановлено незалежність нім. князів у релігійних питаннях, а також затверджено за ними право визначати релігію їхніх підданих (згідно з принципом від лат. «*cuius regio, ejus religio*» – «чия влада, того і віра»). Лютеранство поряд із католицизмом визнавалося офіційним віросповіданням. Аугсбурзький мир, по суті, давав нім. князям право проводити незалежну зовн. політику.

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 р. – розпорядження уряду царської Росії про заборону друкування книг укр. мовою. Автором його був міністр внутр. справ П. Валуєв, відомий своєю заявою, що «жодної окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Валуєвський циркуляр забороняв випускати укр. мовою навч. посібники і книги «початкового читання для народу». Виняток становили художні твори, друкування яких формально допускалось. Але на практиці царська цензура під різноманітними приводами обмежувала друкування укр. художньої літератури. Тому з 1863 р. видання книжок укр. мовою в Росії та на Наддніпрянській Україні майже припинилося. Валуєвський циркуляр був виявом шовіністичної політики рос. самодержавства, спрямованої на посилення нац. гноблення і на придушення мови і культури укр. та ін. народів.

ВІЙСЬКОВИЙ СТАТУТ ПЕТРА І 1716 р. – військ. статут, затверджений Петром І 30 березня 1716 р. при Данцігу. Був одним із осн. документів, покладених в основу реформ юр. системи рос. держави, що проводилися за Петра І. Військ. статут складається зі Статуту (68 глав), у якому викладені військ.-установчі закони: 1. Артикул військовий з коротким тлумаченням (209 статей; військово-кримінальний кодекс). 2. Коротке зображення процесів чи судових позовів (3 частини і 14 розділів). 3. Про екзерциції (або навчання), про приготування до маршу, про звання та про посади полкових чинів (3 частини).

ГРАМОТА НА ПРАВА І ВИГОДИ МІСТАМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ЖАЛУВАНА ГРАМОТА МІСТАМ 1785 р.) – законодавчий акт, виданий Катериною ІІ 21 квітня 1785 р.; регламентував правовий статус «міських обивателів». Грамота визначила нові виборні міські установи, дещо розширивши коло виборців. Городяни були поділені на шість розрядів за майновими і соц. ознаками: «справжні міські обивателі» – власники нерухомості з дворян, чиновників, духівництва (1); купці трьох гільдій (2); ремісники, записані в цехи (3); іноземці й іногородні (4); імениті міщани (5); посадські люди – всі інші жителі, що годувалися в місті промислами або рукоділлям (6). Фактично Жалувана грамота містам зафіксувала два стани – купецтво та міщанство.

ГУГЕНОТИ (від фр. *huguenots* з нім. *Eidgenossen* – союзники) – прихильники *кальвінізму* (однієї з гілок *протестантизму*) в Франції XVI–XVII ст., які зазнавали переслідувань із боку католицької церкви й уряду. Боротьба гугенотів із католиками вилилась у релігійні війни 1562–1594 рр., наслідком яких стало отримання гугенотами свободи віросповідання. Однак католицизм усе-таки визнавався панівною релігією у Франції. Тобто реально гугеноти так і не домоглися релігійного рівноправ'я, і лише фр. бурж. революція зрівняла їх у правах із католиками.

ЕМСЬКИЙ УКАЗ – виданий у травні 1876 р. царем Олександром ІІ у м. Емс (Німеччина) про заборону друку і розповсюдження книжок укр. мовою (доповнював *Валуєвський циркуляр 1863 р.*). Забороняв ввозити укр. літературу, видруковану за кордоном, на територію імперії, друкувати і видавати в Росії оригінальні твори та переклади укр. мовою (крім іст. пам'яток і белетристики, що підлягала попередній *цензурі*), ставити театральні вистави і читати укр. мовою та друкувати укр. тексти до музичних творів. Виданий поза порядком

звичайного законодавства і формально ніколи не був відкликаний царською владою. Зберігав чинність до 1905 р.

ЗОРЯНА ПАЛАТА – вища судова установа Англії в 1487–1641 рр. Свою назву одержала від прикрашеної зірками стелі зали в королівському палаці у Вестмінстері, де відбувалися засідання. Була створена головню для боротьби з бунтівними феодалами, а згодом стала органом переслідування будь-якої опозиції владі, перетворившись на знаряддя придушення противників абсолютизму, надзвичайний суд при королі. Розглядала справи без участі присяжних засідателів; судочинство велося за інквізиційним характером, а вироки виносилися не на підставі закону, а на розсуд і переконання суддів. Була ліквідована законодавством бурж. революції.

ЙОРКИ (від англ. *York* – Йоркська династія, «Біла троянда») – королівська династія в Англії (1461–1485 рр.). Перебувала при владі під час «війни Червоної і Білої троянд» Ланкастерів і Йорків (1455–1485 рр.) (за десятиліття війни відбулося 12 кривавих сутичок; у битвах, на ешафоті та від рук убивць загинуло 80 принців королівської крові. Королем став Генріх VII Тюдор, засновник нової династії). Найбільш відомий представник династії Йорків – Едуард IV (1461–1483 рр.). Він провів конфіскацію земель старої, ланкастерської знаті; парламент при ньому скликався рідко. За правління Йорків почало формуватися т. зв. нове дворянство, захоплювався розвиток англ. зовн. торгівлі (підкування про торг. флот, організація торг. компаній), створилися умови для зміцнення абсолютизму в Англії.

НАНТСЬКИЙ ЕДИКТ – законодавчий акт, виданий 1598 р. фр. королем Генріхом IV у м. Нанті, щоби припинити релігійні війни (між католиками та гугенотами) 1562–1594 рр. За Нантським едиктом католицизм визнавався держ. релігією, католицькому духовництву повертались майно і землі. Своєю чергою, гугеноти одержали право вільного віросповідання (крім Парижа та деяких ін. міст), скликання синодів, представництва при королівському дворі тощо. За гугенотами залишилося бл. 200 замків і фортець, якими вони оволоділи під час релігійних воєн. Політ. права гугенотів, передбачені Нантським едиктом, було ліквідовано 1629 р. кардиналом Рішельє, а право вільного віросповідання 1685 р. – королем Людовіком XIV.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ – назва держ. утворення, що виникло на землях кол. Московського царства. Цю назву воно отримало у процесі реформ Петра I протягом 1708–1721 рр., відомих також як «прорубування вікна в Європу». Під час проголошення імперії первинна назва звучала як «Всеросійська імперія», що було засвідчено документами «правлячого Сенату» в 1721 р. Ця держава проіснувала до Лютневої революції 1917 р.

Тема 8. ЄВРОПЕЙСЬКЕ ФЕОДАЛЬНЕ ПРАВО

Процес формування **феодалного права** в різних країнах проходив неоднорідно – з більшими чи меншими запозиченнями римського права, правових звичаїв варварських народів, впливами церкви та місцевих традицій тощо. Так, у Візантії правова система сформувалася на основі поступової трансформації римського права, германські народи у своїх варварських правдах фіксували норми звичаєвого права, надалі доповнюючи їх певними запозиченнями тощо. Водночас можна мовити і про окремі спільні моменти:

Особливості формування європейського феодалного права

1.	Феод. право закріплювало юридичну нерівність, різницю прав станів. Воно виступає як право-привілей – свої правові норми для перів, дворянства, вільних і залежних людей (Велика хартія вольностей 1215 р.), своє судочинство для кліриків (канонічне право), для вільних міщан (Магдебурзьке право) тощо.
2.	Найважливіше місце у системі феод. права посідають норми, які регулюють феод. власність на землю та закріплюють залежне становище селянства.
3.	Як невід’ємний атрибут великої феод. земельної власності та засіб позаекономічного примусу поширюються імунітетні права феодалів. Власник великого земельного володіння виступає в якості сюзерена-государя для феодално залежного населення. Зокрема, він самостійно встановлює правові норми у межах своїх володінь та одноосібно або опосередковано чинить суд над своїми підданими.
4.	Оформилася система феод. ієрархії, ретельно регулюються відносини васалітету. Сюзерен має свої права й обов’язки щодо васала, васал – щодо сюзерена. Так, сюзерен повинен надавати покровительство та збройний і судовий захист своєму васалу. Своєю чергою, васал має надавати сюзерену збройну і фінансову підтримку в обумовлених випадках (наприклад, вносити гроші на викуп сюзерена з полону, надавати певні суми дітям сюзерена у разі їх одруження тощо). За невиконання покладених обов’язків настають певні правові наслідки: сюзерен може відібрати земельні володіння у непокірного васала, васал має право на збройний опір надмірним претензіям сюзерена. Як наслідок, на практиці конфлікти в середовищі феодалів вирішуються на основі «кулачного права» (в Німеччині аж до XV ст. включно), коли незадоволений судовим вироком дворянин викликає на поєдинок свого кривдника чи навіть суддю.
5.	Наявність паралельних судових систем і постійна боротьба суб’єктів права за розширення своїх громадянських прав (баронів проти короля, міщан проти «покровителів» – феодалів) призводила до постійних конфліктів у суспільстві. Надмірні претензії монархів, перів чи церкви зустрічали опір зацікавлених сил, що часто призводило до перетворення декларованих законів у «мертві», недіючі. Напр.: канонічна практика продажу індульгенцій. Так, за Іоанна XXII римський папський престол опублікував т. зв. «Таксу апостольської канцелярії», в якій були перелічені суми штрафів за різноманітні гріхи та злочини. У документі, зокрема, вказано: «Тому, хто порушив права впливової особи, а також за контрабанду платити штраф у розмірі 87 ліврів та 3 су». Зрозуміло, що «впливова особа», чії права були порушені, найчастіше зовсім не брала до уваги факт сплати штрафу римському апостольському престолу! З іншого боку, правовий беззрай був характерний і для тих державних установ, чийм основним завданням мало б стати укріплення чинних законів та громадського порядку. Напр., практика безіменних бланків часів Людовіка XIV у Франції – для довичного ув’язнення в Бастилію вимагалось лише вписати ім’я нещасного у готовий документ. Такі бланки мали у своєму розпорядженні не лише члени королівської родини та вищі чиновники, ними король міг розплатитися з фаворитом за проведеному ніч! Зневага до законів, суперечність правових систем, одночасно діючих у суспільстві, – одна з найхарактерніших особливостей феод. права.

Схема 8.1

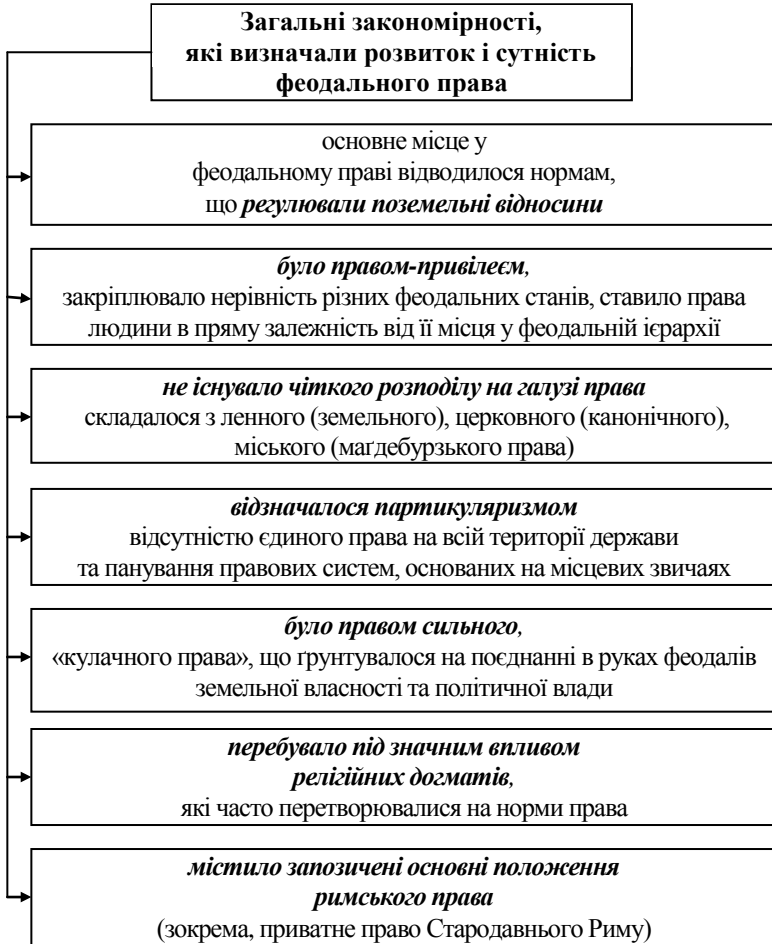

Схема 8.2

Типи судового процесу за європейським феодалним правом

Обвинувачувально-змагальний	Слідчо-розшуковий (інквізиційний)
Напр.: <i>ранньофеодалні держави, «Салічна Правда»</i>	Напр.: <i>абсолютизм у Західній Європі, «Кароліна»</i>
1. Гласність, усність, безпосередність, змагальність	1. Таємність, писемність, відсутність змагальності, відверто класовий терористичний характер
2. Вибірні судді, пасивна роль суду в процесі; відсутність інстанційності. Представник державної влади: готує справу до розгляду, керує ходом засідання, забезпечує виконання вироку	2. Становий характер суду. Складна система судових інстанцій. Судді – посадовці, яких призначають зверху або представники привілейованих станів
3. Сторони: позивач і відповідач – приватні (фізичні) особи, які мають рівні процесуальні права. Активність сторін – головний рушій процесу. Увесь тягар розслідування, збирання доказів, виклику на суд, підтримання обвинувачення лягав на позивача	3. Поєднання функцій слідчого, судді й обвинувачення в одній особі інквізитора або судді. Підозрювана особа втрачає процесуальні права й із сторони у процесі перетворюється на об'єкт дослідження (який повинен довести свою невинність)
4. Попереднє провадження (з боку суду) вкрай обмежене: передбачає тільки підготовку розгляду справи у судовому засіданні, яке є вирішальною стадією процесу	4. Рішуча перевага попереднього розслідування, поділ його на загальне та спеціальне розслідування. Судовий розгляд – лише додаток до попереднього розслідування
5. Сторони вільні у виборі доказів. За відсутності об'єктивних доказів (свідків, документів тощо) застосовувалися ордалії (суд божий), які засновувалися на вірі у божу справедливість (і не були тортурами)	5. Система формальних доказів із поділом на досконалі й недосконалі, власне зізнання обвинуваченого – «цариця доказів». Обов'язкове застосування тортурів (виняток – для вищих станів)
6. Роль суду – оцінити наведені докази або результат ордалії	6. Суд зв'язаний формальними правилами оцінки доказів
7. Відсутність оскарження як особливої стадії – оскарження як звичайний позов (до суддів)	7. Ревізійний порядок перегляду вироків вищими інстанціями, незалежно від подання скарги. Затвердження вироку органами влади. Обмежене право на оскарження

Схема 8.3

ЗАКОННИК СТЕФАНА ДУШАНА – збірник законів середньовічної Сербії, складений у XIV ст. за ініціативою короля Стефана Душана (1308–1355 рр.). Схвалений становим сабором (з'їздом) феодалів у основній своїй частині (205 статей) у 1349 р. в м. Скопле та доповнений сабором 1354 р. зберігся у 24 списках. Відобразив феод. відносини в Сербії у XIV ст. Закріпив поділ феодалів на великих (властелів) і малих (власелічів) та визнав за ними права на спадкові володіння (баштини). Феодали були звільнені від усіх держ. повинностей, окрім військ. служби та натуральних платежів. Затвердив права церкви і звільнив духовництво від сплати всіх податків. Визначивши повинності залежних селян (меропхів) та позбавивши їх права переходу від одного феодала до іншого, законник Стефана Душана перетворив меропхів на кріпаків. Позніше додано кілька десятків статей – переважно правил судочинства – з різних законодавчих джерел різних часів. У багатьох питаннях «Законник» орієнтувався на візантійське церк. право «Номоканона» і «Сінтагми» (особливо в ст.ст. 1–28). Але осн. зміст відобразив своєрідні інститути станового ладу Сербії та сувору правову політику властителей держави – «деспотівнів».

ЄРУСАЛИМСЬКІ АСИЗИ – збірка феод. звичаєвого права Єрусалимського королівства (державна в Палестині і Пд. Сирії, заснована у 1099 р. хрестоносцями; перестала існувати після взяття єгипетськими військами Акри у 1291 р.). В основу її покладено фр. феод. звичаєве право та звичаї місцевого населення захоплених хрестоносцями земель. Єрусалимські азиси, які дійшли до нас, складаються з розділів: «азиси верховного суду», «книги для короля», «азиси суду городян». Єрусалимські азиси визначали обсяг королівської влади, встановлювали право короля вимагати військ. служби від своїх *vasaliv* за певних умов, закріплювали станову ієрархію тощо.

ЗАГАЛЬНЕ ПРАВО (від англ. *common law*) – 1) англ. правова система, вільна від впливу римського права і заснована за своїм походженням та джерелами на прецедентному праві, що створюється судами у процесі здійснення їхньої діяльності. Це означає, що рішення, винесене з будь-якої справи, обов'язкове для всіх судів рівної та нижчої інстанції при розгляді аналогічних справ; однотипні норми права, які склалися на основі практики королівських роз'їзних судів Англії й застосовувались у всій державі; 2) право США, засноване на англ. праві, також належить до цієї групи.

ЗВІД ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ – офіційне зібрання розташованих у тематичному порядку чинних законодавчих актів Російської імперії, створене за імператора Миколи I. Перше видання 1832 р. і подальші видання 1842 р. і 1857 р. склалися з 15 томів (*зокрема*, т. 1 – Основні державні закони, т. 3 – Статути про службу

цивільну, т. 9 – Закони про стани, т. 15 – Покладання про покарання, а в 1885 р. був доданий т. 16, що містить процесуальне законодавство).

ІНКВІЗИЦІЙНИЙ (СЛІДЧО-РОЗШУКОВИЙ) ПРОЦЕС – форма судочинства переважно щодо кримінальних справ. Характерні широка ініціатива компетентних держ. (церк.) органів у порушенні судового переслідування, проведенні розслідування (негласного дізнання із застосуванням обшуків, допитів, зокрема під тортурами, для визнання звинуваченого). Судочинство було переважно письмовим. Суддя зазвичай виконував роль слідчого, але частіше й обвинувача. Захисту не було, підсудні доводили свою невинуватість. Перехід від змагального процесу до інквізиційного відбувався в Зх. Європі у XII–XIII ст. Інквізиційний процес застосовувався переважно щодо політ. і релігійних справ. Його методи активно використовувала *інквізиція* у справах про ересь.

КАНОНІЧНЕ ПРАВО В ХРИСТІЯНСТВІ (від грец. *kanōn* – палиця; правило, норма) – сукупність правил, законів (канонів), які визначають внутр. структуру церкви і є складовою *церковного права*, її відносини з віруючими (сімейно-шлюбні та деякі майнові відносини), а в країнах, де не здійснено відокремлення церкви від держави, – також її відносини з державою. Склалося переважно до IX ст.

У католицькій церкві до канонічного права входять, окрім постанов соборів, також енцикліки та декреталії пап. Найбільш відома кодифікація канонічного права – Звід канонічного права 1582 р. (*Corpus juris canonici*).

«КАРОЛІНА» – практично перший у європ. праві спец. кримінально-процесуальний кодекс, пов'язаний зі судовою реформою, з'явився у 1532 р., незабаром після Великої селянської війни за імператора Священної Римської імперії Карла V і названий його іменем (у латиномовному варіанті мав назву кримінальної Конституції – *Constitutio Criminalis Carolina*). У ній відобразились терористичні методи розправи, застосовувані з метою винищення та залякування повсталих селян і зміцнення феод. панування й феод. власності, прагнення позбутися застарілих феод. звичаїв і уніфікувати правозастосування хоча б у тих справах, у яких імперська влада була найбільш зацікавлена, – кримінальних. Із 219 статей «Кароліни» 103 регулювали кримінальний процес, у решті – перелічувалися злочини та визначалася кара за них. Відмовившись від обвинувального процесу, «Кароліна» встановила таємний розслідувальний, інквізиційний процес. «Царицею доказів» стало власне визнання обвинуваченого, для досягнення якого широко санкціонувалося застосування тортур. У сфері кримінального права «Кароліна» ґрунтувалася на гол. ідеї залякування, для досягнення чого встановлювалися винятково жорстокі покарання: четвертування, колесування, закопування живцем у землю, саджання на палю тощо. За дрібні злочини практикувалося калічення: відрізання язика і вух, виколування очей,

відрубання рук і пальців, а також застосування різок. Так, за крадіжку з зломом, незалежно від вартості викраденого, чоловіки засуджувалися на повішення, жінки – на утоплення. Загалом «Кароліна» стала для нім. держав радше юр. зразком, ніж суворо застосовуваним законом.

Деякі норми «Кароліни» з певними змінами у бік пом'якшення діяли до середини XIX ст. і справили істотний вплив на норми права в Німеччині (з XVII ст. у деяких нім. державах з'являються зводи власного земського права, зокрема, у Пруссії – *Landrecht* 1620 р., що стали реальною основою юстиції) та ін. державах (*напр.*, Речі Посполитій).

КУТЮМИ (від фр. *coutume* – звичай) – правовий звичай, авторитет якого визнаний **здавна**; місцеве звичаєве право часів феод. Франції, що склалося на основі старих правд і грамот, які регулювали стосунки сеньйорів з селянами та містами. На пн. Франції до XIII ст. існували кутюми в усній формі, а на пд., де збереглися елементи римського права, – писані. Вони були різні для міщан, дворян, духівництва, селян. Кожна верства мала чітко встановлені норми, що впливали з прецедентів і письмової документації. У Франції XV ст. налічувалося приблизно 60 провінційних і понад 300 місцевих кутюмів (вони визначали порядок судочинства, склад суду, форми феод. власності, васальні зв'язки та відносини феодалів, статус міщан, селян, майнові, сімейні відносини). Найдавніший збірник кутюмів – «Великий нормандський суддебник» (середина XIII ст.).

КУТЮМИ БОВЕЗІ – опис місцевих правових звичаїв пн.-сх. частини Франції округу Бове і деяких ін. територій держави. Складалася з прологу і 70 глав. Записані видатним фр. юристом, який обіймав посаду сенешала та судді, Філіппом де Бомануаром (1247–1295 рр.). Ці кутюми відображають маноріальне право (регулювало відносини між залежними селянами та феодалами), міські звичаї, правила судочинства. Містився опис видів селянських утримувачів та особистої кріпосної залежності (мала спадковий характер). Встановлювалося право контролю сеньйора над міським самоврядуванням. Закріплювався суд рівних. Формулювалося положення щодо своєрідної «презумпції невинуватості»: злочинець не може бути покараний смертю доти, доки його злочин не доведено. Діяв пізніше разом із Великим кутюмом Франції, створеним за короля Карла VI у 1389 р. (користувався особливим авторитетом у судах; у ньому були викладені права та звичаї королів, домену Іль-де-Франс). У 1724 р. видано загальну збірку кутюмів. Фр. бурж. революція ліквідувала кутюми у сфері власності, шлюбу, сімейних відносин. Остаточо кутюми були відмінені після впровадження Цивільного кодексу Наполеона I.

МАЙНЦЬКИЙ СТАТУТ – прийнятий у 1235 р. у м. Майнці, неодноразово згодом підтверджувався. Проголошував деякі загальні

принципи «установленого права» для жителів усієї Священної Римської імперії (переважно для Німеччини), включаючи принцип обов'язкового судового розгляду з метою «захисту тіла та майна» замість помсти і самосуду.

ОРДАЛІЇ (від пізньюлат. *ordalia* з *ordalium* – суд, вирок) – випробування особи за допомогою сил природи (божжих сил), що ґрунтувалося на вірі в бога (чи богів), який укаже судовій громаді, хто є винуватий, а хто – невинуватий; система випробувань певної особи (звинуваченого, свідка), за результатами якої вона визнавалася винуватою або виправданою, а її свідчення – правдивими чи брехливими; «суд божий» (випробування вогнем, залізом, водою) (*напр.*, людина визнавалася невинною, якщо могла без ушкоджень пройти через вогонь, пронести на певну відстань розпечене залізо, витягнути рукою з окропу якусь річ тощо). Ордалії з'явилися у первісному суспільстві, але особливо широко застосовувалися в більшості країн за феод. доби: в Англії ордалії перестали застосовувати зі середини XII ст., у Франції – зі середини XIII ст. Окремі види ордалій зберігалися як пережиток до XVIII ст. Різновидом ордалій був судовий поєдинок, «поле».

ПОСАДНИК – 1) намісник князя у землях, що входили до Київської держави у X–XII ст. Посадник, управляючи певною областю, був зобов'язаний збирати й доставляти князю данину. Вперше згадується в «Повісті минулих літ» в 977 р.; 2) вища держ. посада з 1136 р. у Новгородській (XII–XV ст.) і з 1348 р. Псковській (XIV–XVI ст.) феод. республіках до їх завоювання Московським князівством. Обирався вічем на 1–2 роки зі середовища бояр і був головою держ. адміністрації та суду. Посадник керував вічевими зборами та втілював їх рішення, скеровував діяльність ін. посадових осіб, проводив міжнар. переговори; разом із князем (князя запрошували для управління по договору) здійснював суд, брав участь у командуванні військом.

ПРЕЦЕДЕНТ (від лат. *praecedens* (*praecedentis*) – той, що передує) – 1) випадок, який стався в минулому й є виправданням або прикладом для наступних подібних випадків (*напр.*, прецедент в історії); 2) рішення суду з конкретної справи, яке стало прикладом для судів тієї ж інстанції при вирішенні аналогічних справ; 3) у міжнар. праві – спосіб і суть вирішення будь-якого питання міжнар. відносин, які можуть використовуватись як приклад при розгляді ін. аналогічних випадків за умови, що вони відповідають загальноприйнятим принципам і нормам міжнар. права.

ПСКОВСЬКА СУДНА ГРАМОТА 1397 р. – нормативно-правовий акт, що регламентував здебільшого цивільно-правові відносини. Складалася зі 120 статей, 108 із яких були прийняті в 1397 р., решта ж були прийняті пізніше за рішенням віча. Статті містили питання цивільного і кримінального права, суду та процесу. В Псковській судній грамоті спостерігається значна системність у викладі норм, заповнено низку прогалин у регулюванні цивільно-правових відносин, формується питання злочину як діяння, що не тільки завдає

шкоди приватній особі, але й порушує громадську безпеку. Згадувалися злочини: проти держави (зрада, «перевет»), проти судових органів (хабар судді, образа судді, насильницьке вторгнення до судового приміщення), проти особи (вбивство, завдання побоїв, образа дією), майнові злочини (крадіжка, грабіж, розбій, підпал, конокрадство). Щодо питань цивільного права, то головним способом набуття права власності були договір, успадкування, а також володіння по давності. Водночас речі поділялися на рухомі («живот»), нерухомі («отчина»), такі, що передавалися у спадок («вотчина») й у тимчасове користування («кормля»). Спостерігався доволі високий рівень зобов'язального права. Грамота регламентувала такі зобов'язання з договорів, як купівля-продаж, дарування, застава, позика, особисті найми, поклада тощо. Зберігалась усна форма договору. Однак у разі значної суми та в деяких ін. випадках договір оформлявся у присутності свідків або священника. Під час купівлі-продажу землі складався письмовий документ («запис»). Низка норм стосувалась питань успадкування по закону та по заповіту. Закладалися початки розшукової (інквізиційної) форми процесу. Так, передбачався виклик відповідача до суду по повістці та через судового агента, при відмові з'явитися виконувався привід. Передбачалась можливість проведення судом слідчих дій. Однак право здебільшого перебувало у своєму ранньому стані, що відобразилося, зокрема, і в такому виді доказу, як судовий поєдинок («поле»).

ФАЙДУС (від пізньолат. *faidus* – букв. ворожнеча) – штраф, який сплачувався на заміну кровної помсти (Франкська держава).

ФЕОДАЛЬНЕ ПРАВО – зведена в закон воля класу феодалів, основним завданням якого було юр. оформлення та врегулювання монопольного права власності феодалів на землю і неповної власності на залежних селян, у забезпеченні політ. й економ. панування феодалів.

ЧИНШ (від польськ. *czynsz* з лат. *census* – податний перепис майна) – у період феодалізму в Зх. і Центр. Європі – регулярний фіксований оброк (продуктами або грошми), який платили феодально-залежні селяни за тримання землі.

ШЕФЕНИ (від нім. *Schöffen* – засідатель) – 1) у вузькому значенні слова – землевласники неблагородного походження; у широкому значенні слова – усі вільні особи, правомочні займати судові посади (від князів до вільних селян із трьома наділами); 2) особливий вид присяжних у феод. і бурж. суді, які, не створюючи самостійної колегії, вирішують усі справи спільно зі суддею (*суд шефенів*); 3) судді в обштинних судах середньовічної Німеччини.

ЩИТОВІ ГРОШІ (СКУТАГІЙ) (від пізньолат. *scutagium* з лат. *scutum* – щит) – податок «на щит», військ. податок, який збирали у середньовічній Англії в XII–XIV ст. з утримувачів ленів замість особистої військ. служби; запроваджений Вільгельмом I Завойовником, що дало королю змогу утримувати професійне лицарське військо.

Тема 9. ФОРМУВАННЯ МУСУЛЬМАНСЬКИХ ДЕРЖАВ І ПРАВА

Державний устрій Арабського халіфату

Схема 9.1

Арабський халіфат

Середньовічна держава, яка сформувалася в результаті об'єднання араб. племен, центром розселення яких був Аравійський п-ів. Засновником і першим главою теократичної держави Арабського халіфату був Мухаммед (приблизно 570–632 рр.).

<p>Меккський період (622–661)</p>	<p>Охоплює час від утворення арабської держави до приходу до влади династії Омейядів, що продовжувалася 30 років. Держава сформувалася в результаті об'єднання арабських племен, центром розселення яких був Аравійський п-ів. Час правління близьких сподвижників Мухаммеда.</p>
<p>Дамаський період (661–750 рр.)</p>	<p>Створення порівняно централізованої держави у вигляді своєрідної деспотії (теократична монархія), очолюваної спадковим халіфом (династія Омейядів), який був одночасно й главою ісламу (в цей час халіфат став феодальною державою)</p>
<p>Багдадський період (750–1055 рр.)</p>	<p>Створення Арабської імперії (династія Аббасідів), її подальша феодалізація і розпад. На поч. IX ст. відбулося фактичне обмеження світської влади халіфів з боку візирів, що фактично стали управляти державою; почали виявлятися сепаратистські тенденції, які призвели врешті-решт до розпаду халіфату на емірати і султанати – незалежні держави в Іспанії, Марокко, Єгипті, Середній Азії, Закавказзі. До середини X ст. під владою халіфа збереглися тільки Аравія і частина Месопотамії, що прилягала до Багдаду. В 1055 р. Багдад захоплено турками-сельджуками. Остаточно східний халіфат був завойований і скасований монголами в 1258 р. За халіфом збереглося духовне лідерство над сунітами, доки воно у XVI ст. не перейшло до турецьких султанів.</p>

Схема 9.2

АББАСІДИ – династія араб. *халіфів*, походить від родича Мухаммеда (засновник *ісламу*, в 630–631 рр. – глава першої мусульманської теократичної держави в Аравії) Аббаса; панувала в Багдадському *халіфаті* з 750 по 1258 рр.

АДАТ (від араб. – звичай) – 1) неписаний закон, звичай у мусульманських народів; норми адата можуть значно розходитись із *шаріатом*, виступаючи як альтернатива, чи навіть зовсім відтісняючи їх (*напр.*, наслідування за жіночою лінією та ін. звичаї матріархального характеру в туарегів, звичаї кровних зобов'язань у багатьох народів Кавказу, шлюбні стосунки у мусульман Центр. Африки тощо); 2) закон, що забороняє жінці відкривати обличчя перед чоловіками та регулює побутові питання загалом.

Нормами адата у практичній діяльності може послуговуватися без обмежень лише третейський суддя (*хакім*), головним завданням якого є примирення сторін. Духовний суддя (*каді*) може спиратися на адат лише у виняткових випадках, якщо норма, що використовується, не суперечить загальному духові шаріату.

ВАКФ, ВАКУФ (від араб.) – у мусульманських країнах рухоме і нерухоме майно, вилучене з цивільного обігу та передане державою або окремою особою на релігійні чи благодійні цілі; земельна власність мусульманської церкви. Не обкладався податком.

ВІЗИР, ВЕЗИР (від араб.) – у мусульманських країнах титул міністрів і вищих урядових сановників (*напр.*, великий візир – глава уряду султанської Туреччини до 1922 р.).

ГАРЕМ (від тур. – гарем, жіноче відділення в домі) – приміщення для жінок у багатому мусульманському будинку в країнах мусульманського Сходу (вхід до гарему чоловікам, окрім господаря та його синів, заборонено); дружини і наложниці господаря дому; мешканки гарему.

ДИВАН (від перс. – держ. рада; канцелярія для складання дипломат. документів; присутственне місце) – *юр.*: 1) у країнах Сходу в середні віки – списки податей і приміщення (архів), де вони зберігались, згодом – податкове відомство; 2) рада при *султані* в *Османській імперії*, яка складалася з вищих сановників, а також зала, де вона засідала; 3) в Ірані й Туреччині – назва вишого суду; 4) у деяких сучасних країнах мусульманського Сходу – урядові установи в адм. і судових справах.

ЕМІР (від араб. *'amīr* – повелитель) – титул мусульманського можновладного *князя* в деяких країнах Азії й Африки; титул правителів Афганістану (1826–1926) і Бухарської держави (1747–1920).

ІСЛАМ (від араб. *islām*, інфінітив з *salama* – підкоритися (волі Аллаха)) – магометанська релігія; мусульманство; одна зі світових

релігій, її послідовники – мусульмани. Виник в Аравії у VII ст. Засновник – Мухаммед. Віровчення ісламу викладено в *Корані*.

КАДІ (від араб. – суддя; в перс. мові – газі) – 1) суддя у мусульманських країнах, що одноособово здійснює судочинство на підставі законів шариату (мусульманського права) й адату (місцевого звичасвого права); 2) у Туреччині, Єгипті й Тунісі разом зі скасуванням шариатського суду ліквідований у 30–50-х рр. XX ст. й інститут кадї; 3) у сучасних мусульманських країнах поняття кадї стосується не тільки шариатських судів, але й усіх ін. судових органів.

КАЛИМ (від тюрк.) – викуп, який сплачували жених і його сім'я за наречену її батькам або родичам. Існував у більшості народів у період розкладу родових відносин і переходу до рабовласницького та феод. стану. Характерний мусульманський звичай.

КОРАН (від араб. – читання) – священна, вічна і незмінна книга мусульман, в якій містяться проповіді Магомета, що були нав'язані йому безпосередньо Аллахом, а також подані у переказах Магомета давні легенди і повчання та низка його полемічних виступів проти християнства й юдейства; основа релігії ісламу, одне з основоположних джерел (разом зі Суною) мусульманського права. Поява припадає на VII ст. Складається із 114 сур (глав).

Коран є передусім релігійно-філософським і правовим документом. У ньому містяться положення й норми мусульманського права щодо шлюбно-сімейних взаємин, процедура оформлення майнової спадщини та права власності, злочинів і покарань тощо.

МЕДРЕС Ї (від араб. – давати уроки; місце, де дають уроки) – середній або вищий мусульманський навчальний заклад для підготовки служителів культу, вчителів початкових мусульманських шкіл, а також службовців держ. апарату в країнах Бл. і Середнього Сходу. Виникли у IX–X ст. на території Ірану. Були поширені в країнах ісламського світу й там, де масово проживали мусульмани, від Іспанії до Китаю. Готували учнів, які пройшли курс навчання в мектебі (початковій мусульманській школі), до духовної, а також лікарської та судової діяльності. У середніх медресе вивчали Коран, *шаріат*, у вищих – філософські основи ісламу, мусульманське богослов'я та законодавство, логіку, основи арифметики і геометрії, географії, астрономії, медицини. Навчання проводилось виключно араб. мовою.

МУСУЛЬМАНСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА – одна з правових систем сучасності (іноді мусульманську правову систему залучають до релігійно-общиної групи релігійно-традиційного типу правової системи). Мусульманське право – це сукупність підтриманих державою релігійних, моральних і правових норм, що сформувалися на основі ісламу в

тлумаченні вченими-богословами та правознавцями. Найсуттєвішою відмінністю мусульманського права від романо-германського й англосаксонського є його нерозривний зв'язок із релігією ісламу. Як своєрідний феномен мусульманське право має відверто релігійно-общинний зміст – воно виникло в єдності з *шаріатом* (невід'ємною частиною ісламу) і діє насамперед у взаємостосунках мусульман.

Осн. джерелами мусульманського права є: 1) юр. розпорядження Корану; 2) Суна – книга свого роду тлумачень Корану, в якій зібрано оповіді про життя і діяння пророка Магомета, які й мають бути взірцем поведінки віруючих у повсякденному житті; 3) Іджма – збірка одностайних рішень докторів ісламу (маджатахідів) щодо вирішення питань, не врегульованих Кораном і Суною. Фактично ці рішення запроваджували нові загальнообов'язкові правила поведінки; 4) Кияс – висновок за аналогією. Щодо деяких випадків у Корані та Суні не сформульовано правило поведінки, на основі якого можна було б вирішити конкретну справу. Тоді таке правило формулюється, виходячи з аналізу і тлумачення випадків із життя пророка, його висловлювань або мовчання, які стосувалися ситуацій, більшою чи меншою мірою аналогічних тій, яку треба розв'язати. Мусульманське право не поділяється на заг. і приватне або на заг. право і право справедливості, в його основі ін. підходи до структурного об'єднання норм – фундаментальна тематика відповідно до сфери релігійно-правового регулювання (стосунки правовірних з Аллахом, взаємини між людьми та зв'язок між державами або релігійними конфесіями).

У системі мусульманського права виокремлюються такі галузі, як «право особистого статусу» (регулює сімейні, спадкові та деякі ін. відносини), деліктне (кримінальне) право (встановлює заходи кримінально-правової відповідальності для людини) та цивільне право (закріплює цивільно-правові відносини, забезпечує захист п'ятих осн. цінностей ісламу: релігії, життя, розуму, продовження роду і власності). Крім зазначених галузей, у мусульманській правовій системі існують «владні норми» (система норм, що регулюють сферу держ.-правових і адм.-правових відносин), судове право (система норм, що регулюють порядок створення, функціонування і компетенцію органів, покликаних здійснювати правосуддя), міжнар. право (система норм, що регулюють відносини і мусульманської держави на міжнар. рівні, і між мусульманами в межах країни).

МУФТІЙ (від араб. – той, хто висловлює думку, тлумачить закон) – вища духовна особа у мусульман, яка має право вирішувати релігійно-юр. питання, давати роз'яснення щодо застосування шаріату. Муфтії – звичайно гол. суддя, що на підставі шаріату розв'язує питання, які не під силу звичайному судді.

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ (Блискуча (Сяюча) Порта – від фр. *porte* – ворота; саме через гарно оздоблені ворота вводили іноземних послів до резиденції султана; неофіційна, але прийнята у європ. дипломатії назва Османської імперії; вживалася також назва Оттоманська імперія) – офіційна назва тур. держави до 1922 р.

Назва походить від імені султана Османа I (1282–1324 рр. або 1326 р.). Держава виникла у XV ст., після падіння Візантійської імперії (у 1453 р. захоплено Константинополь, який став столицею держави під новою назвою – Стамбул).

Поріднившись з візантійськими імператорами, османські султани доповнили свій титул титулом «імператор рومهїв», так стверджуючи спадкоємність Османської імперії не тільки від Арабського халіфату, а й від Римської імперії. На вершині могутності імперії, під час правління Сулеймана I Кануні (Законодавця, Сулеймана I Пишного) (1520–1566 рр.), до складу імперії входили Передня Азія, Балканський п-ів, Єгипет та ін. країни Пн. Африки. Дружиною Сулеймана I була Роксолана (Лісовська Настя, родом з укр. Рогатина; сучасники називали її Хуррем Султан – тобто «радісна», «квітуча» Султана). Опорою влади тур. султанів були *яничари*. У XVIII ст. гол. суперником османів стала Рос. імперія. У ході рос.-тур. воєн Османська імперія втрачає Пн. Причорномор'я і Крим. У XIX ст. османи почали завоювання в Африці на пд. від Єгипту, в результаті чого привласнили нубійські землі, Сх. Судан (ті території, які становлять нині Республіку Судан), Хабеш – прибережні землі на території сучасних Еритреї та Джибуті, а також пн. частину сучасного Сомалі.

У Першій світовій війні Османська імперія виступила на стороні Німеччини й Австро-Угорщини. Зазнавши поразки на Кавказі від рос. військ, Османська імперія зуміла запобігти проникненню сил Антанти в Мармурове море. Війна завершилася поразкою Четвертого союзу, і Туреччина змушена була підписати перемир'я, після якого почалася війна за незалежність, у якій Туреччині допомогла Рад. Росія. Османська імперія розпалася: Франція отримала Сирію, Англія – Ірак і Палестину. В 1922 р. Османська імперія припинила своє існування.

ПАША́ (від тур. *paşa*) – почесний титул вищих посадових осіб в Османській імперії. До середини XIX ст. носили переважно візирі та правителі провінцій, з середини XIX ст. до 1934 р. – генерали тур. армії.

СЕЇ́Д (від араб. *saiyid* – вождь, князь, пан, господар) – почесний титул у мусульман, які виводять свій родовід від Мухаммеда (у шиїтів – від Алі). У багатьох хадисах це слово вживається у значенні вождя племені, керівника общини, господаря рабів. Пророк Мухаммед носив титули Сеїд ас-Сакалайн (володар двох світів), Сеїд аль-Анбїяа (глава всіх

пророків). Сеїдами називали також нащадків пророка Мухаммеда від його внуків Хасана та Хусейна. Пізніше нащадків Хасана почали називати шарифами. Титул сеїдів закріпився лише за нащадками Хусейна.

СУЛТАН (від тур. *sultan* з араб.) – у деяких мусульманських країнах – титул монарха, а також великих феодалів і вождів окремих племен.

СУЛТАНІЗМ – різновид персональної тиранії, за якої ключові посади в основних сферах сусп. життя займають родичі та друзі тирана.

СУНА (від араб. – правило) – за значенням друге після Корану основоположне джерело мусульманського права; мусульманський священний переказ, який містить розповіді (хадиси) про судження і вчинки Мухаммеда. Є в основі найчисленнішого із двох напрямів ісламу (поряд із шіїзмом) сунізму, прихильники якого, поряд із *Кораном*, визнають святість Суни (визнають її джерелом віри), вшановують, окрім пророка Мухаммеда, і перших халіфів – Абу Бекра, Омара, Османа й Алі.

ФЕ́ТВА (від араб.) – в ісламі рішення з будь-якого питання, яке виносить муфтії, таких або алім, що ґрунтується на принципах ісламу та на прецедентах мусульманської юр. практики. Фетву можна визначити як нормативно-правове джерело ісламського права, як умовивід учених світу ісламу, які мають авторитет, із конкретних питань, що розглядаються з ініціативи ісламських суддів (кадіїв) або за запитом Меджлісу. В мусульманських країнах фетва – рішення вищого релігійного авторитету (муфтія) про відповідність тієї чи іншої дії або явища Корану та шаріату.

ФІРМАН (від перс.) – указ мусульманських монархів (*шахів*, *султанів* тощо)

ХАКІМ (від араб. – мудрець, «той, що вирішує», суддя) –

1) знавець звичаєвого права, до якого зверталися для вирішення різних правових питань як до судді чи арбітра. В доісламській Аравії хакім входив до племінної верхівки, поруч із вождем племені (шейхом), воєначальником (каїд) і провидцем (кахін). У перші десятиліття ісламу хакім зберігав свій статус доти, доки його не замінив *каді* (духовний суддя), що призначався *халіфом*. Іноді на пост каді призначалися хакіми;

2) у середньовічній держ.-адм. практиці хакімом іноді називали обраного керівника невеликого міста чи поселення, а також урядового чиновника, призначеного керувати якоюсь областю;

3) третейський суддя, до якого звертаються сторони за взаємною згодою для вирішення справи.

До хакіма рекомендується звертатись перед розглядом справи духовним суддею (каді). Хакім не володіє виконавчою владою, його статус невизначений, він ніким не призначається, а висувається оточенням завдяки його життєвій мудрості й авторитету. Тому в одному племені чи поселенні

може бути декілька хакімів, а в іншому їх може не бути зовсім. До особи хакіма не висувається жодних особливих вимог: ним може бути будь-яка людина, навіть якщо у неї немає освіти й є якісь фіз. вади. Гол. метою хакіма є примирення сторін. У своїх рішеннях він не зобов'язаний керуватись якимись конкретними джерелами права, він однаково може спиратися на ісламські правові норми (фікх), звичаєве право (адат) чи на свій життєвий досвід.

ХАЛІФ (КАЛІФ) (від араб. – спадкоємець, наступник) – у деяких мусульманських країнах титул верховного правителя, який об'єднував у своїх руках духовну і світську владу.

ХАЛІФАТ (КАЛІФАТ) (від араб.) – система мусульманської феодальної теократії; поширена назва арабо-мусульманської держави, створеної в VII ст. та очолюваної халіфами.

ХАН (від тюрк.) – у тюрк. і монг. народів – титул феод. правителя ханства (володіння хана; країна, якою керує хан).

ШАРІАТ (від араб. *букв.* – належний шлях, «шлях прямування» або «правильний шлях до мети») – сукупність обов'язкових приписів Аллаха, переданих через пророка Мухаммеда, втілених головно у Корані та Суні, які визначають спосіб мислення та поведінки мусульманина в усіх сферах сусп. і особистого життя. Шаріат є невід'ємною частиною ісламу та всеосяжною системою соц. регулювання, що охоплює різні категорії норм, – не лише правові, але й релігійні, моральні, побутові. Дотримання цих норм означає ведення праведного, бажаного Аллахом життя, яке приводить мусульманина до раю.

Шаріат містить такі групи приписів:

- 1) норми, що встановлюють релігійну догматику ісламу, – те, у що зобов'язаний вірити мусульманин;
- 2) норми, що закріплюють основи мусульманської моралі й етики;
- 3) норми, що регламентують стосунки віруючих із Аллахом (порядок виконання основних релігійних обов'язків);
- 4) правила поведінки мусульман між собою;
- 5) правила поведінки мусульман із немусульманами.

Усі ці норми – зобов'язання, покладені на мусульманина, а не права, які він може мати. Три останні групи норм, які регулюють учинки правовірних, утворюють фікх – нормативну частину шаріату (норми спадкового, кримінального, шлюбно-сімейного права, настанови про хадж і газават, про молитву, піст).

ШЕЙХ (від араб. – *букв.* старець) – 1) в араб. країнах – глава роду, сільський староста; 2) почесна назва представника вищого мусульманського духовництва, визначних богословів, керівників ісламських громад.

ШИІЗМ (від араб. – приєднатися до когось, група прибічників) – один із двох основних (поряд із сунізмом) напрямів у ісламі, прибічники якого визнають халіфа Алі ібн Абі Таліба та його нащадків єдиними законними спадкоємцями пророка Мухаммеда. Шіїти, визнаючи Коран, заперечують більшість положень Сун, не визнають халіфів Абу Бекра, Омара й Османа, вважаючи гол. проповідниками мусульман імамів, які є нащадками халіфа Алі. Під час боротьби за владу на поч. 2-ї пол. VII ст. утворилось політ. угруповання прибічників Алі, що визнавало його виняткове право на верховну владу – імамат. Основна відмінність між шіїтами та сунітами полягає у різному тлумаченні поняття «імамат». Водночас коли для сунітів імам є головою світської та духовної влади, яка обирається й призначається людьми, шіїтський імам є таким лише за своєю сутністю, завдяки таємничій еманції «Божої благодаті», що переходить від одного імама до ін. Нині шіїтського віровчення дотримуються абсолютна більшість населення Ірану, більше пол. населення Іраку, значна частина мусульман Лівану, Йемену і Бахреїну.

ЯНИЧАРИ (від тур. *букв.* нове військо) – 1) у султанській Туреччині – солдати регулярної армії (тур. піхота), створеної в XIV ст.; спершу комплектувалася з юнаків, які потрапили в рабство, пізніше – шляхом насильницького набору з примусово повернутого в іслам християнського населення підкорених країн; військо привілейоване, на зразок гвардії; ліквідоване в 1826 р. султаном Махмудом II; 2) *перен.* зрадники, які, перекинувшись до чужинців, активно, завзято борються проти власного народу.

Тема 10. ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЙНИХ ДЕРЖАВ І ПРАВА КРАЇН СХОДУ

Феодалні об'єднані держави в історії Китаю

266–420 рр.	Імперія династії Цзінь
581–618 рр.	Імперія династії Суй
618–907 рр.	Імперія династії Тан
960–1279 рр.	Імперія династії Сун
1271–1368 рр.	Імперія династії Юань (монгольська династія)
1368–1644 рр.	Імперія династії Мін (остання китайська династія)
1636–1912 рр.	Маньчжурська династія Цін

Схема 10.1

Періоди розвитку державного ладу в Японії в XII–XIX ст.

Перший сьогунат Мінамото (1192–1333 рр.)	Характеризувався тим, що імператорський престол поставлено під прямий контроль сьогунів, які зосередили в своїх руках військову і поліцейсько-судову владу, установилася реальна військово-політична диктатура нової влади
Другий сьогунат Асикага (1335–1573 рр.)	Сприяв загальній децентралізації країни; характеризувався постійними міжособними війнами, селянськими повстаннями, наслідком чого японський сьогунат визнав свою васальську залежність від Китаю, до якого перейшло право затверджувати японських імператорів
Третій сьогунат Токугава (1598–1867 рр.)	Набув ознак абсолютистського правління; імператор був номінальним главою держави; була відновлена централізована держава, яка у XIX ст. зазнала державно-політичної кризи через розпад старої станової системи

Схема 10.2

БАКУФУ (від япон. – букв. «уряд військового намету») – ставка сьогуна; орган держ. виконавчої влади в Японії, який підлягав сьогуну. До бакуфу входили найбільш впливові *даймьо*.

БОГДИХАН (від монг. – священний хан) – титул кит. імператорів, який вживався з XIII ст. після встановлення в Китаї монг. династії.

ВАН (від кит.) – глава держави, спадковий монарх із титулом імператора, наділений повнотою законодавчої, військ., судової, адм. та релігійної влади у Стародавньому Китаї; командуючий групою армій (імперія Цин); начальник імператорської гвардії.

ВЕЛИКИХ МОГОЛІВ ІМПЕРІЯ – держава в Індії (1526–1858 рр.), заснована правителем Кабула Тимуридом (нащадком Тимура Тамерлана) Захіреддіном Мухаммадом на прізвисько Бабур («Тигр»), який 1526 р. завоював пн. Індію, припинивши там існування Делійського князівства. Перед смертю 1530 р. Бабур поділив свої володіння між синами, залишивши Індію старшому – Хумаюну – і наказавши іншим, які одержали Пенджаб, Кабул і Кандагар, підкорятися йому. Вважаючи Бабура монголом (перекручено – могол), європейці перенесли цю назву і на засновану ним династію. Розквіт імперії Великих Моголів припадає на XVII ст. Посилення феод. роздробленості, жорстока експлуатація населення, народні повстання (рухи сикхів, маратів) наприкінці XVII ст. призвели до поч. занепаду імперії. У XVIII ст. розпад був прискорений нападами персів і афганців. Англійці, загарбавши Індію, зберігали династію Великих Моголів лише як номінальну вищу владу країни. Спроба повстанців під час інд. нац. повстання 1857–1859 рр. відновити фактичну владу Великих Моголів стала причиною ліквідації династії англ. колонізаторами у 1858 р.

ГУН – один із найдавніших титулів у Китаї, який з'явився за часів правління імператора Яо. Існував до останньої монархічної династії Цин. Відповідав європ. титулу герцог. За часів династії Чжоу був вищим рангом знатності з п'яти: гун, хоу, бо, цзи, нань. Правителі раніше самостійних царств, які стали васалами імператора – «сина Неба, правителя Піднебесної».

ДАЙМЬО (від япон. букв. «велике ім'я») – титул володаря-князя, якому належала провінція або кілька провінцій у феод. Японії; представники дворянських військ. *кланів*, очільники численних дрібних князівств (усього 260), здійснювали правосуддя і збирали податки на підвладній їм території. Найвпливовіші даймьо входили до *бакуфу*.

ДЕЛІЙСЬКИЙ СУЛТАНАТ – феод. держава в Індії з центром у м. Делі, що існувала у 1206–1526 рр. Заснована після розпаду

держави Гурідів. Панівна верхівка складалася переважно з мусульманських феодалів, які походили зі Середньої Азії. У XIII і на поч. XIV ст. територія Делійського султанату охоплювала майже всю Індію. Делійський султанат постійно вів завойовницькі війни, боровся проти монг. навал; серед населення переслідувались індусти та шиїти-мусульмани (завойовані народи перетворювалися на рабів). В умовах феод. роздробленості, після вторгнення військ Тимура Тамерлана, правителя Самарканда (1398 р.), султанат розпадається і на його залишках розпочинається правління династії Саїдів – ставлеників Тимура (1414 р.). Остаточо Делійський султанат було ліквідовано у 1526 р. Бабуром, який заснував імперію Великих Моголів.

ДХАРМА – правові, релігійні й етичні правила поведінки індивідуального та сусп. життя у Стародавній Індії.

ДХАРМАШАСТРИ – збірники релігійно-етичних, правових розпоряджень, правил (дхарм) Стародавньої Індії. Напр., один із давньоінд. релігійно-правових трактатів – дхармашастра Гаутами, складений на початку I тис. до н.е. брахманською школою Гаутами.

ЕТА (від япон. брудний) – категорія (каста) нерівноправного населення у феод. Японії. Походження е́та пов'язують із поширенням у Японії буддизму, оскільки заняття е́та (забій тварин, чинбарство тощо) з погляду релігії вважалися ганебними. Е́та мусили жити у спец. призначених кварталах або місцевостях, одружуватись у межах свого середовища та ін. У 1871 р. е́та формально урівнені в правах з ін. населенням, але фактично ставлення до е́та як до «нижчої» касты зберігалось й у XX ст.

КНИГА ЗАКОНІВ ЦАРСТВА ВЕЙ – один із перших зводів законів у Китаї. З'явився на рубежі V–IV ст. до н. е., присвячений проблемам кримінального права та кримінального процесу. Підготував «Книгу законів царства Вей» (Фацзін) сановник царства Вей, котрого звали Лі Фуй. Складалася з 6 глав: закони про крадіїв, про розбійників, про утримання в ув'язненні, про впіймання злочинців, про знаряддя страти і тортур. Цей звід поклав початок подальшій практиці розробки збірників законів. У ханьському Китаї в III–II ст. до н. е. проводилася величезна робота з опису, перепису, коментування і відновлення стародавніх законів. «Книга законів царства Вей» була в цей час доповнена кількома розділами, зокрема нормами права про військ. справу, держ. конярство і фінанси.

КОДЕКС МУ – звід кримінального права Стародавнього Китаю епохи Чжоу (XII–VIII ст. до н. е.). Створення кодексу приписується напівлегендарному цареві (вану) Му, правління якого припадає на X ст. до н. е. Джерелом кодексу Му є звичаєве право. Кодекс, напевне,

виник із записів судових рішень, містив 3 тис. статей. Злочини проти держави й особи царя, зокрема образа царя, вважалися найтяжчими. У системі покарань передбачалися: смертна кара, ув'язнення та низка членопошкоджувальних покарань (кастрування, відрубання рук і ніг, відрізання носа, таврування тощо); допускалася заміна цих покарань викупом, що свідчить про появу грошей і накопичення майна.

МАНДАРИН (від фр. *mandarine*, португ. *mandarin* з санскр. *mantrin* – радник) – європ. назва держ. урядовців у Китаї.

За часів династій Мін і Цін мандарини (кит. – *гуань*) становили привілейований стан і були вихідцями головно з поміщиків. Поділялися на дві категорії – військових і цивільних. Кожна категорія, своєю чергою, поділялася на 9 рангів. Ранг, одержаний унаслідок держ. іспитів, визначав місце мандарина у служб. ієрархічній драбині в армії або держ. апараті. Стосунки між мандаринами регулювалися детально розробленими інструкціями, що породжувало затяжний бюрократизм держ. апарату. Як категорія урядовців мандарини зникли після революції 1911–1912 рр. (див. *Сінхайська революція 1911–1912 рр.*).

МІКАДО (від япон. дослівно – висока брама) – старояпон. і сучасна європ. назва япон. імператора. Слово «мікадо» згодом виникло в VII ст. н. е. і походить від назви роду Сумера-но-мікото, що його представники зосередили у своїх руках владу. В сучасній Японії імператора називають «тенно».

САМУРАЇ (від япон.) – 1) у феод. Японії – світські феодалі; дворянська воєнна каста, лицарство до реставрації Мейдзі 1868 р.; 2) у вузькому значенні – воєнно-феод. стан дрібного дворянства; 3) *перен.* япон. воячина.

СІ-НО-КО-СЬО (від япон.) – назва станової системи япон. населення Японії епохи феодалізму. Станова система суворо регламентувалася законом і традиціями та складалася з чотирьох прошарків населення: *самураї*, або воїни (*сі*); селяни (*но*); ремісники (*ко*) і торгівці (*сьо*).

СЬОГУНИ (від япон. *сьогун* – скорочена назва титулу «великого полководця, що підкоряє варварів») – військ.-феод. правителі Японії в 1192–1867 рр., за яких імператорська династія була позбавлена реальної влади.

СЬОГУНАТ (від япон. *букв.* влада сьогуну) – своєрідна форма феод. військ. диктатури в Японії, при якій влада і у центрі, і певною мірою на місцях зосереджувалася в руках *сьогуну*. Встановлення сьогунату ознаменувало початок другого етапу розвитку феод. держави в Японії, її військ.-політ. об'єднання (перший етап – VII–XII ст. – характеризувався виникненням держави, встановленням

ранньофеодальної монархії з основними органами влади – *імператором* і духовною держ. радою). Опорою режиму стала військ.-слугувала феод. ієрархія, насамперед, стан *самурайів*, що перетворилися на прямих або опосередкованих васалів сьогуна.

Наприкінці XII ст. в історії япон. держави виокремлюють періоди трьох сьогунатів: перший сьогунат Мінамото (1192–1333 рр.) (характеризувався тим, що імператорський престол безпосередньо контролювали сьогуні, які зосередили у своїх руках військ. і поліцейсько-судову владу, установилася реальна військ.-політ. диктатура нової влади); другий сьогунат Асикага (1335–1573 рр.) (сприяв заг. децентралізації країни; характеризувався постійними міжусобними війнами, селянськими повстаннями, ослабленням Японії, наслідком чого япон. сьогун визнав свою васальську залежність від Китаю, до якого перейшло право затверджувати япон. імператорів); третій сьогунат Токугава (1598–1867 рр.) (сьогунат набув ознак абсолютистського правління; імператор був номінальним главою держави; в Японії була відновлена централізована держава, яка у XIX ст. зазнала держ.-політ. кризи через розпад старої станової системи в умовах *реставрації Мейдзі*).

ТАЙХО РІЦУ РЬО 701 р. – япон. середньовічний законодавчий документ. Введення надільної системи у VII ст., суворий поділ суспільства на ранги призвели до появи законодавчих документів, які отримали, як і в Китаї, назву, що відповідала поняттю «кодекс». У 701 р. при імператорі Момму почалося створення нового кодексу «Тайхо ріцу рьо», який складався з двох частин, фактично двох кодексів – «Тайхо рьо» і «Тайхо ріцу». Термін «рьо» позначає акти конституційного (загальноупорядкованого) й адм. призначення, а термін «ріцу» – каральні та судові встановлення. Кодекси містили норми, що регулювали поземельні відносини, обов'язки та привілеї різних груп і представників титулованого та ранжированого чиновництва, норми кримінального («ріцу») і адміністративного («рьо») права, хоча між ними чіткі відмінності провести у праві Японії вкрай складно. Першим кодексом був кодекс «Тайхо рьо». Над складанням кодексу, як свідчить давній літопис 720 р., працювала комісія з 18 чол. на чолі з принцом Осакабе та представником будинку Фудзівара Фубіто. У 701 р. він був складений, а в 702 р. набув чинності. Робота над кодексом тривала й надалі. У 718 р. він з'явився під новою назвою «Еро ріцу рьо» і складався з 953 статей (кримінальний і адм. кодекс років Еро) та у зв'язку з політ. нестабільністю його було введено в дію лише в 757 р. Обидві версії кодексу «Тайхо» і «Еро» представлені як єдиний звід, що містить

багатий матеріал про ранньофеодальну державу Японію, про норми япон. традиційного права, та формально зберегли своє значення до епохи *Мейдзі* (XIX ст.). Він є промовистим свідченням специфічної цивілізаційної риси Японії, вміння японців запозичувати досягнення ін. правових культур і, трансформуючи їх, пристосовувати до историко-культ., нац. особливостей своєї країни.

У зводі немає поділу права на приватне і публічне. Речові, шлюбно-сімейні, спадкові відносини набувають у ньому публічно-правового характеру, регулюються нормами кримінального й адм. права. Не можна тут виявити і чіткого поділу на галузі права. Так, Закон I (усього їх 30) має назву «Про пости і ранги». Він містить таблиць про ранги «від міністрів до писарів», ділячи їх на «благородних» і «неблагородних», а пости – на «високі» та «низькі». Закон II цього кодексу «Про установи і штати» встановлює структуру всіх держ. установ, центр. і місцевих, а також їх штати. Розлогий (із 27 статей) Закон VII «Про буддійських ченців і черниць» (що свідчить про вищий держ. нагляд над буддійськими релігійними організаціями, храмами та духовенством) третину свого змісту відводить злочинам і проступкам кліру, за які призначалися і світські, і церк. покарання. Закон VIII (свідчить про соц.-економ. відносини в той час) говорить про «двір», звичай селянський, як про госп., орг., військ.-облікову та, головно, податкову (фіскальну) одиницю. Він стосується і важливих правових питань: про спадщину, про шлюб і розлучення. (*напр.*, ст. 27 Закону, яка вимагає безумовного розірвання шлюбу осіб, які перебували в дошлюбних відносинах). Закон XIII «Про спадщину й успадкування» містить норми про успадкування звання глав знатних будинків, від чиновника до імператора (правила престолонаслідування), а також про умови законності укладення ними шлюбів. Чимале коло кримінально-правових норм включене до Закону XIV «Про перевірку й атестації», який присвячений організації та діяльності чиновницького корпусу, зокрема говорить про злочини і проступки чиновників, а також про особливу систему покарань за них. Закон XVII «Про воїнів і прикордонників» містить правила про організацію збройних сил і про військ. злочини. Особливе значення для розгляду правової системи Японії цього часу мав Закон XXIX «Про тюрми», що містить широке коло норм тогочасного кримінально-процесуального права.

Зміст зводу засвідчує, що норми конфуціанської моралі мали безперечний вплив на його формування. Про це свідчить зафіксоване в ньому заг. конфуціанське положення, яке вимагає покарання за будь-який проступок («який не слід робити»). Водночас звід – правовий твір, а не зібрання моралістичних настанов більш пізнього періоду. Він був покликаний стати законодавчою опорою правлячого режиму, зміцнити його

основи за допомогою детально розробленої єдиної для Японії правової системи. З цією метою і був проведений різнобічний перегляд, уніфікація, систематизація звичаєво-правових і раніше створених законодавчих норм. Не випадково япон. державу цього періоду (VIII–X ст.) називають в іст. літературі «правовою», на відміну від наступної епохи, коли під впливом низки іст. факторів відбулося різке падіння загального значення ролі закону, права як такого, коли почав діяти прямиий наказ, припис вищих нижчим, у кращому випадку – норма звичайного права.

«ТАН ЛЮЙ ШУ Ї» (КАРНІ УСТАНОВЛЕННЯ ТАҢ) – кримінальний кодекс кит. династії Тан (618–907 рр.). Належить до групи найкрупніших правових пам'яток світової цивілізації. Це перший з кит. юр. зводів, який повністю зберігся і в якому сконцентровано всю філософію права Китаю. Він містить у конкретних нормах основні принципи кит. кримінального права, які згодом лягли в основу всього кит. законодавства та вплинули на правотворчість суміжних із Китаєм країн.

За зразок карних установлень Тан були взяті два кодекси (Кодекс Кай-хуана та Кодекс Да-е) попередньої династії Суй (581–618 рр.). У 653 р. під керівництвом Чжансунь У-цзи, родича імператора, було створено остаточний варіант. Кодекс «Тан люй шу і» складається з 30 цзюанів (цзюань – це окремий сувій із текстом, аналог розділу), 502 статей і 12 глав: 1) покарання та правила їх застосування (57 статей. Цзюані 1–6); 2) охорона та забезпечення заборон (33 статті. Цзюані 7–8); 3) службові обов'язки та порядок їх виконання (59 статей. Цзюані 9–11); 4) родина та шлюб (46 статей. Цзюані 12–14); 5) державні стайні та сховища (28 статей. Цзюань 15); 6) самовладні мобілізаційні дії (24 статті. Цзюань 16); 7) розбій і розкрадання (54 статті. Цзюані 17–20); 8) бійки та позови (60 статей. Цзюані 21–24); 9) шахрайства та підроблення (27 статей. Цзюань 25); 10) різномірні кримінальні встановлення (62 статті. Цзюані 26–27); 11) затримання та втечі (18 статей. Цзюань 28); 12) судочинство та тюремне утримання (34 статті. Цзюані 29–30).

Тяжкість злочинів у «Тан люй шу і» вимірюється ступенем порушення морального обов'язку. Найтяжчі з них поєднуються в «Десять зол» (Цзюань 1, ст. 6). У Кодексі вони характеризуються як «граничне зло», до якого належать «Намір Повстання проти», «Намір Великої норовистості», «Намір Зради» (ці три види злочинів так чи інакше спрямовано проти держави та влади імператора). Далі йдуть «Злісна норовистість» (завдання побоїв, намір вбити або вбивство найближчих родичів), «Збочення» (вбивство трьох людей в одній родині, розчленування, виготовлення отрут, ворожіння), «Велика нешанобливість» (розкрадання ритуальних предметів, предметів

імператорського вжитку, нешанобливі висловлювання «про Того, хто в паланкіні», взагалі «поведінка, що не відповідає підвалинам Лі підданого»), «Синівська нешанобливість» (донос на діда, бабу, батька, матір, їх погане забезпечення, порушення строків жалоби тощо), «Ворожнеча» (намір вбивства або продажу далеких родичів, завдання побоїв чоловікові, донос на родичів), «Порушення обов'язку» (вбивство голови закладу, свого начальника округу, повіту, свого наставника, невиявлення скорботи через смерть чоловіка, нове заміжжя до завершення жалоби), «Внутрішній Хаос» (залучення до розпусних стосунків родичів, наложниці батька або діда).

Велику кількість статей Кодексу (33) присвячено злочинам проти порядку управління. Посадові злочини поділялися на «приватні», тобто особисто корисливі, та «суспільні», що не мали корисливого характеру. Кодекс передбачає п'ять видів покарань: 1) покарання легкими ціпками; 2) покарання важкими ціпками; 3) заслання; 4) каторжні роботи; 5) смертну кару через задушення або відсікання голови. Покарання – від легких ціпків до смертної кари – могли замінюватися штрафами від 1 до 120 цзинів міді (1 цзинь – 569, 82 г) або компенсуватися пониженням у посаді. Однак такі зміни не допускалися щодо злочинів, які входять до «Десяти зол». Суворо переслідувалися злочини проти родинної моралі (той, хто доніс на своїх батьків, діда чи бабу, підлягав задушенню, навіть якщо донос був правдивим).

Мета покарання полягала у відновленні порушеної злочином гармонії шляхом адекватної компенсації. Покарання мало бути рівним за силою злочину. Якщо злочинець покався у скоєному й усунув заподіяне ним зло, він не підлягав покаранню. Судові функції у період Тан виконувалися повітовою або окружною адміністрацією, для чиновників – тими відомствами, в яких він служив. Злочини, які каралися каторгою або засланням, розглядалися центральними відомствами. Смертну кару міг призначати лише *імператор*.

ТЕННО (від япон. букв. «той, хто бажаний небу») – ім'я першого япон. *імператора* (VII ст.), що стало офіційним титулом глави держави.

ТИНВЕЙ – голова спец. судового відомства у Стародавньому Китаї в імперії Цинь; вищий сановник у Стародавньому Китаї, до компетенції якого належали питання судочинства і покарань (він «відав усіма законами про покарання»).

ЦЗУН (ПАТРОНОМІЯ) – сільська община у Стародавньому Китаї, яка, будучи основою соц. життя, об'єднувала декілька сотень (до тисячі й більше) сімей, що належали до однієї родинної групи.

Тема 11. АНГЛІЙСЬКА БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ. УТВОРЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ

Хронологія та ключові події Англійської буржуазної революції 1640–1658 рр.

I етап 1640–1649 рр.	Скликання Парламенту після довгої перерви. Суд над радниками короля й єпископом. Розширення повноважень судів, гласність судочинства, скасування надзвичайних судових установ. Скасування королівських монополій.	Початковий, конституційний період 1640–1642 рр.
	Громадянська війна. Реформування армії. Конфіскація майна ворогів революції і його розпродаж. Затвердження демократичних свобод. Суд над королем, його страта, конфіскація майна короля, проголошення республіки.	Найвище піднесення революції 1642–1649 рр.
II етап 1650–1653 рр.	Війна в Ірландії. Відсторонення революційного уряду від влади. Розробка нової конституції.	Спад революції 1650–1658 рр.
III етап 1653–1658 рр.	Створення нового бюрократичного уряду. Спроба встановлення військової диктатури. Падіння протекторату.	

Схема 11.1

Схема 11.2

**Декларація про права 13 лютого 1689 р.
Біль про права 23 жовтня 1689 р.**

<p>1) усякий закон приймається лише за згодою парламенту, так само як усякий податок накладається виключно рішенням парламенту; королівські намагання призупинити дію законів – завідомо незаконні</p>
<p>2) ніхто, крім парламенту, не може звільнити з-під дії законів, скасувати закон чи призупинити його дію</p>
<p>3) узаконюється свобода дискусії у парламенті: «Свобода слова, дискусії і усього того, що відбувається в парламенті, не може дати привід для переслідування чи бути предметом розгляду в будь-якому суді, крім суду парламенту»</p>
<p>4) гарантувалося часте і регулярне скликання палат, а «вибори членів парламенту повинні бути вільними»</p>
<p>5) саме парламент визначає склад і чисельність армії на кожний рік та виокремлює для цього необхідні кошти</p>
<p>6) підданим надається свобода петиції, право на вільне носіння та зберігання зброї (це право стосується підданих протестантського віросповідання)</p>
<p>7) визнавалася королівська влада Вільгельма Оранського та його дружини Марії Стюарт, які «по праву повинні бути, за законами цього королівства, нашими державними правителями, королем і королевою Англії»</p>

Схема 11.3

Схема 11.4

**Правові засади становлення
конституційної монархії в Англії**

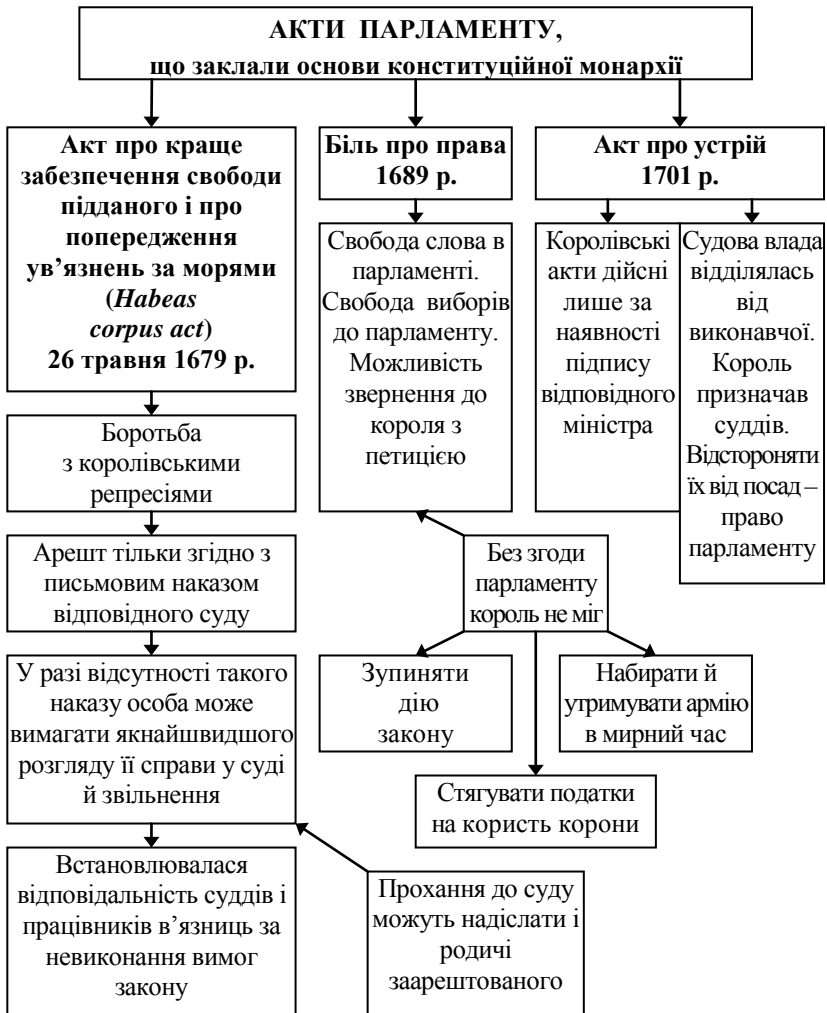

Схема 11.5

*Становлення конституційної монархії в Англії
у XVIII ст.*

Конституційний прецедент

**Важливу складову англійської конституції становлять
неписані правила, встановлені у XVIII ст.
(т. зв. конституційні прецеденти),**

які й зумовили її розвиток у бік встановлення конституційної монархії.

Відсутність короля на засіданнях кабінету міністрів
(англійський король Георг I не знав англійської мови).

Формування уряду з членів партії, яка має більшість у парламенті.

Колегіальна відповідальність кабінету міністрів.

Відмова короля від права вето
(востаннє використала королева Анна у 1707 р.).

Парламент

Після «Славної революції» парламент знову став двопалатним:

Палата лордів – верхня палата, складалася з осіб, які займали місця
за станом, по посаді або по призначенню короля.

Палата обшин – нижня палата, формувалася на засадах виборчого права.

Унаслідок дії у XVIII ст. старого виборчого законодавства
соціальний склад нижньої палати не відрізнявся від верхньої.

Кабінет міністрів

Формує парламентську партійну більшість.

Кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

Працює незалежно від короля та відповідає перед
парламентом.

Схема 11.6

*Демократичні перетворення в Англії
у XIX – поч. XX ст.*

Роки	Події, нормативно-правові акти
1803 р.	Початок публікації протоколів парламентських дебатів
1825 р.	Акт про свободу об'єднань, напівлегального існування тред-юніонів
1829 р.	Акт про емансипацію католиків. Англійці католицького віросповідання урівнювалися у правах з іншими
1832 р. 1867 р. 1884 р. 1911 р. 1918 р. 1928 р.	Реформи виборчого законодавства. Поступове зниження або скасування майнового й освітнього цензів на парламентських виборах. Уведення таємного голосування. Уведення одномандатних виборчих округів. Посилення покарання за порушення виборчого законодавства
1835 р.	Реформа місцевого управління та суду. Вибори муніципалітетів і мерів на засадах рівного й прямого голосування платників податків
1836 р.	Дозвіл цивільного шлюбу (поряд із церковним)
1845 р.	Скасування гербового збору з газет, законодавче затвердження свободи друку
1847 р.	Початок розвитку соціального законодавства. Перше обмеження тривалості робочого дня в текстильній промисловості
1857 р.	Законодавчий дозвіл розлучення
1865 р.	Акт про дійсність колоніальних законів
1867 р.	Акт про Британську Північну Америку 1867 р. Визнання за колоніями переселенців права на широку внутрішню автономію
1870 р.	Визнання законності існування тред-юніонів (із заборонаю пікетування)
1872 р.	Акт про шкільну освіту, створення державних безкоштовних початкових шкіл
1888 р.	Поширення демократичних норм місцевого самоуправління на села-графства
1911 р.	Акт про парламент. Обмеження повноважень Палати лордів. Встановлення заробітної платні депутатам Палати общин

Схема 11.7

Виборча реформа в Англії 1832 р.

Схема 11.8

Виборча реформа в Англії 1867 р.

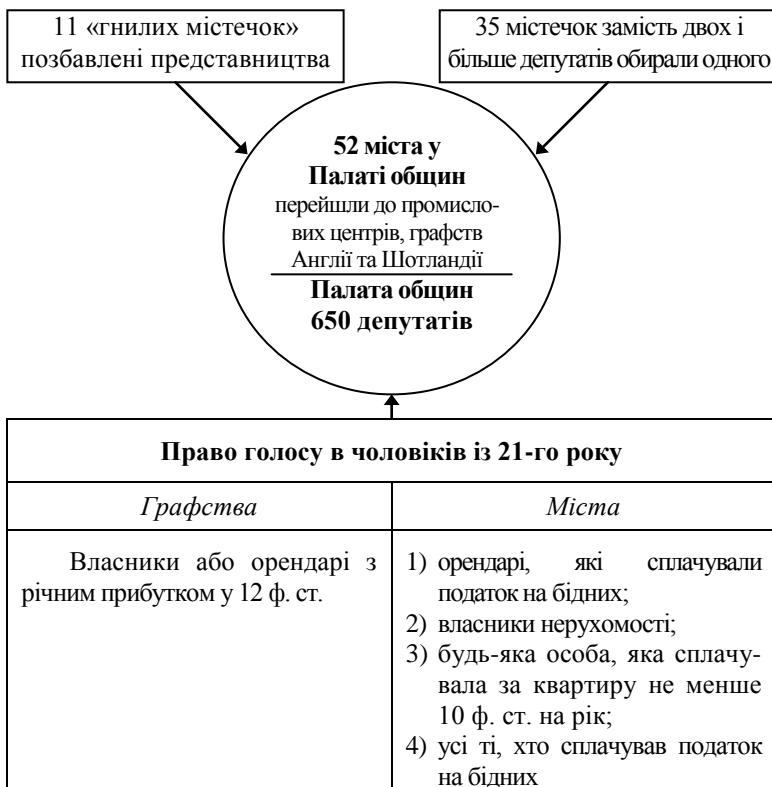

Схема 11.9

Виборча реформа в Англії 1884–1885 рр.

Схема 11.10

АКТ ПРО КРАЩЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ ПІДДАНИХ І ПРО ЗАПОБІГАННЯ УВ'ЯЗНЕННЯМ ЗА МОРЯМИ (назва закону *Habeas Corpus Acti*) – закон (прийнятий англ. парламентом 26 травня 1679 р. у період реставрації монархії Стюартів), який став важливою складовою некодифікованої брит. *конституції*. Назву цей законодавчий акт отримав від початкових слів наказу судді про доставляння позбавленої волі особи в суд: «Ти зобов'язаний доставити особу в суд» (від. лат. «*Habeas corpus ad subjiciendum*»). Він урегулював і остаточно оформив давно відомі англ. праву (цей інститут виник у XV ст.) правила арешту та притягнення обвинувачених до суду. Документ відображав намагання англ. буржуазії захистити свої інтереси від абсолютистського свавілля. Згідно з ним: судді були зобов'язані (за скаргою особи, яка вважала свій арешт або арешт будь-якої іншої людини незаконним) вимагати негайної судової перевірки законності арешту чи судового розгляду справи; ув'язнення обвинуваченого могло здійснюватися тільки після пред'явлення наказу зі вказівкою про підстави арешту; в разі затримки судового розслідування закон передбачав можливість звільнення заарештованого під заставу (це положення не поширювалося на боржників, а на практиці ним, хоч і мали право, не могли скористатися незаможні люди); заборонялося незаконне ув'язнення «за морями», тобто незаконне заслання до колоній.

Дії акта не поширювалися на осіб, підозрюваних у держ. зраді; дію акта міг призупинити *парламент* при введенні надзвичайного стану (війна, внутр. конфлікти). Дія акта почала поширюватися в колоніальний період у англ. *колоніях* у Пн. Америці, а після завоювання незалежності була закріплена американською Конституцією 1787 р. і Конституціями окремих штатів. Дотепер інститут *Habeas corpus* отримав поширення у світі як найнадійніша конституційна гарантія права на свободу й особисту недоторканість.

АКТ ПРО УЛОЖЕННЯ / АКТ ПРО ПРЕСТОЛОНАСЛІДУВАННЯ 1701 р. – закон, який визначав порядок успадкування Англійської корони, підтвердив вимогу до королівської персони діяти тільки в межах закону, сповідувати канони англіканської церкви. Закон залишав за короною право призначати суддів, але зміщення їх із посади відбувалося на підставі постанови, ухваленої разом обома палатами парламенту. Всі акти виконавчої влади потребували підпису відповідного міністра. У галузі фінансової політики затвердилося пріоритетне становище Палати обшин над Палатою лордів.

БІЛЛЬ (від англ. *bill* – рукопис, грамота) – у Великій Британії, США, Ірландії, Канаді та ін. англословних державах – законопроект, що вноситься на розгляд законодавчого органу, а також назва деяких

конституційних актів, які набули чинності закону. Білліам передували *Велика хартія вольностей 1215 р.*, Петиція про право 1628 р. та деякі ін. акти. *Біль про права 23 жовтня 1689 р.* вважається разом із Біблією неписаною конституцією Великої Британії; 1776 р. Біль про права був ухвалений у штаті Вірджинія, а згодом – як перші 10 поправок до Конституції США 1787 р., ратифікований Конгресом США і законодавчими зборами штатів у 1789–1791 рр.

БІЛЛЬ ПРО ПРАВА 1689 р. (Англія) – конституційне унормування осн. прав і свобод громадян і визначення засобів їх гарантій та захисту з боку держави. Прийнятий англ. парламентом від 23 жовтня 1689 р. Біль юр. закріпив встановлення в Англії конституційної монархії. Цей акт істотно обмежував королівську владу на користь парламенту, а саме: король не мав права без згоди парламенту скасовувати, призупиняти закони чи звільняти будь-кого від їхньої дії; без згоди парламенту король не міг встановлювати та збирати які-небудь податки; королю заборонялося без згоди парламенту збирати й утримувати армію; вибори до парламенту мали бути вільними; виступи й обговорення актів у парламенті не повинні були обмежуватися та контролюватися будь-яким чином; парламент мав право приймати будь-які закони; парламент мав скликатися доволі часто; королівські витрати щорічно затверджував парламент. Окрім того, Біль встановлював відповідальність міністрів перед судом, надавав право підданим звертатися з петиціями безпосередньо до короля, встановлював порядок успадкування престолу тощо.

БРЕДСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ – угода між англ. Парламентом і проголошеним королем Англії Карлом II Стюартом (сином страченого під час революції короля Карла I). Оголошена 4 квітня 1660 р. Карлом II Стюартом, підписана в м. Бреда (провінція Пн. Брамант у Нідерландах, де Карл перебував у еміграції). Вона підготувала повернення Стюартів до Англії; гарантувала заг. амністію учасникам громадянської війни в Англії; свободу віросповідання; збереження прав власності на майно, отримане під час англ. революції; дійсність усіх прийнятих під час революції актів і угод; передбачала повернення королю його земель і призначення йому платні; слугувала основою політ. компромісу між англ. буржуазією та новим дворянством і англ. аристократією та Стюартами. Прийшовши до влади, Стюарти одразу почали грубо порушувати цю декларацію, хоча формально вона й не була скасована.

БРИТАНСЬКА ІМПЕРІЯ – термін, введений прем'єр-міністром Англії Б. Дізраелі з проголошенням королеви Вікторії імператрицею Індії (1876 р.). Відображав цілеспрямовану англ. держ. політику на розширення колоній. Водночас політ. реалії антиколоніальної боротьби

народів Азії, Африки поступово змусили уряд Англії структурувати Брит. імперію: на початку ХХ ст. було утворено низку домініонів (автономних політ., економ. утворень) – Австралійський союз (1901 р.), Нова Зеландія (1907 р.), Південно-Африканський союз (1910 р.), Ньюфаундленд (1917 р.). Пізніше імперська конференція 1926 р. визначила статус держав, які входили в Британську імперію на правах самоуправління, – Сполучене Королівство, домініони, колонії. Потім до них долучилися федерація Родезія і Ньясаленда, протекторати, території під опікою. Вони визнавалися автономними державами «всередині Британської імперії, рівними за становищем..., зв'язаними загальною відданістю Короні як такі, що перебувають у вільному союзі між собою як члени Британської співдружності націй».

Після Другої світової війни термін Брит. імперія більше не вживався, а статусу набув термін Брит. співдружність націй, або скорочено Співдружність. Головою її була й є англ. королева Єлизавета II. Членами Співдружності є понад 50 держав світу.

БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ – тип соц. революції, основне завдання якої – усунення від влади привілейованої феод. аристократії, знищення феод. ладу або його залишків і створення політ. умов для розвитку капіталізму.

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ – СПОЛУЧЕНЕ КОРОЛІВСТВО ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ІРЛАНДІЇ – офіційна назва Англії, прийнята на початку ХІХ ст. у результаті оформлення *унії* зі Шотландією (1707 р.) й Ірландією (1801 р.).

ВЕЛИКА РЕМОНСТРАЦІЯ 1641 р. – збірка статей (204 статті з переліком зловживань корони), яка стала для англ. парламенту справжньою бурж.-дворянською програмою революції.

ВІГИ (від англ. *whigs*) – 1) політ. партія в Англії (ХVІІ – перша пол. ХІХ ст.) Назва її походить від «вігаморів» або «вігів» – непримиренних шотландських *пресвітеріан* часів громадянської війни 40-х рр. ХVІІ ст. Сформувалася в парламенті у 1661–1678 рр. із представників торговельної та банківської буржуазії і найбільш могутнього нового дворянства – противників англ. короля Якова II Стюарта. У 1688 р. віги активно сприяли приході до влади Вільгельма Оранського і після цього тривалий час контролювали центр. держ. апарат. Чергувалася при владі з партією *торі*. Керівництво партії належало до блоку торговельної та промислової буржуазії й пов'язаної з нею земельної аристократії. У середині ХІХ ст. партія вігів, з'єднавшись з ін. бурж. групами, реорганізована в ліберальну партію; 2) бурж. партія в США 1834–1854 рр., що об'єднувала промисловців Півночі, а також плантаторів Півдня.

ВИКТОРІАНСТВО – правління королеви Сполученого королівства Великої Британії та Ірландії, імператриці Індії Александрини-Вікторії (1819–1901 рр.), королеви з 1837 р., останньої представниці Ганноверської династії. В історії Англії залишається символом доброго стилю, ознакою розквіту, добробуту. Вікторіанство зумовило утвердження панування в сусп. житті англійців середніх верств – фундаменту стабільності й заможного спокійного життя, що спиралось і на використання величезних природних багатств брит. колоній.

ДЖЕНТРИ (від англ. *gentry*) – т. зв. нове дворянство, яке склалося в Англії у XVI–XVII ст. з вихідців із різних станів. Були зацікавлені в розвитку торгівлі та промисловості, а в політ. аспекті – в обмеженні влади короля і старих феодалів. Під час революції XVII ст. в Англії виступали в союзі з буржуазією, а згодом підтримали реставрацію монархії.

ДОВГИЙ ПАРЛАМЕНТ (від англ. *Long Parliament*) – назва англ. парламенту, який, скликаний королем Карлом I, працював з 3 листопада 1640 р. до 20 квітня 1653 р. Увійшов в історію як Довгий, на противагу Короткому, що був скликаний навесні 1640 р., але проіснував лише з 13 квітня до 5 травня 1640 р. (за непокірність був розігнаний Карлом I). Фактично став законодавчим органом англ. бурж. революції XVII ст., зокрема засудив до страти короля Карла I, проголосив Англію республікою, однак 20 квітня 1653 р. був розігнаний О. Кромвелем за те, що не підтримав його програми встановлення військ. диктатури.

«ЗНАРЯДДЯ УПРАВЛІННЯ» – своєрідна Конституція, якою був закріплений 16 грудня 1653 р. новий держ. лад в Англії, встановлений О. Кромвелем після розгону 20 квітня 1653 р. Парламенту, що не підтримав його програму. «Знаряддя управління» розробила група офіцерів під керівництвом генерала Ламберта. Згідно з цією Конституцією, вища законодавча влада в країні зосереджувалася в руках лорда-протектора та парламенту. Лорд-протектор наділявся широкими повноваженнями: очолював збройні сили, укладав міжнар. договори, призначав вищих посадових осіб, здійснював судові й адм. функції, видавав укази тощо. Він мав обиратися на певний строк, але для О. Кромвеля було зроблено виняток – оголошувався «довічним лордом-протектором вільної держави Англії, Шотландії, Ірландії та володінь, які їм належать». Парламент був однопалатним (400 депутатів від Англії і по 30 – від Шотландії та Ірландії), повинен був обиратися кожні три роки (високий майновий ценз для виборців – 200 фунтів стерлінгів) і збирався за указом лорда-протектора. Виконавчу владу лорд-протектор мав здійснювати спільно з Держ. радою, кількісний склад

якої міг коливатися від 13 до 21. Призначення членів Держ. ради значною мірою залежало від волі лорда-протектора.

ІНДЕПЕНДЕНТИ (від англ. *independent* – незалежний, самостійний) – радикальне релігійно-політ. угруповання пуритан у період англ. революції XVII ст. (лідер О. Кромвель). Були виразниками інтересів радикальної середньої буржуазії, *джентрі*. Вимагали суворого дотримання свободи совісті та слова, повної незалежності від держави місцевих церк. общин, виступали за скасування церк. ієрархії та незалежне існування релігійних протестантських громад, проти абсолютної монархії й англіканської церкви. У сучасних умовах в США й Англії існують під назвою конгрегаціоналісти.

ЛОРД-ПРОТЕКТОР (від англ. *lord i protector* – захисник, букв. господар-захисник) – вища законодавча (спільно з парламентом) та виконавча (спільно з Державною радою) посада в республ. Англії відповідно до «Знарядь управління» 1653 р. Титул глави Англ. держави у 1653–1660 рр. О. Кромвеля, який встановив військ. диктатуру, що обірвало подальший розвиток революції.

ПРЕСВІТЕРІАНИ (від англ. *presbyteriari* з гр. *presbytes* – старший) – помірковане крило англ. і шотландських *пуритан*; політ. партія в період Англійської революції XVII ст., яка виражала інтереси поміркованих кіл нового дворянства, купецтва і підприємців. Пресвітеріанство засноване в Шотландії Дж. Ноксом, учнем Ж. Кальвіна. Вимоги суворої одноманітності, спрощення та здешевлення церк. обрядів, заміни єпископів виборними пресвітерами, відділення церкви від світської влади отримали в Шотландії широку підтримку – і в 1592 р. пресвітеріанство визнане держ. релігією. Громади пресвітеріан в Англії з'явилися в 1570 р.

ПУРИТАНИ (від англ. *purity* з лат. *purus* – чистий, неосквернений) – 1) релігійно-політ. напрям у Англії (з XVI ст.), спрямований проти абсолютизму й англіканської церкви; найсуворіший із реформістських віросповідань. Створювали свої церк. общини з виборними пресвітерами (від гр. *presbytes* – старець), виступали проти розкоші, проповідували світський аскетизм, не визнавали постів, святих, вимагали відокремлення церкви від держави. Серед пуритан виокремлювалися течії *пресвітеріан*, *індепендентів*, левелерів, дигерів; 2) люди строгої моральності.

«СЛАВНА РЕВОЛЮЦІЯ» 1688–1689 рр. (від англ. *Glorious Revolution*) – держ. безкровний переворот 1688 р. в Англії, який поклав кінець прагненням реставрації абсолютизму. Торі й вігі, об'єднавшись у парламенті, підписали акт про зречення короля Якова II Стюарта і запросили на престол Англії *штатгальтера* Нідерландів Вільгельма

Оранського – зятя Якова II Стюарта, усунувши останнього з англ. престолу. Переворот став результатом компромісу між буржуазією та «новим дворянством» (партією вігів) і частиною великих консервативних землевласників, інтереси яких відстоювала партія торі. Підсумком перевороту було встановлення в Англії конституційної монархії, в якій вищою владою, що відображала волю значної частини земельних аристократів і великої буржуазії, став Парламент. Перемога цих сил над королівським абсолютизмом була закріплена в 1689 р. *Біллем про права*, підписанням якого супроводжувалася коронація Вільгельма III (під цим ім'ям Вільгельм Оранський став новим королем Англії) та який і донині є чинним конституційним актом Великої Британії.

ТОРІ (від англ. *tory* – букв. консерватори, рятівники) – політ. партія в Англії. Виникла у 70–80 рр. XVII ст., представляла інтереси великих землевласників, верхівки духовництва та фінансової верхівки й обстоювала консервативні позиції: активно підтримували політику династії Стюартів, виступали проти демократ. перетворень в Англії, за розширення колоніальної експансії; боролися проти визвольного руху в Америці (1775–1783 рр.), нац.-визвольного руху в Ірландії, були ініціаторами боротьби проти фр. бурж. революції кінця XVIII ст. Чергувалася при владі з партією *вігів*. У середині XIX ст. партію торі перетворено на консервативну партію.

ШТАТГАЛЬТЕР (від нім. *Staathalter*) – 1) у Німеччині – намісник, правитель області, провінції тощо, який управляв від імені глави держави; 2) намісник володаря в Нідерландах у XV–XVII ст.; 3) статхаудер – голова виконавчої влади в республіці Сполучених провінцій – Голландії до кін. XVIII ст.

ТРЕД-ЮНІОНИ (від англ. *trade-union* з *trade* – ремесло, професія і *union* – об'єднання, союз) – назва профспілок у Великій Британії (виникли у XVIII ст.), Австралії, Новій Зеландії та в деяких ін. країнах.

ЧАРТИЗМ (від англ. *chartism* з *charter* – хартія) – масовий революц. рух англ. робітників з кін. 30-х до поч. 50-х рр. XIX ст., які боролися за здійснення робітничої хартії (Народної хартії – програмного документа чартистів – петиції робітників на ім'я палати общин), вимоги котрої стосувалися демократизації держ. ладу Англії (заг. виборчого права, таємного голосування, відміни цензу для кандидатів до парламенту).

Тема 12. УТВОРЕННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК США У XVIII–XIX СТ.

Соціально-економічний розвиток північноамериканських колоній до початку революції

Схема 12.1

*Політичний розвиток
північноамериканських колоній
до початку революції*

Схема 12.2

**Хронологія й ключові події буржуазної революції у
Північній Америці
(війна за незалежність)**

I етап	19 квітня 1775 р. – 4 липня 1776 р.	Скликання II континентального конгресу 10 травня 1775 р. – першого центрального уряду. Створення єдиної революційної армії. Уведення своєї грошової одиниці. Поширення руху в колоніях за відокремлення від Англії. Прийняття Декларації незалежності.
II етап	1776–1783 рр.	Боротьба з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією. Знищення земельної власності короля. Конфіскація власності роялістів. Знищення майорату і заборона на продаж землі. Відміна заборони переселятися на захід. Самостійна відмова фермерів від сплати фіксованої ренти за оренду землі.
III етап	1783–1787 рр.	Збільшення податкового тиску на фермерів і ремісників. Конфіскація майна боржників перед державою. Затримка заробітної платні військовослужбовцям. 17 вересня 1787 р. конституювання нової форми об'єднання.

Схема 12.3

**Порівняльна характеристика
конфедеративної та федеративної держав**

КОНФЕДЕРАЦІЯ	ФЕДЕРАЦІЯ
Об'єднання держав для координації окремих видів діяльності	Об'єднання двох або більше територіальних одиниць (земель, штатів, областей, республік)
Суверенітет належить державам, що входять до конфедерації	Суб'єкти федерації не володіють повним суверенітетом, хоч мають власні території, конституції (статути) й органи влади
Суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу із спільного державного утворення	Суб'єкти федерації не мають права вільного виходу з союзної держави або це право реалізується через складну процедуру
Парламент формується представницькими органами суб'єктів конфедерації	Парламент формується на основі загальних державних виборів за єдиним законом
У конфедерації немає єдиного громадянства	Суб'єкти федерації не мають власного громадянства
Загальнодержавні органи регулюють лише окремі сфери життя, які визначені договором	Федеративні органи держави регулюють і контролюють основні сфери життєдіяльності суспільства
Переважно немає єдиної системи грошового обігу та централізованої фінансової системи	Є єдина грошова одиниця, фінансова централізація
Права та свободи людини і громадянина охороняються та забезпечуються суб'єктами конфедерації	Федеративна держава є гарантом прав і свобод громадян

Схема 12.4

Розподіл гілок влади США за Конституцією 1787 р.

ЗАКОНОДАВЧА	ВИКОНАВЧА	СУДОВА
<p>Конгрес</p> <p>Сенат і Палата представників</p>	<p>Президент</p> <p>Глава держави, прем'єр-міністр і головнокомандуючий; не має права законодавчої ініціативи, але протягом 10 днів після прийняття закону зберігає право президентського вето</p>	<p>Верховний Суд</p> <p>Члени Верховного Суду призначаються Сенатом за поданням Президента, їхня посада є довічною, але тільки «доки їхня поведінка є бездоганною»</p>

Схема 12.5

Структура законодавчої влади США за Конституцією 1787 р.

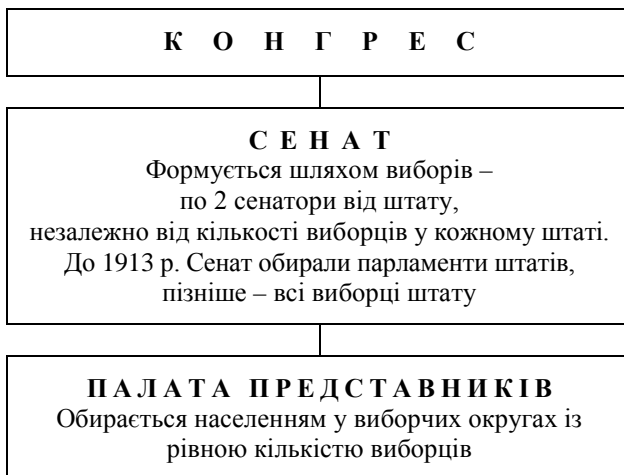

Схема 12.6

Основні причини Громадянської війни у США 1861–1865 рр.

<p style="text-align: center;">По-перше,</p> <p>Південь був більше зацікавлений у розвитку міждержавної торгівлі – дорого продати у Європу сировину: бавовну, шкіру, зерно; дешево купити імпорتنі сільськогосподарські знаряддя й іншу промислову продукцію.</p> <p>Північ, навпаки, була зацікавлена у високих митах і згортанні торгівлі з континентом. Це давало змогу переробляти сільськогосподарську сировину Півдня на фабриках Півночі, пропонувати південним штатам свою промислову продукцію, незважаючи на конкуренцію європейського імпорту</p>
<p style="text-align: center;">По-друге,</p> <p>Північ і Південь по-різному підходили до проблеми державного боргу і внутрішнього, і зовнішнього.</p> <p>Швидке освоєння вільних територій Заходу було неможливим без федеральних інвестицій: будівництво фортів і доріг, налагодження роботи пошти, утримання армії та поліції тощо вимагали великих коштів. Це, своєю чергою, призводило до збільшення податків.</p> <p>Південні штати дотримувалися думки, що головна сума податків, сплачуваних населенням того чи іншого штату, повинна навпаки йти на потреби штату, а не у загальнофедеральний бюджет</p>
<p style="text-align: center;">По-третє,</p> <p>на промислових підприємствах Півночі катастрофічно не вистачало робочої сили, відповідно високими були заробітки навіть некваліфікованих робітників. Капіталісти радо б замінили принаймні цю категорію працюючих набагато дешевшою працею негрів, але цей ринок робочих рук був для них, по суті, недоступним</p>

Схема 12.7

Статистика Громадянської війни в США 1861–1865 рр.

Ворогуючі сторони	Населення (1861 р.)	Мобілізовано	Убито	Поранено	Померло		
					від ран	від хвороб	інші причини
США	22 339 968	2 803 300	67 058	275 175	43 012	194 368	54 682
КША	9 103 332	1 064 200	67 000	137 000	27 000	59 000	105 000
Усього	31 443 300	3 867 500	134 058	412 175	70 012	253 368	159 682

Схема 12.8

Державно-правовий розвиток США у XIX ст.

«1-й Міссурійський компроміс» 1820 р.	Встановлювалася умовна демаркаційна лінія по р. Міссурі, на північ від якої не могли створюватися рабовласницькі штати
«2-й Міссурійський компроміс» 1850 р.	Надавав право населенню штату вирішувати питання про його вільний або рабовласницький статус
Закон «Канзас-Небраска» 1854 р.	Створював легальні можливості безперешкодного розповсюдження рабства на території вільних штатів
Закон про гомстеди 1862 р.	Усі громадяни США могли придбати 160 акрів землі з державної фундації у власність, якщо вони користувалися земельною ділянкою протягом п'яти років і сплатили невеликий реєстраційний внесок
II етап Громадянської війни (1862–1865 рр.)	1) Прокламацією А. Лінкольна рабство скасовано на території 11 штатів; 2) колишнім рабам надано право вступати до армії США
Поправка XIII до Конституції США (1865 р.)	Забороняла рабство і примусову працю, «якщо тільки вони не є покаранням за злочин, за який особу належно осуджено»
Поправка XIV до Конституції США (1866 р.)	Визнала громадянами США і того штату, де вони проживають, усіх осіб, що народилися або натуралізувалися у США
Поправка XV до Конституції США (1870 р.)	Забороняла дискримінацію американських громадян на виборах «за ознакою раси, кольору шкіри або виконання раніше підневільної роботи»
Період після Громадянської війни	Становище негрів населення змінилося мало: 1) заборонялося мати землю і зброю; 2) проводити збори і мітинги; 3) вільно пересуватися; 4) уведені «чорні кодекси», які встановили «систему учнівства», фактично рабської, примусової праці; 5) заборонялося бродяжництво, в якому можна було звинуватити будь-якого негра, що відмовлявся працювати на умовах, запропонованих плантатором
Закон про Реконструкцію Півдня (1867 р.)	1. Закон позбавив права голосу активних учасників заколоту проти ратифікації Поправки XIV до Конституції США і надав це право всім лояльним громадянам, що досягли 21-го року. 2. Негри Півдня – 75% та 30% білих, які були неграмотні, отримали право голосу
Остання чверть XIX ст.	Установлена нова форма расової нерівності: 1) неграм заборонялося селитися у місцях мешкання білих; 2) перебувати разом із ними в лікарнях, театрах, ресторанах; 3) усюди вводилося роздільне навчання в школах, проїзд у громадському транспорті; 4) продовжувалося усунення негрів від виборчих урн; 5) вводилися виборчі цени (цenz письменності). Діяльність Верховного Суду США було також спрямовано на збереження расової сегрегації і дискримінації негрів. У 1896 р. в своєму рішенні суд закріпив расово-дискримінаційну доктрину «рівних, але роздільних прав» чорного і білого населення в тому, що стосується освіти, проїзду в транспорті, тощо

Схема 12.9

Територіальна експансія США у XVIII–XIX ст.

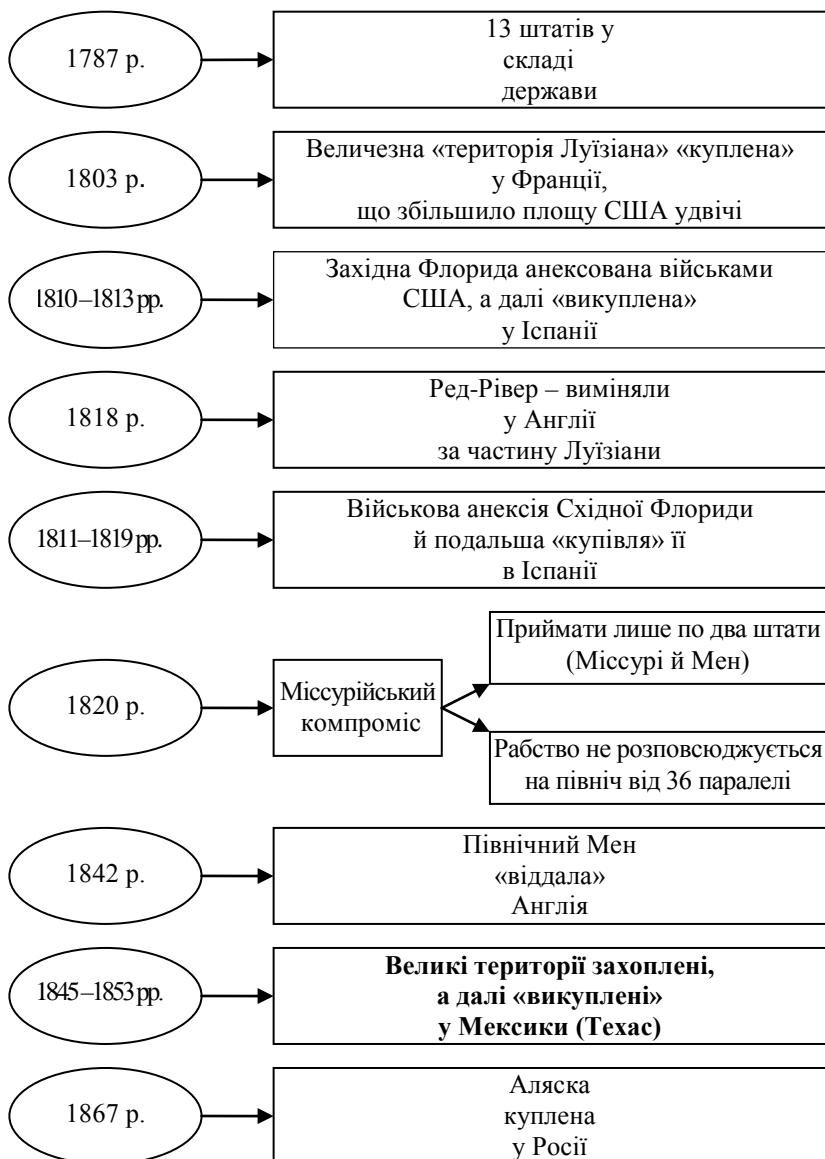

Схема 12.10

*Принципи народного правління,
які встановлювалися у боротьбі з абсолютною монархією
в європейських країнах XVII–XIX ст.*

1.

Верховенство законодавчих органів,
які базувалися на народному
представництві
(парламент, конгрес, сейм)

2.

**Поділ влади в державі
та їх
взаємна
рівновага**

Схема 12.11

Основні принципи форм правління у США

Схема 12.12

Схема 12.13

БІЛЛЬ ПРО ПРАВА 1791 р. (США) – схвалений Конгресом США 25 вересня 1789 р. у вигляді десяти поправок до основного тексту Конституції 1787 р. Ініціатором розробки загальнодерж. документа щодо цивільних прав був Д. Медісон, який у червні 1789 р. запропонував 1-му конгресу федерації проект загальнофедерального Білля про права. Проект підтримав Т. Джеферсон. До грудня 1791 р. вони були ратифіковані штатами і набрали чинності 15 грудня 1791 р. У «Біллі про права» закріплювалися осн. демократ. права та свободи політ. характеру: свободи віросповідання, слова, друку, зборів і петицій (поправка I). Істотною гарантією цивільної свободи мало стати право на носіння зброї, яке визнавалося «необхідним для безпеки вільної держави» і не могло обмежуватися владою (поправка II). Народу гарантувалася цивільна й особиста недоторканність: особи, житла, паперів та майна (поправка IV). Цикл поправок присвячувався судовим і карно правовим гарантіям (поправки V–VIII). У поправці IX зазначено, що «перелік у Конституції певних прав не має тлумачитись як заперечення чи применшення інших прав, що зберігаються за народам».

ГОМСТЕД (від англ. *homestead* – садиба, ділянка) – ділянка землі, яка відповідно до закону 1862 р. надавалась у США кожному американському громадянину (при сплаті невеликого збору) для освоєння малозаселених земель, розвитку фермерських господарств.

ГОМСТЕД-АКТ – Закон про земельні наділи у США, який видав у травні 1862 р. під час Громадянської війни у США 1861–1865 рр. уряд А. Лінкольна під тиском народних мас; надавав кожному громадянину США, що досягнув 21 року, право одержати, заплативши внесок у 10 доларів, наділ землі розміром не більше 160 акрів (65 га) і, проживши на ньому 5 років, стати його власником. Гомстед-акт був одним із заходів, які викликали перелом у ході громадянської війни на користь Півночі. Гомстед-акт сприяв перемозі фермерського, або т. зв. американського, шляху розвитку капіталізму в с.г. США.

ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ США 1776 р. – вважається першою формально проголошеною заявою орг. політ. спільноти про суверенне право обрання власного уряду. Підготовлена Т. Джефферсоном і прийнята Другим континентальним конгресом 2 липня 1776 р., офіційно проголошена 4 липня 1776 р. (4 липня – День незалежності – святкується в США як нац. свято). Складається з двох частин: 1) преамбула констатувала осн. права та свободи громадян нової держави, що виводились з природних прав людини і містили: право на життя, свободу, щастя та зобов'язання уряду захищати ці права громадян; 2) декларація містила звинувачення на адресу короля Англії з приводу кривд, завданих населенню кол. колоній. Було проголошено,

що 13 колоній у Пн. Америці стають вільними та незалежними державами і що всі політ. зв'язки між ними й Англією анулюються.

КОНСТИТУЦІЯ США 1787 р. – прийнята 17 вересня 1787 р. у Філадельфії під час роботи спец. конвенту за проектом, складеним Д. Медісоном. Згодом ратифікована всіма 13-ма тоді наявними американськими штатами. Містить преамбулу та сім статей, із яких тільки чотири поділено на розділи (ст. I, що стосується законодавчої влади – повноважень Конгресу США, поділена на 10 розділів; ст. II, що стосується виконавчої влади – Президента США, має чотири розділи; ст. III, що стосується судової влади – Верховного суду США, нижчих судів, судових прав Конгресу США, містить три розділи; ст. IV стосується загальнодерж. прав штатів, громадян, Конгресу США і складається з чотирьох розділів). Законодавча влада здійснювалася конгресом федерації, який складався з двох самостійних палат – Палати представників і Сенату. Визначався строк дії Палати представників (два роки) та Сенату (шість років) і віковий ценз представників штатів: до Палати представників – тільки громадяни штату, які досягли 25-річного віку, і до Сенату – особливі представники штатів (старше 30 років і з високим цензом осілості) тощо. Головою виконавчої влади був президент, який обирався на чотири роки колегією виборців (на посаду президента міг претендувати громадянин США, який досяг 35 років і мав високий ценз осілості). Одночасно з президентом обирався віцепрезидент, який не мав самостійної влади та був заступником і помічником президента. Останній мав владні повноваження, що відповідало ідеї сильної президентської влади (зокрема, президент був верховним головнокомандувачем, за згодою сенату укладав міжнар. договори, призначав вищих посадових осіб, мав право законодавчого вето). Судова влада надавалася Верховному суду федерації і нижчим судам. Судді призначалися президентом за згодою сенату. Конституція США 1787 р. закріпила створення єдиної федеративної держави з республ. формою правління. За час дії Конституції прийнято двадцять сім поправок, які є її невід'ємною частиною.

КУ-КЛУКС-КЛАН (можливо, від грец. *kúklos* – коло, збори та англ. *clan* – рід, група родичів) – терористична расистська організація в США. Створена 1866 р. у штаті Теннессі плантаторами-рабовласниками Півдня, не задоволеними скасуванням рабства негрів унаслідок громадянської війни в США 1861–1865 рр. Незабаром поширила свою діяльність на весь Південь. Неодноразово формально саморозпускалась у 1869 і 1944 рр.

«РОСІЙСЬКА АМЕРИКА» – неофіційна назва рос. володінь у XVIII–XIX ст. в Пн. Америці (Аляска, частина Пн. Каліфорнії, Алеутські о-ви). Відкрита й досліджена рос. мандрівниками. Рос. поселення з 1784 р. Адм. центр – Новоархангельськ. У 1799–1861 рр. Аляска перебувала в

оренді Рос.-американської компанії. У 1867 р. уряд царської Росії за 7,2 млн дол. продав Аляску разом з Алеутськими о-вами США.

«СТАТТИ КОНФЕДЕРАЦІЇ» 1781 р. – перша конституція США.

Ідея проголошення незалежності створення єдиного політ. організму в формі міждерж. союзу, запропонована Б. Франкліном, була схвалена представниками штатів у травні 1776 р. Передбачалося, що створений союз матиме конфедеративний характер. До кінця 1779 р. проект створення конфедерації пройшов ратифікацію в законодавчих зборах 12 штатів, а 1 березня 1781 р. Другий Континентальний конгрес проголосив про надбання чинності «Статей конфедерації» (1 березня 1781 р. Статті були ратифіковані останнім штатом – Меріленд). Утворений союз був військ.-політ. і мав декларативний характер. У документі проголошувалося безповоротне створення єдиної держави. За штатами не передбачалося права виходу із союзного об'єднання. Рішення більшої частини конфедерації мало примусову силу для ін. штатів. Суверенітет штатів зберігався, але паралельно формувалася сфера виключних повноважень союзної держави. Вводилося єдине громадянство: мешканці штату користувалися привілеями й пільгами в ін. штатах нарівні з їхніми мешканцями щодо права пересування, торгової й фінансової діяльності, власності. Для вирішення спірних справ створювався Конгрес штатів, де були представлені всі суб'єкти конфедерації. До компетенції Конгресу належали питання управління: оголошення війни й укладання миру, дипломат. стосунки й міжнар. договори, регулювання грошового обігу, мір і ваги, встановлення воєнних порядків. Для ухвалення рішень потрібна була згода більшості, тобто дев'яти штатів. «Статті» містили також заборонні повноваження союзу, які накладалися на суверенітет штатів (зокрема, штатам заборонялося створювати власні збройні сили і вести зовнішньополіт. діяльність).

СУД ЛІНЧА, ЛІНЧУВАННЯ – на початках народна страта (або побиття) без офіційного суду і слідства. Має іст. походження: незважаючи на перемогу пн. штатів у Американській громадянській війні (1861–1865 рр.), «реконструкція» (відновлення і реорганізація) пд. штатів 1865–1867 рр. відбувалася вкрай тяжко. Розорене війною і тероризоване неграми біле населення почало утверджувати свої права крайніми засобами, а саме: особливою розправою над неграми-злочинцями та білими зрадниками – судом Лінча (назва походить від імені плантатора Чарльза Лінча, який жив у XVIII ст. у штаті Вірджинія). Пізніше лінчування стало методом розправи і засобом залякування прогресивних діячів.

«ЧОРНІ КОДЕКСИ» (від англ. *Black Codes*) – дискримінаційні законодавчі акти, прийняті в низці пд. штатів США після Громадянської війни 1861–1865 рр. для збереження нерівноправ'я негрів.

**Тема 13. ФРАНЦУЗЬКА БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ.
УТВОРЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ**

Схема 13.1

Основні події Великої французької буржуазної революції

I етап (14 липня 1789 р. – 10 серпня 1792 р.)	Скликання Генеральних штатів (травень 1789 р.) та їхній конфлікт із королем. Захоплення Бастилії. Скасування станів та особистої залежності кріпаків. Прийняття Декларації прав людини і громадянина, революційних законів та Конституції 1791 р. Закріплення принципу поділу влад. Встановлення конституційної монархії. Прихід до влади великої буржуазії – фельянів.
II етап (10 серпня 1792 р. – 2 червня 1793 р.)	Прихід до влади середньої буржуазії, подальші революційні перетворення. Суд над королем Людовиком XVI та його страта. Іноземна інтервенція та війна Франції з монархічною Європою. Проголошення республіки.
III етап (2 червня 1793 р. – 27 липня 1794 р.)	Прихід до влади дрібної буржуазії – яacobинців, які проголосили диктатуру в Франції, ліквідували феодальні повинності, створили новий революційний державний апарат, реформували армію, що дало змогу вести переможну війну проти іноземних інтервентів та внутрішніх контрреволюціонерів. Прийнято Конституцію 1793 р. Етап найвищого піднесення революції, її кульмінація.
IV етап (27 липня 1794 р. – 9 листопада 1799 р.)	Після державного перевороту та страти лідерів яacobинців до влади приходять термідоріанці – поміркована буржуазія. Встановлено Директорію – керівний виконавчий орган влади у Франції. Прийнято нову Конституцію 1795 р., сформовано на її основі державний апарат законодавчої, виконавчої та судової влади.
V етап (9 листопада 1799 р. – 18 травня 1804 р.)	Державний переворот і прихід до влади Наполеона Бонапарта. Прийняття Конституції 1799 р., яка сприяла встановленню диктатури. У 1802 р. Наполеона проголошено пожиттєвим консулом, а у 1804 р. – імператором французів.

Схема 13.2

Конституція Франції 1791 р.

Схема 13.3

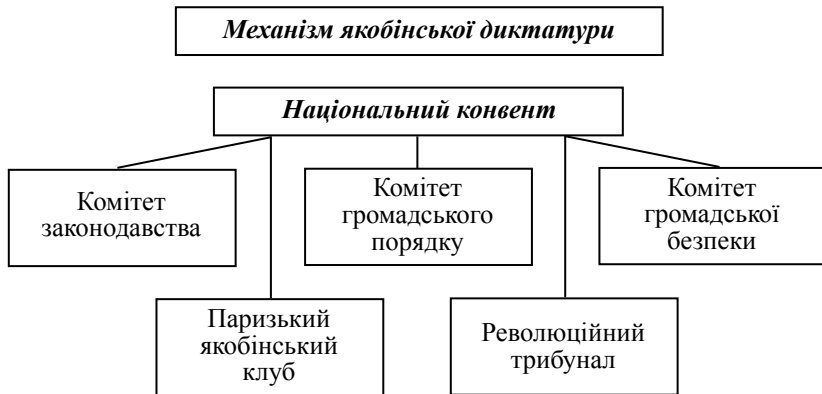

Схема 13.4

Схема 13.5

**Події у Франції після
Паризької комуни до кінця XIX ст.**

Роки	Події
1875 р.	Затвердження конституційних законів, у яких використано термін «Республіка»
1878 р.	Відставка під натиском республіканської більшості парламенту президента Мак-Магона, який намагався розпустити нижню палату і встановити монархію
1879 р.	Проголошення «Марсельези» (складена в 1792 р. французькими революціонерами) державним гімном Республіки; проголошення дня повалення Бастилії національним святом (14 липня). Повернення уряду і парламенту в Париж
1880 р.	Амністія комунарів
1882 р.	Повернення до встановленої під час революції виборності мерів у містах і селах
1884 р.	Закон про неможливість скасування республіканської форми правління
1889 р.	Розкриття антиреспубліканського заклоту Буланже-Рошфора, їх засудження і еміграція, чистка армії від монархістів
1897 р.	Відкриття у Парижі на Монмартрі Собору святого серця, присвяченого пам'яті загиблих у 1871 р. версальців і комунарів

Схема 13.6

БАСТИЛІЯ – фортеця св. Антуана у м. Парижі, збудована бл. 1370 р. як частина захисних споруд міста. З XV ст. Бастилія перетворена на в'язницю для політ. в'язнів. Бл. 80 тис. осіб повсталого населення Парижа 14 липня 1789 р. захопили Бастилію. За постановою Установчих зборів фортецю зруйновано протягом 1789–1791 рр. День, коли було здобуто Бастилію, – нац. свято Франції.

БОНАПАРТИЗМ (від прізвища Наполеона Бонапарта, консула Директорії, згодом фр. імператора) – 1) ознаки та методи держ. влади у Франції в епоху імперій Наполеона I Бонапарта і Луї Бонапарта; 2) одна з форм диктатури (військ. диктатура), що спирається на військ. сили, поліцію та бюрократ. апарат і полягає у маневруванні держ. влади між ворожими силами і соц. групами в умовах кризи політ. системи. Була поетапно встановлена внаслідок проведених Наполеоном Бонапартом плебісцитів з 25 грудня 1799 р. (затверджено нову Конституцію і трьох консулів; усю повноту влади сконцентрував у себе перший консул – Бонапарт) по грудень 1804 р. (Бонапарт став Імператором французів, спадковим монархом); 3) політ. рух за відновлення у Франції династії Бонапартів.

ВІСІМНАДЦЯТЕ БРЮМЕРА VIII РОКУ РЕСПУБЛІКИ – держ. переворот 9–10 листопада 1799 р., здійснений генералом Наполеоном Бонапартом (за впровадженням фр. революцією республ. календарем, період від 22/24 жовтня до 20/22 листопада називався *брюмер* – від фр. *brunaire* з *brume* – туман – другий місяць фр. республ. календаря, що діяв у 1793–1805 рр.), унаслідок якого він прийшов до влади, а *Директорія* припинила свою діяльність і була встановлена військ. диктатура у формі Консульства (перший консул якого – Наполеон Бонапарт – незабаром перебрав на себе всю повноту влади). Переворот підтримала фр. велика торгова і промислова буржуазія, зацікавлена у встановленні стабілізації в державі, та заможне селянство, яке вбачало у військ. диктатурі засіб уберегти свою власність від бідноти і феод. дворянства. Фактично з вісімнадцятого брюмера починався особливий авторитарний політ. режим, що отримав назву *бонапартизм*.

ГІЛЬЙОТИНА (від фр. *guillotine*, від прізвища лікаря Ж. Гільйотена (*Guillotín*), який запропонував у період фр. бурж. революції знаряддя для виконання смертних вироків) – механічний пристрій для відтинання голови засудженим.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА 1789 р. – прийнята Установчими зборами Франції 26 серпня 1789 р. Програмний документ фр. бурж. революції. Вона складалася із 17 статей, базувалася на положеннях теорії природного права і, на протигагу королівському самодержавству, проголошувала: принцип нац. верховенства, згідно з яким нація – це єдине джерело влади; непорушність невід'ємних природних прав людини (свободи, власності, безпеки, опору гнобленню тощо); рівність

людей перед законом, незалежно від їхнього станового походження, матеріального достатку, релігії тощо; виключне право народу на створення законів; принцип поділу влади (на законодавчу, виконавчу та судову); відповідальність і підзвітність посадових осіб; принцип презумпції невинуватості; свободу слова, совісті та преси; рівномірний розподіл податків між усіма громадянами відповідно до їхнього матеріального становища. Заключна ст. 17 проголошувала недоторканність і святість приватної власності, рівний захист прав власності всім членам суспільства. Адаптована як преамбула до Конституції Франції 1791 р.

ДИРЕКТОРІЯ У ФРАНЦІЇ – керівний виконавчий орган влади у Франції з 26 жовтня 1795 р. до 9 листопада 1799 р., в період від термідоріанського Конвенту до держ. перевороту Наполеона Бонапарта. Встановлена за конституцією 1795 р., Директорія складалася з п'яти директорів, які обиралися Радою 500, і затверджувалася Радою старійшин Законодавчого корпусу. Директорія захищала інтереси нової великої буржуазії та проводила реакційну внутр. і агресивну зовн. політику.

ДРУГА РЕСПУБЛІКА – бурж. республіка у Франції, проголошена 25 лютого 1848 р. під тиском повсталих мас Парижа. Після розгрому червневого повстання пролетаріату 1848 р. до влади прийшла велика буржуазія, яка зробила *президентом* Луї-Наполеона Бонапарта. Використавши широкі повноваження, надані конституцією президентові, Луї Бонапарт 2 грудня 1851 р. здійснив держ. переворот, встановивши у країні бонапартистську диктатуру, яка фактично покінчила з Другою республікою. Формально Друга республіка була скасована 2 грудня 1852 р. встановленням Другої імперії.

ЖАНДАРМЕРІЯ (від фр. *gendarmerie* з *gens d'armes* – букв. люди зброї) – 1) особливий вид таємної держ. поліції; орган політ. розшуку, вперше виникла у Франції 1791 р. для нагляду за порядком в армії та всередині країни; в Росії у 1827–1917 рр. корпус жандармів виконував роль політ. поліції; 2) частина збройних сил низки сучасних держав (Франція, Туреччина тощо).

ЖІРОНДА – 1) політ. угруповання (фактично партія) під час фр. бурж. революції, що з часом отримало назву від департаменту Жіронда (*Gironde*), представники якого на Законодавчих зборах у 1791 р. склали гол. ядро партії; відображало інтереси великої буржуазії, гол. чином провінційної, яка виступала проти феодалізму, але не бажала революц. зламу феод. ладу, бо боялась народних мас; в 1793 р. зі встановленням диктатури *якобінців* Жіронда остаточно перейшла на бік контрреволюції; 2) *перен.* партія, що схиляється до угоди з контрреволюцією (угодовська партія).

КОМУНА (від фр. *commune* – община з лат. *communis* – спільний) – 1) в середні віки у Зх. Європі – міська організація, що домоглася від феодала

незалежності і права на самоврядування; 2) у Франції в період бурж. революції кінця XVIII ст. – муніципальне самоврядування у Парижі та ін. містах; 3) уряд, створений революцією 18 березня 1871 р., – Паризька комуна; 4) нижча адм.-терит. одиниця, поселення міського чи сільського типу в тепер. Франції, Італії, Бельгії та деяких ін. країнах; 5) одна з форм кооперування с.г. з усупільненням усіх засобів виробництва, суспільним характером споживання та побутового обслуговування.

КОНВЕНТ (від лат. *conventus* – збори, засідання) – 1) вищий законодавчий і виконавчий інститут першої Французької республіки в часи фр. бурж. революції 1792–1795 рр.; 2) установчі збори, які скликаються з єдиною метою – прийняття осн. законів держави; 3) складова назви політ. партій, організацій у деяких країнах.

КОНСТИТУЦІЯ ФРАНЦІЇ – 1) конституція 1791 р. – прийнята Установчими зборами 3 вересня 1791 р. – перша в історії Франції конституція, підготовлена наприкінці 1789 р. Преамбулою до конституції стала «Декларація прав людини і громадянина», згідно з якою всі громадяни Франції оголошувалися рівними у правах. Конституція закріплювала конституційну монархію як форму держ. правління; 2) конституція 1793 р. проголосила Францію республікою (перша республіка) (1793–1804); конституція 1848 р. – другої республіки (1848–1852); 3) конституція 1875 р. – третьої республіки (1870–1940); 4) конституція 1946 р. проголосила Францію парламентсько-президентською республікою (четверта республіка) (1946–1958); 5) конституція 28 вересня 1958 р. проголосила Францію президентсько-парламентською республікою (п'ята республіка).

ЛИПНЕВА МОНАРХІЯ – період в історії Франції від *липневої революції 1830 р.*, яка знищила панування дворянської аристократії, до *лютневої революції 1848 р.* Під час липневої монархії при владі стояла верхівка торгово-промислової та банківської буржуазії (т. зв. Фінансова аристократія), виразником інтересів якої був уряд Луї-Філіппа. У країні був збережений старий поліцейсько-бюрократ. апарат, встановлено високі податки для населення тощо. Липнева монархія повалена під час бурж. революції 1848 р., після чого 25 лютого 1848 р. Франція проголошена республікою.

ЛИПНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1830 р. – бурж. революція у Франції, що зумовила повалення дворянсько-клерикального режиму *реставрації* та встановлення *липневої монархії*. Приводом до революції слугували королівські ордонанси (укази) від 26 липня 1830 р. про розпуск палати депутатів, обмеження виборчих прав, запровадження суворої цензури тощо. 27 липня розпочалося збройне повстання народних мас. Барикадні бої тривали до 29 липня. Урядові війська залишили Париж, король Карл X

утік. Але перемогою повсталих скористалася буржуазія. Королем проголошено Луї-Філіппа Орлеанського – ставленика великих банкірів. Липнева революція завершила спроби відновити феод.-абсолютистський режим, сприяла зміцненню бурж. ладу в Франції.

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ У ФРАНЦІЇ 1848 р. – бурж.-демократ. революція у Франції, яка повалила *липневу монархію* і встановила Другу республіку. Тривале невдоволення широких народних мас режимом Луї-Філіппа та розстріл королівськими військами мирної демонстрації 22 лютого призвело 23 лютого до барикадних боїв, відставки уряду Гізо, а 24 лютого 1848 р. – до народного повстання. Король зрікся престолу і втік із Франції.

МОНТАНЬЯРИ (від фр. *montagnards* – горяни) – 1) революц.-демократ. група Законодавчих зборів і Конвенту часів фр. бурж. революції кінця XVIII ст. Займали верхні місця в залі засідань (від фр. *la montagne* – гора); належали до Якобінського клубу; 2) партія у фр. Національних зборах 1848–1849 рр.

ФЕЛЬЯНИ (КЛУБ ФЕЛЬЯНІВ) (від фр. *Club des Feuillants*) – політ. угруповання у Франції під час фр. бурж. революції кінця XVIII ст. Конституційні монархісти. Фельяни представляли інтереси великої буржуазії та ліберального дворянства; основу становили члени політ. клубу в Парижі (1791–1792). Назву отримали від кол. монастиря католицького чернечого ордену фельянів, у приміщенні якого члени клубу проводили свої засідання. Фельяни були фактично правлячою партією в Конституційній асамблеї, брали участь у Законодавчих зборах, які замінили її. Після повалення монархії 10 серпня 1792 р. частина фельянів влилася у табір контрреволюції. Видатні члени клубу: Мірабо, Байї, Лафайєт, Барнав, Дюпор, брати Ламеті (Олександр, Шарль, Теодор).

ШУАНИ (від фр. *chouan*) – учасники контрреволюційних повстань на захист королівської влади і католицької церкви в Бретані й Нормандії (див. *Вандея*) під час фр. бурж. революції та аж до 1803 р.

ЯКОБІНЦІ (від назви приміщення монастиря св. Якова в Парижі, де в 1789 р. розміщувався політ. клуб) – 1) за часів фр. бурж. революції – члени політ. клубу, найрішучіші представники революц.-демократ. буржуазії, яка боролася проти монархістів і феодалів, була виразником інтересів революц. блоку міської дрібної й середньої буржуазії у союзі зі значним числом селянства та плебейства; період якобінського правління (червень 1793 р. – липень 1794 р.) – якобінська диктатура, став кульмінацією революції, її вищим етапом; вожді якобінців – М. Робесп'єр, Ж.-П. Марат, Ж. Дантон, Л. А. Сен-Жюст та ін.; термідоріанський переворот великої буржуазії (27 липня 1794 р.), ліквідував якобінську диктатуру та поклав кінець революції 1789–1794 рр.; 2) *перен.* вільнодумець, революціонер.

Тема 14. КЛАСИЧНЕ БУРЖУАЗНЕ ПРАВО

Схема 14.1

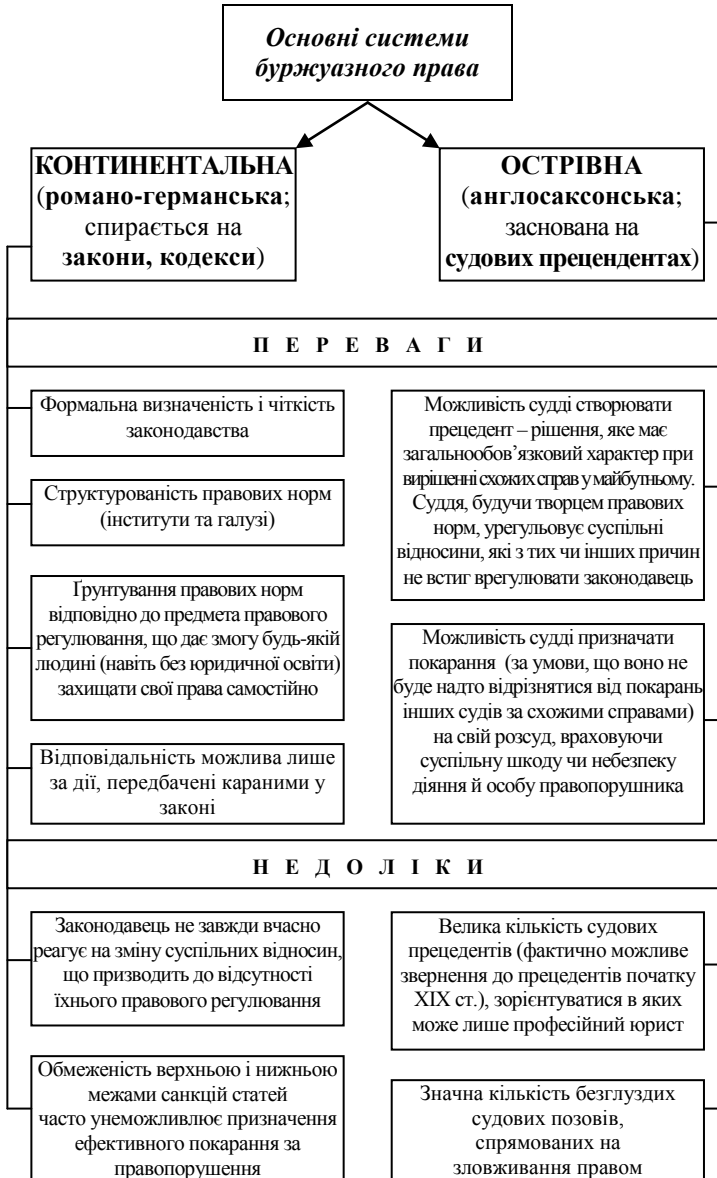

Схема 14.2

*Основні принципи рівності,
на яких базується буржуазне право*

а) визнання загальної рівності всіх людей від народження
б) визнання рівності всіх громадян перед законом

Схема 14.3

Принципи буржуазного права

ІНДИВІДУАЛІЗМ
СВОБОДА
ЗАКОННІСТЬ
ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА

Схема 14.4

Загальна характеристика буржуазного права
Рівність усіх фізичних осіб у правах, гарантом якої є держава
Права людини оголошені природними та невід'ємними
Джерелом влади як і будь-якого закону є народ
Дозволено все, що прямо не заборонено законом
Закони приймаються в інтересах населення (принаймні більшості)
Громадяни рівні перед законом і судом
Право на життя, особисту свободу та безпеку, свободу думки, слова і друку, свободу пересування тощо – основоположні та невід'ємні права
Право на приватну власність є недоторканим, держава гарантує рівний захист прав власності всім членам суспільства
У процесі еволюції буржуазного права постійно розширюється спектр прав людини і громадянина, відповідно до соціальних, расових, релігійних, національних, сексуальних тощо запитів громадян

Схема 14.5

Ознаки буржуазного права

**По-перше,
буржуазне право є насамперед рецептованим правом попередніх епох (рабовласницької чи феодальної)**

Виникло не на порожньому місці, а сформувалося на підвалинах добуржуазних правових систем, які функціонували в суспільстві, котре знало і відносини приватної власності, і ринкові відносини, і доволі високий рівень юридичної техніки.

Тому значна частина норм середньовічного і навіть рабовласницького права (наприклад римського права) ввійшла в оновленому вигляді до нового, буржуазного права. Від «старого» права відкинуто лише те, що суперечило економічним, політичним і гуманітарним потребам нового суспільства або ускладнювало подальшу еволюцію правової системи.

**По-друге,
буржуазне право виникло у вигляді інтегрованих національних правових систем**

Успішно пододало середньовічний партикуляризм, стало уніфікованим не лише в межах власних держав, а й увібрало в себе правові досягнення інших країн і народів. У результаті виникають і розвиваються інтернаціональні правові системи.

**По-третє,
право набуло характеру системи законодавства і системи права**

У своєму зародковому вигляді така ознака права трапляється у станово-кастовому суспільстві. Тепер законодавство стало основним джерелом права, а його узгодження, вдосконалення та кодифікація – головне у правотворчій діяльності буржуазних держав.

**По-четверте,
відбувається організаційне оформлення галузей права**

Поряд із такими «старими» галузями, як цивільне, кримінальне право, виникають нові, притаманні лише буржуазному періоду галузі: конституційне (державне), акціонерне, банківське, страхове, митне право тощо.

Схема 14.6

Тема 15. ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ БУРЖУАЗНИХ ДЕРЖАВ І ПРАВА В СВІТІ

НІМЕЧЧИНА

Етапи об'єднання Німеччини

Роки	Події	Зміст і вплив подій на стан держав
1815 р.	Віденський конгрес заснував т. зв. Німецький союз	Міждержавне утворення, подібне до конфедерації: єдиний (формальний) союзний орган – Союзний сейм – приймав рішення тільки за згодою всіх 38 суб'єктів (34 королівства і 4 вільні міста). Спершу в союзі домінувала Австрія
1833 р.	Митним трактатом створений Митний союз	Надав поштовх економічному розвитку завдяки безперешкодному транспортуванню товарів між членами Союзу. Для опрацювання спільних політичних рішень щодо держав – не членів Союзу створив Раду уповноважених. Невходження Австрії до Союзу посилило вплив Пруссії на німецькі держави
1848–1849 рр.	Буржуазна революція в Німеччині	В умовах роздробленості пройшла 1-й етап і була придушена, що не дозволило виконати одне з її найголовніших завдань – об'єднати країну
1866 р.	Війна з Австрією	Перемога у цій війні більше посилила вплив Пруссії на німецькі держави
21 серпня 1866–1867 рр.	Створений Північно-Німецький союз	Укладено договір, а далі – конституцію Союзу. Вирішальну роль у цьому міждержавному об'єднанні відіграла Пруссія, а її міністр-президент О. Бісмарк став бундесканцлером Союзу
1870–1871 рр.	Війна із Францією	Перемога у цій війні дозволила Пруссії приєднати до Північно-Германського союзу південні німецькі землі
16 квітня 1871 р.	Створена Німецька імперія	Прийнята Конституція Німецької імперії – федерації 22-х монархій, 3-х «вільних міст» та «імперської зони» (Ельзас і Лотарингія), де провідну роль відіграла Пруссія

Схема 15.1

**Конституційне закріплення прав підданих
Німеччини у XIX ст.**

<p style="text-align: center;">Перші конституції німецьких держав (1816–1847 рр.)</p>	<p>Містили обмежений перелік демократичних прав та свобод: свобода совісті, друку, приватної власності, вибору професії, недоторканності приватної власності й особи, незалежність суддів. Однак не передбачали гарантій здійснення цих прав</p>
<p style="text-align: center;">Франкфуртська конституція 1849 р.</p>	<p>VI розділ присвячено широкому переліку «основних прав германського народу» із закріпленням правових гарантій їх здійснення: рівність перед законом та судом усіх німецьких громадян, недоторканність особи, житла, власності, свобода слова, друку, союзів, незалежність та незмінність суддів, таємне та гласне судочинство. Однак конституція так і залишилася «списаним аркушем паперу», тому що була відкинута королем Пруссії</p>
<p style="text-align: center;">Конституція Пруссії 1850 р.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Рівність усіх перед законом. 2. Знищення станових привілеїв і переваг. 3. Доступність усіх суспільних посад. 4. Особиста свобода. 5. Недоторканність приватної власності й житла. 6. Свобода слова (із заборонаю цензури). 7. Свобода зборів. 8. Свобода союзів
<p style="text-align: center;">Конституція Германської імперії (Другого рейху) 1871 р.</p>	<p>У конституції немає ні декларації, ні особливого розділу, присвяченого правам і свободам німців. Водночас у XI гл. закріплювалася загальна військова повинність протягом 7-ми років. Загальне виборче право було формальним через високий віковий ценз (25 років)</p>

Схема 15.2

АВСТРО-ПРУССЬКА ВІЙНА 1866 р. – війна, що завершила боротьбу між Пруссією й Австрією за керівну роль у Німеччині. У битві під Садовою (Чехія) 3 липня 1866 р. війська Австрії були розбиті. За Празьким миром 1866 р. Австрія втратила Гольштейн, передала Італії Венетіанську область. У результаті австро-пруської війни Австрію усунуто від загальнонім. справ. Пруссія утворила провінцію Шлезвіг-Гольштейн. Замість ліквідованого Нім. союзу Пруссія створила Північно-нім. союз під своєю зверхністю, що стало важливим етапом у процесі об'єднання Німеччини під гегемонією Пруссії.

АНТАНТА (від фр. *Entente cordiale* – букв. сердечна угода) – назва низки блоків, угруповань держав: військ.-політ. союз («Потрійна угода») Великої Британії, Франції та царської Росії, сформований у 1904–1907 рр. і в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. проти коаліції держав, очолюваної Німеччиною.

БУНДЕСРАТ (від нім. *Bundes* – союзний і *Rat* – рада) – 1) найвищий орган об'єднання нім. держав – Німецького союзу, утвореного за Паризьким трактатом 1814 р., що дістало схвалення Віденського конгресу 1815 р.; 2) верхня палата парламенту в Німеччині (1871–1918 рр.); 3) палата земель (Федеральна рада) парламенту ФРН, яка представляє уряди земель (16 земель) і має право голосу при спільному прийнятті рішень у законодавчій сфері; згідно з положенням федерального конституційного суду, не є верхньою палатою парламенту; 4) Федеральна рада в Австрії.

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС – міжнар. збори, які підбили підсумки війни європ. держав-переможниць із наполеонівською Францією (вересень 1814 – червень 1815 рр.).

Головними учасниками конгресу були А. Веллінгтон, К. Меттерніх, К. Нессельроде, Ш. Телейран і монархи Австрії, Росії та ін., усього 216 представників європ. держав. Між учасниками конгресу укладено угоди, договори, прийнято декларації та постанови, відображені у заключному акті конгресу.

Уперше всі європ. держави були охоплені системою заг. угод, що проіснувала майже до середини ХІХ ст.

Віденський конгрес відновив систему феод. порядків, закріпив результат перемоги над Наполеоном і прийняв рішення, які мали запобігти появі у Франції бонапартистського режиму.

Переможці перерозподілили мапу Європи на свою користь. Скориставшись суперечностями між переможцями, Ш. Телейрану вдалося підписати таємний договір Франції, Англії й Австрії проти Пруссії та Росії, внаслідок чого останні змушені були піти на поступки з польського та саксонського питань.

Напередодні Ватерлоо (селище в Бельгії, у 20 км від Брюсселя, де 18 червня 1815 р. відбулася вирішальна битва союзних армій проти Бонапарта Наполеона, в результаті якої фр. війська були остаточно розгромлені) учасники конгресу вжили превентивних заходів проти Франції – утворили з Бельгії та Голландії Нідерландське королівство, яке разом із Пруссією й Австрією мало слугувати противагою Франції, проголосили нейтральність Швейцарської конфедерації, віддавши їй важливі гірські перевали, відновили Сардинське королівство як противагу Франції з півдня. За Англією залишили захоплені нею фр. колонії, зокрема о-в Мальту, о-в Цейлон та голландську Пд. Африку. Австрія отримала частину польської території, Тернопільський округ, Венецію, Ломбардію. З нім. держав конгрес створив Німецьку конфедерацію 39 держав. Від Данії, колишньої союзниці Франції, була відділена Норвегія, яка на основі особистої унії приєдналася до Швеції. Розширила володіння Пруссія, отримавши Рейнську область і Вестфалію.

Рішенням Віденського конгресу заборонено торгувати неграми, введено поділ на «класи» дипломат. представників. З метою боротьби проти нац.-визвольних і рев. рухів утворено з великих держав (термін теж введений конгресом) т. зв. Священний союз, чим і визначилася на певний час роль жандарма рос. царизму.

ГОГЕНЦОЛЛЕРНИ (*Hohenzollern*) – династія бранденбурзьких курфюрстів (1415–1701 рр.), пруських королів (1701–1918 рр.), нім. імператорів (1871–1918 рр.).

ЗОНДЕРБУНД (від нім. *Sonderbund* – особливий союз) – об'єднання 7-ми кантонів Швейцарського союзу (Урі, Швіц, Унтервальден, Цуг, Люцерн, Фрібур, Вале), створене в 1843–1845 рр. з метою запобігання бурж.-демократ. перетворенням і збереження політ. роздробленості країни. Зондербунд розв'язав громадянську війну (1847 р.), у якій отримав поразку.

КАЙЗЕР (від нім. *Kaiser* з лат. *caesar* – цезар, цар) – титул германських імператорів, імператорів Австрії, Австро-Угорщини та Німеччини.

«КАЙЗЕРІВСЬКА НІМЕЧЧИНА» – назва, яка вживається для характеристики Німецької імперії (1871–1918 рр.) у часи трьох кайзерів-«імператорів»: Вільгельма I, Фрідріха III та Вільгельма II.

КАНЦЛЕР (від нім. *Kanzler* з лат. *cancellarius* – директор канцелярії) – особа, яка обіймає високі посади у державі:

1) найвища посадова особа у Франції доби станово-представницької монархії, яка здійснювала поточне управління державою і контроль за діяльністю чиновників; посадова особа у феодальній Англії, яка займалася судовими справами;

2) у Священній Римській імперії германської нації, Пруссії – почесна посада, яку переважно обіймали представники вищого духовництва (до 1806 р.); пізніше в Німеччині 1871–1945 рр. імперський канцлер (*Reichskanzler*) – глава уряду;

3) у Польщі – вищий урядовець при королівському дворі, що вів справи при дворі (ця посада згадується 1112 р.); з кінця XIV ст. існувала посада коронного канцлера, який видав доволі широкими повноваженнями у польськ. королівстві, що стосувалися і внутр., і зовн. політики, та разом із заступником (підканцлером) входив до Королівської ради, а згодом – до Сенату;

4) в Росії у 1709–1917 рр. – держ. канцлер – вищий цивільний чин;

5) у Швейцарії – очолює секретаріат союзних зборів і союзної Ради – вищих органів держ. влади й управління;

6) у ФРН і Австрії – федеральний канцлер – прем'єр-міністр держави (обирається за пропозицією президента парламентом; формує весь склад уряду, який потім затверджує президент).

КОНСТИТУЦІЙНА ХАРТІЯ ПРУССІЇ 1850 р. – осн. закон Пруського королівства, прийнятий 31 січня 1850 р. *Октроював* її прусський король Фрідріх-Вільгельм IV. Хартією скасовано старий становий лад, проголошено громадянську рівність і скасування привілеїв. Титулом II Хартії громадянам Пруссії гарантувалася свобода особистості й релігії, недоторканність власності й житла, свобода слова, зборів і спілок. Встановлювалася заг. військ. повинність. Особлива увага приділялася розвитку шкільної освіти; була проголошена свобода науки і викладання. У разі виникнення загрози громадському спокою чи війни передбачалася можливість призупинення дії статей щодо цивільних прав і свобод. Принцип поділу влади не було реалізовано у політ. практиці Пруссії. Конституційна хартія 1850 р. оформила у Пруссії конституційну монархію зі сильною владою короля і вторинним статусом виборного народного представництва – Ландтагу, який складався з двох палат (перша палата, або палата панів, і друга палата, або палата депутатів). Палати парламенту скликалися і розпускалися королем (ст. 51).

КОНСТИТУЦІЯ НІМЕЧЧИНИ 1871 р. – перша конституція Німеччини, яка закріпила федеративний устрій монархічної держави, прийнята рейхстагом – нім. парламентом у квітні 1871 р.

Суб'єкти федерації – 22 монархії (серед них чотири королівства – Пруссія, Баварія, Саксонія та Вюртемберг, 18 герцогств і графств) і три вільні міста з республ. ладом (Любек, Бремен, Гамбург) – передавали низку важливих повноважень центр. владі (найважливіші питання, що

стосувались економіки, армії та флоту), зберігаючи урядову і законодавчу автономію.

Конституція закріплювала гегемонію Пруссії, встановлюючи, що імператором Німеччини може бути тільки прусський король (спадково). Важлива роль відводилася рейхсканцлеру (главі уряду), ним, як правило, був міністр-президент Пруссії. Рейхсканцлер призначався імператором і не був відповідальний перед парламентом (рейхстагом).

Конституція передбачала заг. вибори в рейхстаг, але від участі у виборах відсторонялися жінки, військовослужбовці та молодь до 25 років. Крім того, права рейхстагу істотно обмежувалися наявністю другої палати – бундесрату (Союзна рада), яка складалася з представників держав, що увійшли в імперію (бундесрат, у якому вирішальну роль відігравали представники Пруссії, міг накласти вето на будь-який закон, прийнятий рейхстагом).

НІМЕЦЬКА ІМПЕРІЯ – держава, що існувала в Центр. Європі з останньої третини ХІХ до поч. ХХ ст.; назва зазвичай використовується для опису Німеччини 1871–1918 рр., коли вона була конституційною монархією: починаючи з об'єднання Німеччини і проголошення прусського короля Вільгельма І Німецьким імператором (18 січня 1871 р.), закінчуючи фактично проголошенням Веймарської республіки Філіппом Шейдеманом (9 листопада 1918 р.) і формально зреченням Вільгельма ІІ (28 листопада 1918 р.). Найбільші держави, що межували з Німецькою імперією: Російська імперія на сх., Франція на зх. і Австро-Угорщина на пд.

ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ 1871 р. – процес, що завершився 18 січня 1871 р. у політ. і адм. сенсі та засвідчував створення єдиної нац. держави, коли у Дзеркальній залі Версальського палацу в Франції зібралися князі нім. держав і проголосили прусського короля Вільгельма І німецьким імператором після капітуляції Франції у франко-пруській війні.

ОКТРОЙОВАНА КОНСТИТУЦІЯ (від фр. *octroyer* – жалувати, дарувати) –

1) назва конституції, виробленої та «дарованої» монархом народові, без участі парламенту й ін. представницьких органів (*напр.*, Конституційна хартія 1850 р. Пруссії; Японська конституція 1889 р., «Основні закони» Рос. імперії 1906 р.);

2) конституція, яку надає колонії метрополія (*напр.*, Конституція Золотого Берега 1951 р.).

ПРАВО ПАНДЕКТНЕ (від нім. *Pandektenrecht*, пізньолат. *modernus pandectarum*, з грец. *pandekty* – всеохоплюючий) – приватне

право, що діяло в Німеччині у XVI–XIX ст.; сформувалося на базі переробленого *глотаторами* римського права з додаванням норм *канонічного права* і нім. феод. правових звичаїв. На протигагу партикулярному праву окремих нім. держав, право пандектне розглядалось як заг. право Німеччини (*Das Gemeine Recht*). Відіграло певну роль у розвитку єдиних госп. зв'язків і капітал. відносин у Німеччині загалом. Кодифікування права, проведені у XVIII–XIX ст. в деяких нім. державах, значною мірою відобразили потреби нім. буржуазії, що розвивалася. Після завершення таких кодифікувань право пандектне набуло субсидіарного (доповнюючого) значення, а з введенням у 1900 р. Німецького цивільного уложення припинило своє існування, хоча багато його положень сприйнято бурж. цивільним правом. Поняття «право пандектне» інколи використовувалося для позначення нім. науки цивільного права.

СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ 1815–1833 рр. – об'єднання європ. монархів, яке виникло після падіння імперії Наполеона I. 14(26) вересня 1815 р. рос. імператор Олександр I, австр. імператор Франц I і прусський король Фрідріх Вільгельм III підписали в Парижі т. зв. «Акт Священного союзу». Мета учасників «Акта» полягала у збереженні європ. кордонів, встановлених Віденським конгресом 1815 р., та боротьбі проти будь-яких проявів «революційного духу». До Священного союзу 19 листопада 1815 р. приєднався фр. король Людовік XVIII, а згодом – більшість монархів європ. континенту. Англія формально не ввійшла до складу Священного союзу, однак практично вона не раз координувала свою політику, враховуючи загальну лінію Священного союзу. Провідну роль на конгресах, які скликалися для координації дій (всього було скликано 4 конгреси – Аахенський 1818 р., Троппаузький 1820 р., Лайбазький 1821 р. і Веронський 1822 р.), відігравали Олександр I і К. Меттерніх (австр. канцлер у 1821–1848 рр.). Розвиток нац.-визвольних рухів у Європі (грец. нац.-визвольне повстання 1821–1830 рр., повстання декабристів у Росії 1825 р., революції 1830 р. у Франції та Бельгії, польське повстання 1830–1831 рр.), боротьба за незалежність ісп. колоній у Лат. Америці та зростання суперечностей між учасниками Священного союзу призвели до розпаду останнього.

ЮНКЕР (від нім. *Junker*) –

- 1) у кол. Пруссії – дворянин-землевласник; поміщик;
- 2) у дореволюційній Росії – вихованець військ., а в 1864–1910 рр. також і юнкерських училищ, що готували офіцерів;
- 3) у рос. армії у XVIII – першій пол. XIX ст. – унтер-офіцер із дворян.

РОСІЯ

НАЙВИЩИЙ МАНІФЕСТ ПРО ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ПОРЯДКУ (ЖОВТНЕВИЙ МАНІФЕСТ) – законодавчий акт Верховної влади Російської імперії, оприлюднений 17(30) жовтня 1905 р. Іст. значення Маніфесту полягало в розподілі одноосібного права рос. імператора законодавствувати між власне монархом і законодавчим (представницьким) органом – Державною Думою. Маніфест, разом з Маніфестом Миколи II від 6 серпня 1905 р. «Про заснування Державної Думи», утворював парламент, без схвалення якого не міг набирати чинності жоден закон. Водночас за імператором зберігалося право розпускати Думу і блокувати її рішення своїм правом вето. Згодом Микола II не раз користувався цими правами. Також Маніфест проголошував і надавав громадянські права та свободи: свободу совісті, свободу слова, свободу зборів і свободу спілок. У результаті прийняття Маніфесту імператором були внесені зміни в *Основні державні закони Російської імперії*, які фактично стали першою рос. конституцією.

Органи державної влади та правління Росії (1905–1914 рр.)

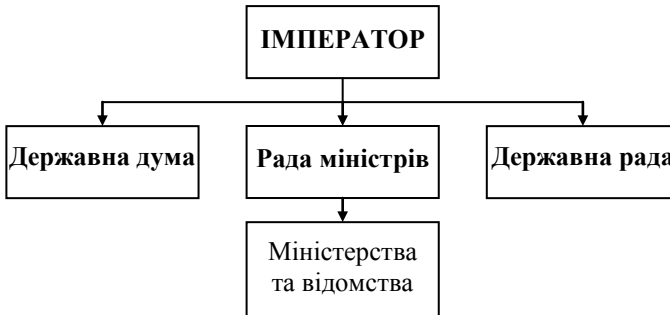

Схема 15.3

ЯПОНІЯ

КОНСТИТУЦІЯ ЯПОНІЇ 1889 р. – перша конституція Японії, за якою імператор отримав необмежену законодавчу, виконавчу і судову владу. Особа імператора оголошувалася «священною і недоторканною», правляча династія – «неперервною на вічні часи». За зразок була взята *Конституційна хартія Пруссії 1850 р.*

МЕЙДЗІ РЕВОЛЮЦІЯ (РЕСТАВРАЦІЯ) – комплекс політ., військ. і соц.-економ. реформ у Японії, що дав суттєвий поштовх у розвитку відсталого аграрної країни. Розпочався після громадянської війни кланів (1863–1867 рр.), посилення антисьогунської опозиції, вимушеного складення повноважень *сьогуна* Кейкі та відновлення повноправної влади імператора за імператорським Маніфестом від 9 грудня 1867 р., де були легалізовані принципи нового держ. порядку.

У маніфесті:

- 1) констатувалося повернення *сьогуном* влади імператору;
- 2) скасовувалися посади регентів, головного радника й інститут бакуфу; проголошувався новий політ. курс – «Політика має ґрунтуватися на принципах, встановлених імператором Дзімму при утворенні нашої країни, – весь народ, цивільні та військові, вищі та нижчі... мають однаково поділяти радощі і прикросці життя».

Фактично влада перейшла до рук Муцухіто – спадкоємця імператора Коменя, який помер наприкінці 1866 р., але влада юного імператора була номінальною.

6 квітня 1869 р. була проголошена клятвенна обіцянка 18-річного імператора Муцухіто, яка була написана за допомогою канцлера Окубу, аристократа й *самурая*, прихильника реформ і зближення з Європою. Вона містила програму перетворень із п'яти основних пунктів:

- 1) створити широкі збори;
- 2) всім одностайно присвятити себе успіху нації;
- 3) всім здійснювати власні прагнення й розвивати власну діяльність;
- 4) скасувати «погані» звичаї;
- 5) сприяти запозиченню знань із усього світу.

Події цього року отримали назву «реставрація Мейдзі», а роки правління імператора Муцухіто (1868–1912 рр.) – ера «Мейдзі-ісін», тобто відновленого «освіченого правління».

Резиденцію імператора було перенесено з Кіото до Едо, що згодом був переіменований на Токіо.

Реформи 1868–1889 рр. знаменувалися переходом від самурайської системи управління в особі *сьогуна* до прямого імператорського правління в особі імператора Муцухіто і його уряду.

Політика реставрації істотно вплинула на держ. устрій, законодавство, імператорський двір, систему станів – *сі-но-ко-сьо*, провінційну адміністрацію, фінанси, промисловість, дипломатію, освіту, релігію та ін. сфери життя японців.

З реставрацією Мейдзі пов'язується формування япон. нац. держави нового часу та япон. нац. ідентичності, переломом у япон.

традиційному способі життя і пришвидшеним впровадженням у країні досягнень зх. цивілізації.

Мейдзі реставрація була незавершеною бурж. революцією, в результаті якої до влади прийшов бурж.-поміщицький блок на чолі з імператором.

СИНТО, СИНТОЇЗМ (калька від кит. *sinto* – шлях богів з давньояпон. *kannagara*) – традиційна нац. релігія японців, що сформувалася в ранньофеодальну добу (VI–VII ст.) на ґрунті родоплемянних анімістичних культів і шаманства. Священною книгою синтоїзму є збірник легенд «Кодзікі».

У 1868–1946 рр. в Японії – держ. релігія, складовими якої стали: тенноїзм – культ імператора (*тенно*) і його предків; династичний синтоїзм, тобто культ, що особливо вшановується імператорською сім'єю, яка нібито перебуває в родинних зв'язках з богами; храмовий синтоїзм – культ різних богів у храмах; домашній синтоїзм – культ богині Амаатерасу в кожній «вірнопідданих» сім'ї. З 1946 р. синтоїзм у Японії відокремлено від держави.

КИТАЙ

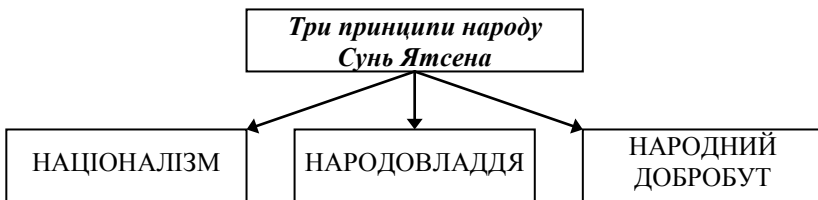

Схема 15.4

Схема 15.5

ГОМІНЬДАН (від кит. букв. Китайська Національна Народна партія) – політ. партія в Китаї, що утворилася на континенті, але була змушена переміститися на о. Тайвань.

Гоміньдан утворено незабаром після Сінхайської революції в Китаї, в ході якої була повалена Цинська імперія. Заснована Сунь Ятсеном у 1912 р.

У 1924–1927 рр. у блоці з Компартією Китаю вела антиімперіалістичну нац.-визвольну боротьбу. У 1927 р. частина Гоміньдану на чолі з Чан Кайші здійснила контрреволюційний переворот і встановила диктатуру великої буржуазії та поміщиків. Чан Кайші об'єднав Китай під владою Гоміньдану, став головнокомандувачем Нац.-революц. армії та єдиним чинним керівником країни. У державі утвердилася централізована однопартійна система з єдиною ідеологією.

Під час правління Чан Кайші у Гоміньдані почалася небачена корупція. Для вирішення політ. завдань Гоміньдан вдавався до послуг кримінальних елементів. Так, у квітні 1927 р. за допомогою Ду Юешена, голови т. зв. «Зеленої банди», була організована різанина шанхайських робітників.

Під час війни з Японією постійно виникали конфлікти зі США, які надавали матеріальну допомогу кит. військам. Американський президент Г. Трумен писав, що «всі ці Чани, Куни і Суни суцільні злодії», які привласнили військ. майно на 750 млн дол.

Гоміньдан не цурався тактики терору проти комуністів і широко використовував секретну поліцію для придушення опору з боку його політ. супротивників.

Після поразки Японії війна між Комуністичною партією Китаю і Гоміньданом відродилася з новою силою. До кінця 1949 р. комуністи контролювали майже весь континентальний Китай, і керівництво Гоміньдану змушене відступити на о. Тайвань. Гоміньдан контролював Тайвань у рамках авторитарної однопартійної системи до кінця 70-х рр. XX ст., коли почалися реформи, які тривали півтора десятиліття і перетворили Тайвань на демократ. суспільство.

«ДВАДЦЯТЬ ОДНА ВИМОГА» – японський ультиматум, пред'явлений президентові Китаю Юань Шикаю в січні 1915 р., – після захоплення японськими військами німецької бази в Циндао і окупації китайської провінції Шаньдун.

Ультиматум поділявся на 5 груп.

Перша група відносилася до Шаньдуну. Вона передбачала визнання Китаєм усіх угод, які могли бути поміщені між Німеччиною й Японією відносно Шаньдуна, і невідчуження частин територій

провінції. Передбачалися також передача Японії прав на спорудження там залізниць і відкриття для Японії головних міст і портів.

Друга група вимог стосувалася Південної Маньчжурії і східної частини Внутрішньої Монголії. Японія вимагала продовження терміну оренди Порт-Артура, Дайрена, Південно-маньчжурською і Аньдун-мукденської залізниць на 99 років, надання японцям права придбання і оренди земель, права проживати, пересуватися і займатися будь-яким видом діяльності на цій території, запрошення японців як радників з політичних, фінансових і військових питаннях, а також надання Японії в оренду на 99 років Гірін-Чаньчуньської залізниці.

Третя група пропонувала перетворити на змішане японо-китайське підприємство Ханьпінський промисловий комбінат, що об'єднував копальні і залізничні заводи.

Четверта група забороняла Китаю відчувувати і здавати в оренду гавані, бухти і острови уздовж китайського узбережжя.

П'ята група передбачала запрошення японців як радників з політичних, фінансових і військових питаннях при центральному уряді Китаю, визнання права земельної власності в Китаї для японських храмів, лікарень і шкіл, створення японо-китайських військових заводів при науково-технічній допомозі Японії, надання Японії прав на споруду залізниць на китайській території, консультації з Японією по питаннях будівництва залізниць, копалень і портів в провінції Фудзянь, надання японцям права релігійної пропаганди в Китаї.

«21 вимога» була програмою політичного, економічного і військового підпорядкування Китаю Японії. Документ, який був пред'явлений Китаю японським урядом, був настільки зухвалим і аморальним, що навіть його автори сприймали його як безпрецедентне порушення норм міжнародного права. Тому вони намагалися приховати «21 вимогу» фактично від всіх – від широких верств населення Китаю, від Великобританії, якій зобов'язані були повідомити про них, згідно з умовами про союз, від інших держав, нарешті, від власного народу.

З початку лютого до середини квітня відбувалися японо-китайські переговори по «21 вимозі», на яких китайські представники намагалися відстояти незалежність країни. Їх завзятість дала певні результати, окремі пункти були змінені, але загалом документ залишився майже тим самим. Японія, що продовжувала жорстко проводити свою лінію, 7 травня пред'явила ультиматум про прийняття вимог. А до цього, на початковому етапі переговорів, японський уряд в цілях демонстрації сили ввів свої війська в Південну Манчжурію і Шаньдун. Пізніше він оголосив мобілізацію.

Японія пред'явила Китаю претензії, що значною мірою заповнювали «недоотримання» в рамках «21 вимоги». Вона зажадала введення підрозділів японської військової поліції в окремі райони Південної Маньчжурії і східної частини Внутрішньої Монголії для «захисту» японських підданих, а також обов'язкової присутності в китайських військових частинах і військових школах в цих районах японських військових радників і інструкторів.

Проблема Шаньдуна в японо-китайських стосунках стала переростати у вузол складних протиріч між двома країнами. Лише у 1922 р. Міжнародна конференція у Вашингтоні вирішила цю проблему, повернувши Китаю його відвічну територію.

СІНЬХАЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1911–1912 рр. – бурж. революція в Китаї, що привела до повалення влади маньчжурської династії Цін і проголошення країни бурж. республікою.

Революція почалася 10 жовтня 1911 р. (у рік «Сінхай» за старим кит. календарем) повстанням гарнізону м. Учана і швидко охопила Сх., Центр. і Пд. Китай.

Основним рушієм Сінхайської революції було кит. селянство, а керівником – нац. буржуазія та її партія «Тунмінхой» («Союзна ліга»).

У ході революції, 31 грудня 1911 р., в м. Нанкіні проголошено Китайську Республіку, а 1 січня 1912 р. на пост тимчасового президента вступив Сунь Ят-сен.

**Тема 16. ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО АВСТРІЇ
ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ
(друга половина XVII ст. – 1918 р.)**

*Основні території Австрії за імператора Франца I
(поч. XIX ст.)*

1.	Спадкові землі Габсбурзького дому на чолі з австрійським ерцгерцогством, розділені на 10 окремих провінцій (німецькомовні)
2.	Ломбардо-Венеціанське королівство, населене італійцями
3.	Землі Богемського (Чеського) королівства у складі трьох провінцій – Чехії, Моравії та Австрійської Сілезії
4.	Галичина (включаючи й т. зв. Західну Галичину з центром у Кракові) та Буковина
5.	Землі «корони св. Стефана» (Угорське королівство, князівство Трансильванія, королівства Хорватії і Словенії та сербська провінція Воєводина)

Схема 16.1

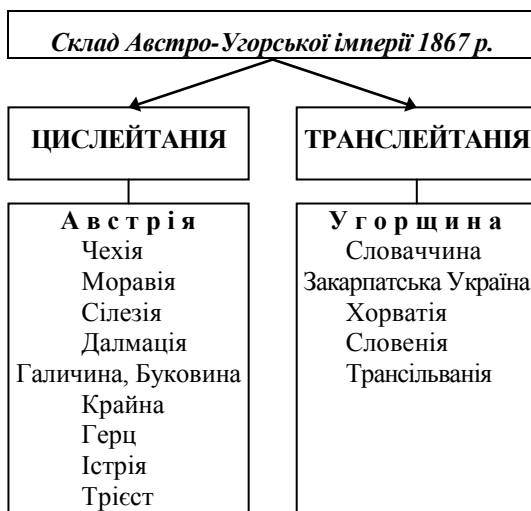

Схема 16.2

Схема розподілу влади в Австро-Угорській імперії

Схема 16.3

АВСТРО-УГОРСЬКА ІМПЕРІЯ (1867–1918 рр.) – двосидина (дуалістична) монархія на чолі з австрійським імператором, який також був угорським королем. Австрія й Угорщина були суверенними частинами однієї держави. Австро-Угорською імперією правив Франц-Йосиф I Габсбург (1830–1916 рр.) – імператор Австрії (з 1848 р.) та король Угорщини (з 1867 р.). Після смерті Франца-Йосифа I Габсбурга імператором Австро-Угорщини став Карл I (з 21 листопада 1916 р. по 12 листопада 1918 р.).

ГАБСБУРГИ (від нім. *Habsburger*) – родина нім. князів, відома з XI ст.; імператорська династія так званої Священної Римської імперії германської нації (1273–1438 рр., з перервами, і 1438–1806 рр.), Австрійської імперії (1804–1867 рр.) і Австро-Угорської імперії (1867–1918 рр.); правила в Австрії (1282–1918 рр.), Чехії й Угорщині (1526–1918 рр.), частині Італії (з XVI ст.–1866 р.) й Іспанії (1516–1700 рр.).

Назва походить від замку *Habsburg*, побудованого в Середній Швейцарії (область Ааргау) у 1023 р.

ЛЮТНЕВИЙ ПАТЕНТ 1861 р. – конституційний акт, виданий 26 лютого 1861 р. австр. імператором Францом-Йосифом I. Був підготовлений держ. міністром А. Шмерлінгом, замінював Жовтневий диплом 1860 р. Виходив із концепції єдності багатонаціональної імперії Габсбурзької із загальноімперським законодавством і законодавчим органом – рейхсратом. Останній складався з двох палат – палати панів і палати депутатів, що скликалися імператором, якому належало також право розпуску рейхсрату і відміни будь-якого закону.

Лютневий патент не визнавав відповідальність міністрів перед парламентом і надавав урядові право видавати «надзвичайні декрети» без

схвалення парламенту. Члени палати депутатів обиралися ландтагами окремих земель на основі високого майнового цензу та по куріях.

У міських і сільських місцевостях чеських і польськ. земель виборчі округи були розподілені з розрахунком забезпечити переважання німців. Угорщині надавалося право обговорювати свої справи в угор. держ. зборах (справи чеських, польськ. і галицьких земель вирішувалися в рейхсраті), а також брати участь в обговоренні всіх питань, що мають загальнодерж. значення.

Лютневий патент викликав різку опозицію в чеських і польськ. землях, був знехтуваний Угорщиною (конституція, що вимагала визнання, 1848 р.).

У 1865 р. Лютневий патент був фактично скасований; у 1867 р. в результаті австро-угорського компромісу створено дуалістичну державу – Австро-Угорщина.

«**ТЕРЕЗІАНА**» – скорочена назва першого кримінального кодексу Австрії (*Nemesis Theresiana* або *Constitutio Criminals Theresiana*), який був затверджений імператрицею Марією-Терезією в 1768 р.

Кодекс цей складався з двох частин, з яких перша – стосувалася процесуального, а друга – матеріального права.

Система покарань була дуже жорстокою, процес мав інквізиційний характер із широким застосуванням тортур. У кодексі вперше викладено початки міжнародного гуманітарного права, зокрема стосовно відносин з іноземними судами й виконавчими службами.

Злочини в Терезіані розділялися на особливо тяжкі, тяжкі та легкі. Покарання особи, що вчинила особливо тяжкі та тяжкі злочини, призначалися дуже суворі, зокрема різні види смертної кари та тілесні покарання. За легкі злочини могли бути призначені штрафи та конфіскація майна.

УТРАКВІЗМ (від лат. *sub utraque specie* – під двома виглядами) –

1) політика двомовності в Австро-Угорській імперії (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) в автономних провінціях, де переважало ненімецьке (неугорське) населення;

2) політика двомовності в Польщі (1920–1939) в регіонах, де переважало непольське автохтонне населення.

**Тема 17. ЗАГАЛЬНА КРИЗА КАПІТАЛІЗМУ.
ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ
ТОТАЛІТАРНИХ ДЕРЖАВ У МІЖВОЄННИЙ
ПЕРІОД (1917–1939 рр.)**

Схема 17.1

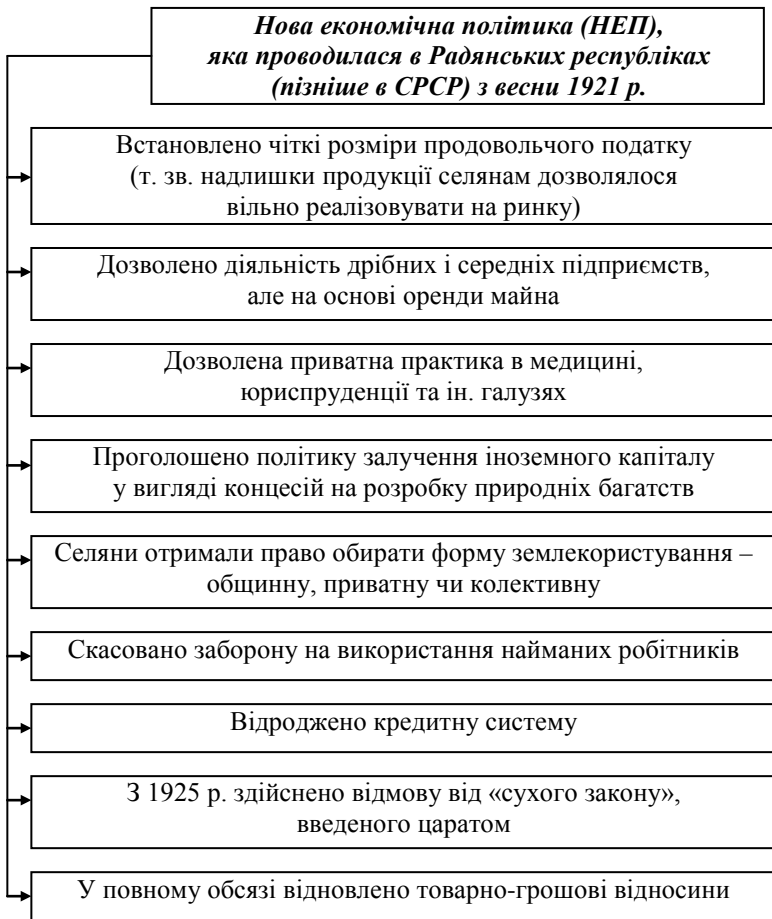

Схема 17.2

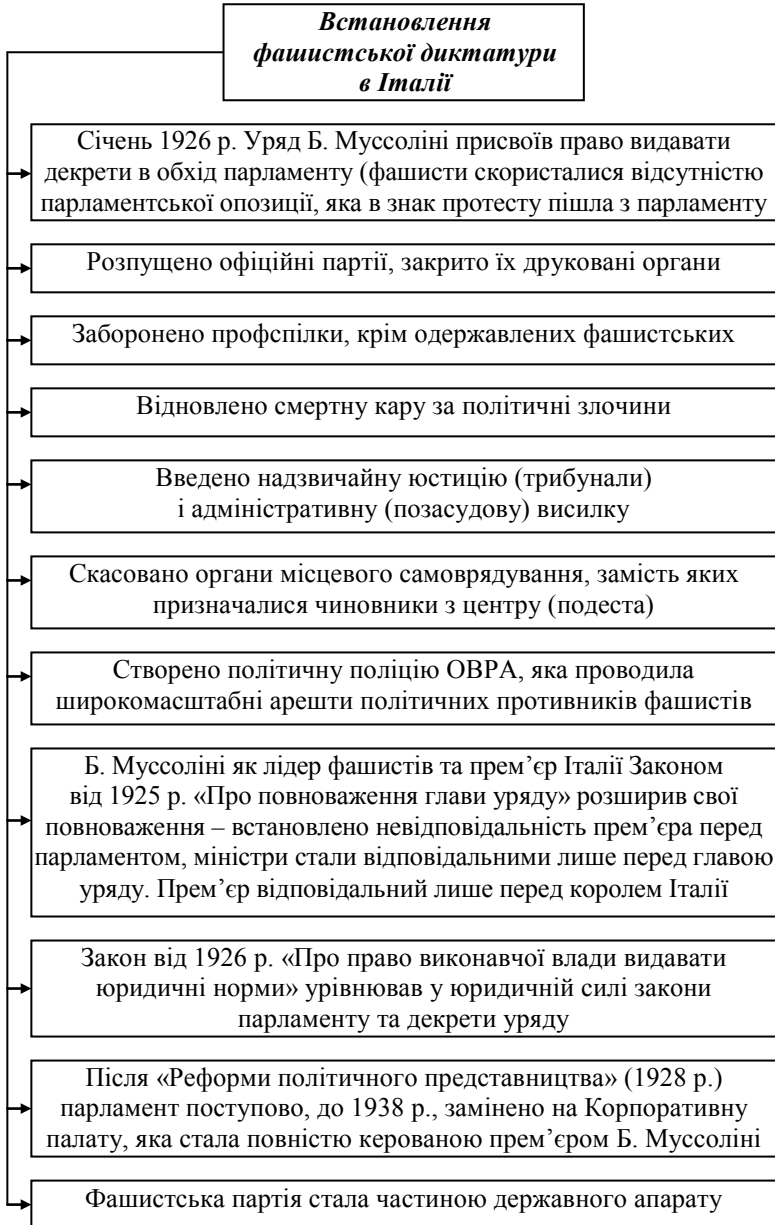

Схема 17.3

***Встановлення
націонал-соціалістичної
диктатури в Німеччині***

30 січня 1933 р. Президент Німеччини Пауль фон Гінденбург призначив лідера Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини Адольфа Гітлера рейхсканцлером

28 лютого 1933 р. після провокації з підпалом рейхстагу, Президент видав два декрети «На захист народу і держави» (скасування свободи слова, друку і зібрань) та «На захист німецького народу» (надання необмежених повноважень поліції)

У лютому 1933 р. розпочато антиконституційні єврейські погроми. У березні 1933 р. здійснено офіційну заборону Комуністичної партії Німеччини.

24 березня 1933 р. прийнято закон «Про припинення бідунств народу і держави», за яким дозволялося імперському уряду видавати акти без згоди парламенту

31 березня 1933 р. «Тимчасовим законом про уніфікацію в землях» ландтаги позбавлені контролю над провінційними урядами, а рейхстаг – над імперським парламентом

7 квітня 1933 р. законом «Про уніфікацію земель з рейхом» в кожному земельному окрузі призначався штатгальтер, який мав право скасовувати чи затверджувати закони, звільняти чи призначати всю адміністрацію земель, стежити за виконанням імперських законів за розпоряджень рейхсканцлера

26 квітня 1933 р. створено гестапо – таємну політичну поліцію

2–3 травня 1933 р. розпущено всі профспілки і конфісковано їхнє майно, натомість створено нацистський Німецький робітничий союз – фашистську профспілку

22 червня 1933 р. заборонено діяльність Соціал-демократичної партії, а 14 липня того ж року гітлерівський уряд заборонив існування будь-якої партії, крім Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП)

Схема 17.4

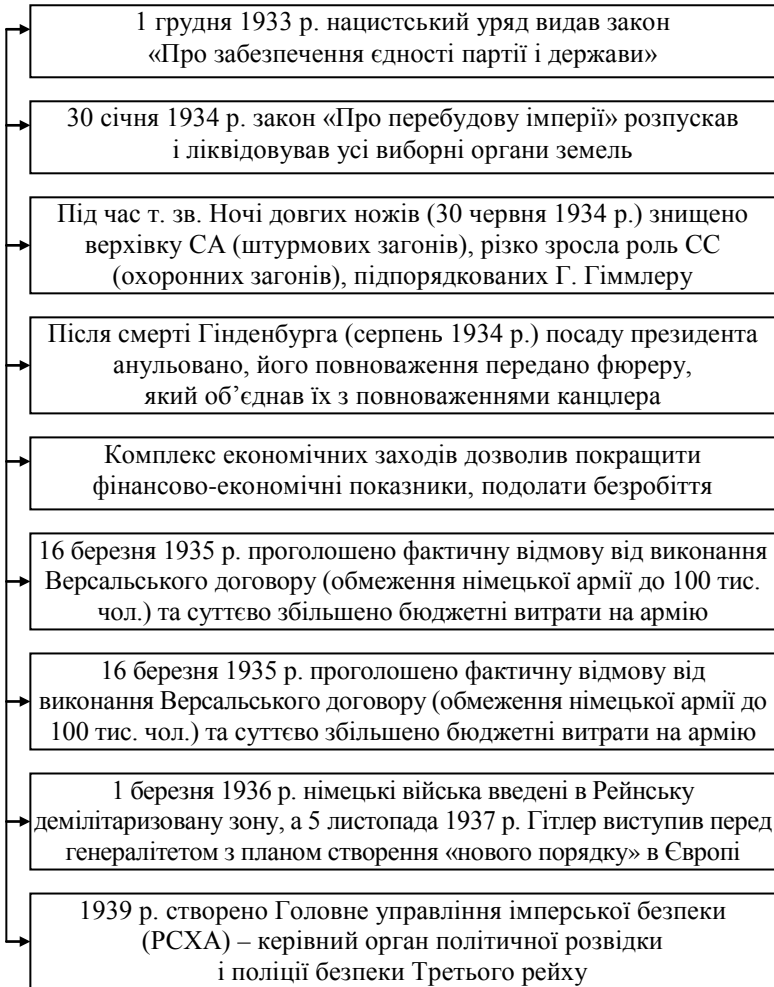

Схема 17.4

АБВЕР (від нім. *Abwehr*, скор. з *Auslandsnachrichten und Abwehrarm*) – орган армійської розвідки і контррозвідки Німеччини у 1919–1944 рр. У 1935–1944 рр. очолювався адміралом Ф. В. Канарісом. У 1919–1938 рр. офіційно підпорядковувався військ. міністерству. Після скасування 1938 р. військ. міністерства абвер реорганізовано в управління розвідки і контррозвідки при штабі *Вермахту*. В центр. апараті діяло 5 гол. підрозділів: «Абвер-I» – розвідка; «Абвер-II» – організація саботажу, диверсій, терору й повстань на території ворога, розклад його військ і тилу; «Абвер-III» – контррозвідка; «Абвер-аусланд (закордон)» – вивчення потенціалу зарубіжних держав; «Абвер-центр» – загальноорганізаційний відділ. У червні 1941 р. для безпосереднього керівництва розвідувальною діяльністю на Сх. фронті створено штаб «Валлі», а 1942 р. – «Зондерштаб Р» – для боротьби з партизанським рухом і для ведення пропаганди серед населення окупованих територій. Абвер мав свої збройні формування – полк (згодом дивізія) «Бранденбург-800». На території Німеччини та за її межами абвер мав периферійні органи – абверштелле (АСТ) і підпорядковані їм абвернебенштелле (АНСТ). У 1944 р. органи абверу ввійшли до Гол. управління імперської безпеки – РСХА (від нім. *Reichssicherheitshauptamt*, скор. *RSHA*).

АНЕКСІЯ (від лат. *annexio* – приєднання) – вид *агресії*, який полягає у насильницькому приєднанні всієї або частини території ін. держави та будь-якого простору, що перебуває у спільному користуванні міжнар. співтовариства (Антарктида, відкрите море, дно Світового океану). Міжнар. право забороняє анексію як порушення принципів терит. цілісності, недоторканності та непорушності держ. кордонів. Анексія зазвичай відбувається без згоди та бажання населення території, на яку вона поширюється. Іноді можуть використовуватися замасковані форми анексії чужих територій через політ. тиск на підставі економ. чи військ. допомоги, перевищене використання можливостей міжнар. опіки та нав'язування маріонеткових правил тощо. Замаскованою формою анексії може бути встановлення одностороннім актом *протекторату* над певною територією, що супроводжується фактичною окупацією, приєднанням і примусовим утриманням якогось народу в межах чужої держави. Прикладами таких дій слугують встановлення 1914 р. протекторату Великої Британії над Єгиптом або 1939 р. – протекторату нацистської Німеччини над Чехією та Моравією.

АНШЛЮС (від нім. *Anschluss* – букв. приєднання) – форма анексії, політика насильницького (протягом 11–12 березня 1938 р.) приєднання Австрії до Німеччини, за якою Австрія оголошувалась

однією із земель імперії (згідно з нім. законом від 13 березня 1938 р. «Про возз'єднання Австрії з Германською імперією»).

БІЛЬШОВИЗМ (від рос. *большинство* – більшість) – політ. й ідейна течія, реалізована в партії авангардистського типу Всесоюзній комуністичній партії (більшовиків) – ВКП (б), що отримала назву у зв'язку з результатами голосування на II з'їзді РСДРП (1903), коли більшість при виборах керівних центрів партії отримали прибічники В. Леніна. Поступово сформульовано і політ. доктрину більшовизму (В. Ленін, М. Бухарін, Л. Троцький, Й. Сталін), і більшовицьку ідеологію, складову марксистсько-ленінської ідеології. Більшовицька доктрина містила такі осн. положення: необхідність класової боротьби, тісний зв'язок доктрини з ідеологією, самостійна концепція соціаліст. революції, концепція держави диктатури пролетаріату, ідеї пролетарської демократії, концепція соц.-класової структури суспільства, тактика стосовно ін. політ. партій, опрацювання принципів закордонної політики пролетарської держави. Важливим принципом побудови більшовизму став демократ. централізм, провідним принципом ідеології – пролетарський, соціаліст. інтернаціоналізм. Більшовизм як доктрину було втілено у партійних програмах: першій – РСДРП (1903), другій – РКП(б) (1919) і третій – КПРС (1961).

«БЛИСКАВИЧНА ВІЙНА» (БЛІЦКРИГ) (від нім. *Blitzkrieg* з *Blitz* – блискавка і *Krieg* – війна) – блискавична війна – теорія короткочасної війни з найшвидшим досягненням перемоги, до того як ворог зуміє мобілізувати і розгорнути свої головні сили для захисту, що стала основою воєнної доктрини нім. мілітаризму ХХ ст. На основі доктрини бліцкригу генерал Шліффен розробив план операцій нім. армій у Першій світовій війні, згідно з яким передбачалося за два тижні розгромити Францію і в короткий строк – Росію. Однак ці плани зазнали краху в перші ж місяці війни.

Головні ознаки теорії блискавичної війни сформульовані напередодні Другої світової війни генералом Людендорфом: приспавши пильність противника, приголомшити його раптовим вторгненням, навальним просуванням у глибину країни, винищенням населення і цим паралізувати його волю, примусити до капітуляції. Гітлерівська ставка затвердила план «блискавичної війни» проти СРСР (план «Барбаросса») 18 грудня 1940 р. За розрахунками генерального штабу *вермахту*, Радянський Союз передбачалося розгромити за 1,5–2 місяці. Ці плани виявилися нереальними, і війна завершилася катастрофою для Німеччини.

ВЕЙМАРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ – перша в Німеччині демократ. конституція, що прийнята Національними зборами 31 липня

1919 р. і за два тижні набула чинності. Проголосила в Німеччині федеративну республіку, що діяла на принципах демократизму, закріпленого принципом народного суверенітету, федералізму (до нім. федерації увійшло 18 земель), широкого спектра прав і свобод особистості.

ВЕЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА – назва Нім. держави в її демократ. період (1919–1933) за місцем ухвалення конституції у м. Веймарі (Тюрінгія).

ВЕРМАХТ (від нім. *Wehrmacht* з *Wehr* – зброя, оборона і *Macht* – сила) – збройні сили гітлерівської Німеччини (1935–1945).

ГІТЛЕРЮГЕНД (від нім. *Hitler* – Гітлер і *Jugend* – молодь, юнацтво; *букв.* «гітлерівська молодь») – нацистська молодіжна організація в Німеччині у 1926–1945 рр. (діяла під контролем нацистської партії).

ГАУЛЕЙТЕР (від нім. *Gauleiter* з *Gau* – область, край і *Leiter* – керівник) – керівник нацистської організації області й самої області у гітлерівській Німеччині.

ГЕСТАПО (від нім. *Gestapo*, скор. *Geheime Staatspolizei* – таємна державна поліція) – таємна держ. поліція у гітлерівській Німеччині 1933–1945 рр.; з 1936 р. гестапо було поставлене понад право. Рішення гестапо не підлягали перегляду, а судова влада не мала права сумніватися в цьому рішенні; займаючись безпекою держави, гестапо мало офіційний дозвіл на застосування фіз. впливу щодо «ворогів рейху», стало основним знаряддям для остаточного розв'язання єврейської проблеми на території рейху. Репресивний орган, який здійснював масовий терор і погромно-каральні операції в Німеччині й окупованих країнах Європи; один з осн. терористичних органів нім. нацизму. У 1946 р. Міжнар. військ. трибунал у м. Нюрнберзі визнав гестапо злочинною організацією.

ГЕТТО (від італ. *ghetto*) – у деяких країнах – особливі міські квартали, за межами яких не мають права селитися представники дискримінованих расових чи релігійних груп.

«ДРАНГ НАХ ОСТЕН» (від нім. «*Drang nach Osten*» – «натиск на Схід») – агресивна політика нім. феодалів, а згодом – імперіалістів, спрямована на загарбання переважно слов'янських земель. Початок цієї політиці покладено нім. королями у X ст.; у XII–XIII ст. нім. феодали загарбали землі поморських слов'ян і прибалтійських народів. Вогнищем агресії був Тевтонський орден (до Грюнвальдської битви 1410 р.); його місце зайняла Бранденбурзько-Прусска держава (згодом Пруссія). Політику «натиску на Схід» розвивали кайзерівська Німеччина в кінці XIX – на поч. XX ст. та фашистська Німеччина після приходу до влади А. Гітлера у 1933 р. Була відкритою офіційною

політикою А. Гітлера, результатом якої у роки Другої світової війни стали окупація Чехословаччини, Польщі, Югославії та низки ін. країн Європи і війна проти СРСР.

ДУЧЕ (від італ. *duce* з лат. *dux* – вождь) – титул Беніто Муссоліні як голови уряду Італії та лідера Національної фашистської партії у 1922–1945 рр.

КОМБІДИ (КОМІТЕТИ БІДНОТИ) – організації сільської бідноти, які були опорними пунктами диктатури пролетаріату на селі. Комбіди створені за пропозицією В. Леніна декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки від 11 червня 1918 р. і діяли в рамках рад. держ. системи, під керівництвом місцевих партійних більшовицьких організацій. В УСРР комбіди вперше створені на поч. 1919 р. Після визволення України від денікінців декретом ВУЦВК в УСРР у травні 1920 р. утворені комітети незаможних селян (комнезами), які існували до 1933 р.

КОРПОРАТИВНА ДЕРЖАВА МУССОЛІНІ – в основу економ. політики італ. фашистів покладено ідею створення «корпоративної держави» на засадах «класового миру». Власне її автором був не Б. Муссоліні, а один з ідеологів фашизму – поет Габріель д'Анунціо (саме він створив перші корпорації в загарбаному 1919 р. м. Фюме). Фашистський метод поєднання терору з демагогією знайшов найбільш яскраве вираження в т. зв. корпоративній системі, створеній Б. Муссоліні насамперед для встановлення в Італії насильницьким шляхом «класового миру». Основи корпоративної системи були закладені законом від 3 квітня 1926 р. «Про регулювання колективних трудових відносин», гол. завданням якого було недопущення страйків. Принципи фашистського класового співробітництва і корпоративної системи були викладені в т. зв. «Хартії праці», опублікованій 21 квітня 1927 р. За державою визнавалося право втручатись у виробництво тільки в крайньому випадку, «коли не вистачає приватної ініціативи або коли цього потребують політичні інтереси держави». За Хартією праці, підприємець як організатор підприємства ніс відповідальність за хід виробництва виключно перед державою. Закон від 3 квітня 1926 р. і «Хартія праці» передбачали створення у всіх галузях виробництва особливих постійних центр. і провінційних комітетів класового співробітництва. Ці органи мали функціонувати як дорадчі органи спец. запровадженого міністерства корпорацій. Однак для фашистської корпоративної системи характерне те, що принаймні до 1934 р. вона існувала без оформлених корпорацій.

Після ліквідації парламенту в 1929 р. створена т. зв. корпоративна палата депутатів. Кандидати в цей орган визначалися великою радою фашизму зі складу керівництва фашистських об'єднань. У результаті цієї реформи впливові групи італ. буржуазії отримали можливість мати своє представництво у фашистському законодавчому органі без будь-якої виборчої процедури. «Корпоративізм» оголошувався синонімом соц. справедливості, а корпоративна машина – найбільш діючим знаряддям соц. прогресу. Навесні 1930 р. створена т. зв. Національна Рада корпорацій у складі представників підприємницьких організацій, фашистських профспілок і великої кількості представників від фашистської партії, деяких міністерств та ін. установ. Раді корпорацій було надано право займатися питаннями не тільки праці, але й економ. проблемами. У лютому 1933 р. декретована нова «корпоративна реформа» – створення 22 «справжніх» корпорацій у всіх галузях народного господарства. Корпорації створювались з однакової кількості представників від фашистських підприємницьких організацій і профспілок найважливіших галузей виробництва, торгівлі і с.г. та невеликого представництва від фашистських організацій ремісників, інженерно-технічних робітників і кооперативів. Крім того, в усі корпорації входили по три представники фашистської партії. Очоловав усі корпорації Муссоліні як міністр корпорацій, який у кожній окремій корпорації призначав собі заступника зі складу представників фашистської партії. Корпоративне законодавство давало величезні вигоди та переваги підприємцям. Їх організації перетворилися на грізну, концентруючу силу, що мала усі засоби тиску на робітників. У політ. галузі «корпоративна система» була використана як привід для ліквідації будь-яких ознак політ. виборів.

КУЛЬТ ОСОБИ (від лат. *cultus* – почитання, поклоніння) – єдиновладдя тоталітарного типу, надмірне звеличення певної особи. *Напр.*, у СРСР – культ особи Й. Сталіна, в КНДР – Кім Ір Сена, в КНР – Мао Цзе-дуна, в Румунії – Н. Чаушеску.

ЛАТЕРАНСЬКІ УГОДИ – система договорів між Ватиканом та італ. державою, що складалася з трьох частин: *Договору* між святійшим престолом та Італією, *Конкордату* між святійшим престолом та Італією і *Фінансової конвенції*. Підписані 11 лютого 1929 р. у Латеранському Апостольському Палаці (*Palazzo Laterano*) кардиналом П'єтро Гаспаррі (держсекретарем) і прем'єр-міністром Італії Б. Муссоліні ці угоди зумовили правове врегулювання взаємних претензій між святійшим престолом та Італією, до вирішення «Римського питання», що існувало з 1870 р.; визначили права і привілеї католицької церкви, її становище в Італійському королівстві.

Договір передбачав утворення суверенної папської держави – міста Ватикан як території «нейтральної та недоторканної»; визначав її ставлення до італ. держави; оголошував римо-католицьку релігію єдиною держ. релігією в Італії; визнавав суверенітет Ватикана у міжнар. справах; встановлював між Італією та Ватиканом нормальні дипломат. відносини. *Конкордат* визначав права і привілеї католицької церкви в Італії: єпископи отримали необмежену свободу публікувати їхні офіційні видання; позбавлені сану священнослужителі не мали прийматися на роботу в держ. установи; будівлі, де розміщувалися церк. установи, звільнялися від податків; єпископи зобов'язувалися присягати на вірність королю Італії як главі держави (ст. 20); при призначенні єпископів і парафіяльних священників Ватикан зобов'язувався попередньо консультиватися з урядом щодо політ. благонадійності кандидатур; питання сім'ї та шлюбу передавались у відання церкви; у всіх початкових і середніх школах запроваджувалося викладання католицької релігії. Відповідно до ст. 11 держава оголошувала неробочими днями 10 церковних свят, а також неділі. *Фінансова конвенція* передбачала відшкодування Ватикану збитків, пов'язаних із ліквідацією «Церковної області» в ХІХ ст.: виплату Італією святійшому престолу 750 млн лір у 5%-них цінних паперах (ст. 1); натомість Ватикан відмовлявся від фінансових претензій до Італії, що з'явилися в результаті утворення італ. держави (ст. 2) (малося на увазі збройне захоплення території Папської держави військами короля Сардинського Віктора Еммануїла Савойського 1870 р. та проголошення Королівства Італія 1871 р.).

Підписані 18 лютого 1984 р. новий текст конкордату і додатковий протокол до нього підтвердили принцип відокремлення церкви від держави, що містився в італ. конституції 1947 р., зафіксували відмову від визнання католицизму єдиною держ. релігією та від обов'язкового характеру навчання релігії в школах, закріпили необхідність дотримуватися чинного законодавства щодо укладання церк. шлюбу (1969 р. в Італії був прийнято закон, що дозволяв розлучення; цей закон фактично скасовував ст. 34 конкордату) тощо.

ЛИСТОПАДОВА РЕВОЛЮЦІЯ 1918 р. – бурж.-демократ. революція в Німеччині, що повалила монархію і встановила бурж. республіку. Вибухнула під безпосереднім впливом революц. подій у Росії внаслідок різкого загострення класових суперечностей у країні в умовах поразки Німеччини у Першій світовій війні. Початком революції було Кільське повстання 3 листопада. 9 листопада робітники і солдати Берліна підняли збройне повстання. Монархію повалено; К. Лібкнехт від імені революц. робітників проголосив Німеччину соціаліст.

республікою. Протягом листопада революція охопила всю країну; створювались нові органи влади – ради робітничих і солдатських депутатів. Однак від грудня почали переважати контрреволюційні сили, які після жорстоко придушення повстання робітників у Берліні 15 січня 1919 р. вбили К. Лібкнехта і Р. Люксембург – одних із засновників Комуністичної партії Німеччини. Проведені в обстановці терору вибори до Установчих зборів 19 січня принесли перемогу буржуазії. Ухваливши *Веймарську конституцію*, Установчі збори оформили встановлення в Німеччині бурж. республіки (див., *Веймарська республіка*).

ЛЮТНЕВА БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ В РОСІЇ 1917 р. – друга бурж.-демократ. революція (перша відбулась у 1905 р.), у результаті якої 27 лютого (12 березня) 1917 р. повалено царизм. 2(15) березня 1917 р. Микола II зрікся престолу на користь свого брата Михайла Романова, який наступного дня також змушений був відмовитися від трону. Утворювались нові органи влади – з 27 лютого (12 березня) 1917 р. – Ради робітничих депутатів (згодом Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів) спершу в Петрограді, а згодом – у всій Рос. державі, 2(15) березня 1917 р. – Тимчасовий уряд, у результаті чого встановилося двовладдя – своєрідне переплетення двох влад у Росії, яке тривало до 5 липня 1917 р., коли дрібнобуржуазні партії, що переважали в Радах, підтримали Тимчасовий уряд і повністю віддали йому владу в липневі дні.

«МАННЕРГЕЙМА ЛІНІЯ» – смуга кол. довгочасних військ. укріплень і споруд на Карельському перешийку, створена вздовж кордону з СРСР у 1927–1939 рр. за ініціативою керівника Фінляндії К. Маннергейма (названа на його честь). «Маннергейма лінія» складалася з трьох основних і двох проміжних смуг та ряду відсічних позицій; ширина по фронту 135 км, загальна глибина разом з оперативною зоною загороджень становила до 100 км. Двічі проривалась рад. військами: під час рад.-фінляндської війни (1939–1940 рр.) та Другої світової війни (1944 р.).

МАНЬЧЖОУ-ГО – «Маньчжурська держава» – маріонеткова держава, що існувала в 1932–1945 рр. у Пн.-Сх. Китаї. Створена япон. мілітаристами з метою оформлення терит. загарбань у Китаї. Главою («регентом») Маньчжоу-го япон. окупанти зробили Пу І – останнього представника маньчжурської династії Цін, яка правила протягом 1644–1912 рр. у Китаї. Фактична влада в Маньчжоу-го належала япон. вояччині, всі справи вирішувались япон. радниками. Маньчжоу-го була япон. колонією і військ. плацдармом для подальшого розвитку агресії Японії на азійському материк. Маньчжоу-го припинила своє існування у серпні 1945 р. внаслідок розгрому Квантунської армії

(угруповання япон. військ) рад. армією спільно з монг. військами в Маньчжурській операції.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ (НАРКОМАТ) – у Радянській державі (з 1917 р. до 1946 р.) центр. галузевий орган держ. управління, очолюваний народним комісаром (наркомом). II Всеросійський з'їзд Рад 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. утворив перший Радянський уряд – Раду Народних Комісарів, у складі якої для здійснення галузевого управління було створено 13 комісій. Конституція РРФСР 1918 р. утвердила за органами галузевого управління назву – народні комісаріати. У березні 1946 р. усі народні комісаріати перетворено на міністерства.

НАЦИЗМ (від нім. *Nazismus*, скор. з *Nationalsozialismus* – національний соціалізм) – нім. фашизм, що походить від назви Націонал-соціалістичної робітничої партії в Німеччині (утворена в 1919 р.). Засновники партії дали їй таку назву з демагогічною метою, прагнучи розширити її соц. базу.

НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ (від нім. *Nationalsozialismus*) – ідеологія крайнього націоналізму в декларативному поєднанні з деякими ідеями соціалізму, для якого характерний контроль держави над економікою.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (1914–1918 рр.) – війна між двома коаліціями держав (нім.-австр. блок і *Антанта*) за новий переділ світу. Австро-Угорщина 15 (28) липня 1914 р., використавши як привід Сараєвське вбивство (вбивство спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда і його дружини, вчинене 15 (28) червня 1914 р. членами конспіративної групи «Молода Боснія» в м. Сараєво), оголосила під прямим тиском Німеччини війну Сербії. У Першу світову війну втягнуто 33 держави. 11 листопада 1918 р. після підписання Німеччиною Комп'єнського перемир'я закінчилася Перша світова війна.

У державах, які брали участь у Першій світовій війні, було мобілізовано бл. 74 млн чол. Воєнні дії велися на території Європи, Азії й Африки. За кількістю людських жертв і матеріальних втрат ця світова війна перевищила всі разом взяті війни за попередні 125 років: загинуло бл. 10 млн, було поранено 20 млн, померло від епідемій і голоду бл. 10 млн чол. Воєнні витрати держав, що воювали, за тогочасними підрахунками, становили 208 млрд дол. США.

Повоєнні суперечності між державами-переможницями, державами-переможеними та новими держ. утвореннями постійно посилювали напругу у відносинах, що врешті призвело до Другої світової війни.

ТРЕТІЙ РЕЙХ (від нім. *Drittes Reich* – «Третя імперія») – нацистська пропагандистська назва для позначення Німеччини за

керування нацистської партії на чолі з А. Гітлером (офіційна назва від нім. *Deutsches Reich* – «Німецька імперія») (24 березня 1933 р. – 23 травня 1945 р.). Термін «Третій рейх» був запозичений зі середньовічних містичних учень про три царства. Міф про «третій», або «тисячолітній», рейх (іст. втіленням перших двох оголошувалися «Священна Римська імперія» і Німецька імперія 1871–1918 рр.) був ідеологічним обґрунтуванням претензій нацизму на світове панування, який оголосив себе «завершальною», «вищою» стадією соц. розвитку.

ФАШИЗМ (від італ. *fascismo* з *fascis* – в'язка хмизу) – крайня антидемократична радикальна екстремістська політ. течія, яка тяжіє до встановлення терористичної диктатури; терористична диктатура ультраправих сил; ідеологія і політ. практика, що ґрунтується на сукупності міфологічних та ірраціональних ідей і вірувань: расової виключності, антидемократизму, антисемітизму, сповідує ідеали вождизму й етатизму, обґрунтовує прагнення до терит. експансії. Гол. знаряддям внутр. і зовн. політики були терор, насильство, війна.

Основу фашистських або профашистських режимів у минулому (Італія, Іспанія, Румунія, Угорщина тощо) становили: гранично ідеологізовані партійні організації з напіввійськовою структурою на чолі з лідерами-вождями; перетворення держави на знаряддя колоніальних загарбань (здобуття «життєвого простору»); репресивні заходи проти противників режиму; тотальний контроль над суспільством з боку держави і силових структур правлячої партії; повне усунення демократ. свобод та інституцій; мілітаризація всіх сфер сусп. життя; агресивна зовн. політика; терор і залякування населення; сакралізація особи вождя.

**Тема 18. БУРЖУАЗНІ ДЕМОКРАТІЇ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 рр.)**

Схема 18.1

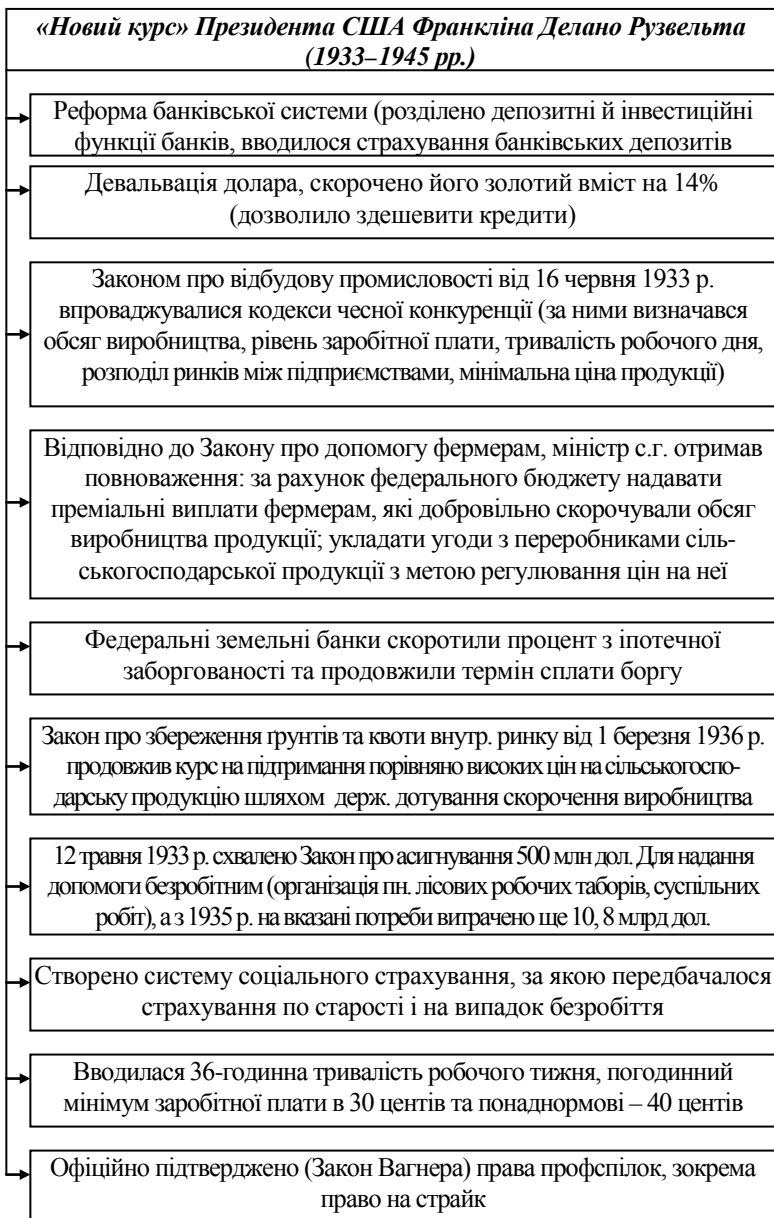

Схема 18.2

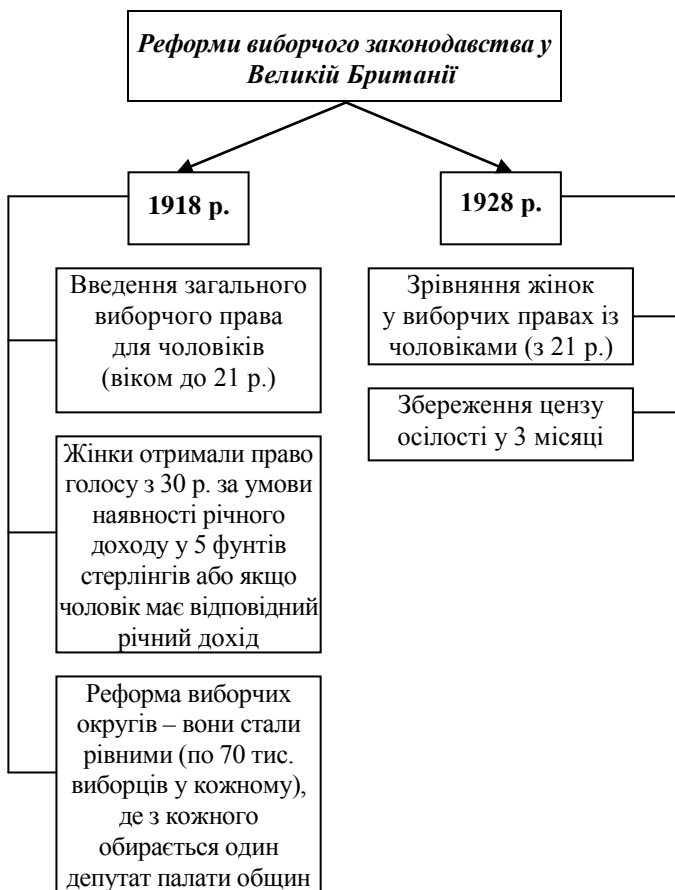

Схема 18.3

ВЕСТМІНСТЕРСЬКИЙ СТАТУТ 1931 р. – нормативно-правовий акт, прийнятий англ. парламентом. Офіційно закріпив рішення Імперської конференції 1926 р. про самостійність домініонів у внутр. і зовн. справах, їх рівність із метрополією.

ЖЕНЕВСЬКІ КОНВЕНЦІЇ – багатосторонні міжнар. угоди, підписані у м. Женева (Швейцарія):

I. Чотири багатосторонні міжнар. угоди, в основу яких покладені правові документи, підписані насамперед європ. державами 1864 р., 1906 р., 1929 р., котрі дотримуються також Гаазьких конвенцій 1899 р. і 1907 р. про осн. принципи міжнар. права ведення війн, захист жертв війни. Прийняті 12 серпня 1949 р. на дипломат. конференції в Женеві (Швейцарія): 1) Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях – забороняє будь-які зазіхання на життя, фіз. недотёрканність і людську гідність поранених і хворих, що потрапили до рук противника; 2) Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі – застосовує низку норм, встановлених для сухопутної війни (режим військовополонених тощо); 3) Конвенція про поведження з військовополоненими; 4) Конвенція про захист цивільного населення під час війни – забороняє вбивства і грабування населення окупованих територій, бомбардування цивільних лікарень, знищення окупаючою державою приватної, кооперативної чи держ. власності тощо.

II. Багатосторонні міжнар. угоди (укладені на конференціях у Женеві в 1930–1931 рр.), що регламентують порядок застосування в платіжному обороті векселів і чеків; основна мета цих конвенцій – уніфікація вексельних і чекових законів та усунення в міжнар. вексельному й чековому обігові труднощів, спричинених розмаїттям правових норм різних держав.

КЕРЗОНА ЛІНІЯ – умовна назва лінії, що визначена на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. як етнічні польські межі по р. Зх. Буг. Верховна рада Антанти опублікувала 8 грудня 1919 р. декларацію «Про тимчасовий східний кордон Польщі», але його лінія підтверджена лише у 1920 р. на конференції у м. Спа і названа на честь міністра закордонних справ Великої Британії Дж. Керзона «лінією Керзона» (вона проходила по лінії Гродно – Ялувку – Немирів – Брест-Литовськ – Дорогуськ – Устилуг, на сх. від Грубешова через Крилув і далі західніше Рави-Руської, східніше Перемишля до Карпат). Покладена в основу рад.-польськ. договору від 16 серпня 1945 р. про кордон із деякими відхиленнями на користь Польщі.

ЛІГА НАЦІЙ – міжнар. міждержавна організація, що існувала в період між Першою та Другою світовими війнами. За Статутом

(уставом) Ліги націй її засновниками були держави, які брали участь у війні проти Німеччини, а також новоутворені держави – Польща, Хіджаз, Чехословаччина. Спершу Статут Ліги націй як складової Версальського мирного договору 1919 р. підписали 44 держави, у т. ч. 31 держава, що воювала на боці Антанти або приєдналася до неї, та 13 держав, які не брали участі у війні. Через те, що в організації панівне становище займали Британська імперія і Франція, США відмовилися ратифікувати статут Ліги націй і не ввійшли до членів Ліги націй. Осн. завданням Ліги націй, відповідно до Статуту, була боротьба за мир, співробітництво і безпеку народів, однак керівники Ліги націй потурали агресорам, заохочували гонку озброєнь і підготовку Другої світової війни (за час свого існування Ліга націй не покарала жодного агресора, не надала допомоги жодній жертві агресії); зх. держави дотримувалися позиції «умиротворення агресора», проводили політику «невтручання» і політику змови з ним. Формально рішення про розпуск Ліги націй, яка фактично припинила своє існування через втрату морально-політ. авторитету, ухвалене в квітні 1946 р. Штаб-квартира Ліги націй перебувала у м. Женева (Швейцарія), у Палаці націй.

«МАЖІНО ЛІНІЯ» – фр. стратегічна система фортифікаційних укріплень на кордоні Франції з Німеччиною та Люксембургом. Її споруджували за пропозицією військ. міністра Франції А. Мажіно (*A. Maginot*) у 1929–1934 рр. (добудовували 1939 р.). Протяжність – 750 км. Складалась із довгочасних залізобетонних споруд. У червні 1940 р. нім. війська обійшли «Мажіно лінію» з лівого флангу (з боку Бельгії) та зайшли в тил. Фр. війська, що залишились на «Мажіно лінії» (основні частини відступили), були оточені та капітулювали. У післявоєнні роки «Мажіно лінію» відбудовано і модернізовано; деякі її підземні галереї перетворено на сховища атомної зброї.

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1919–1920 рр. – конференція, скликана державами переможцями у *Першій світовій війні* 1914–1918 рр. для вироблення мирних договорів із переможеними країнами; відбувалася в Парижі з 18 січня 1919 р. до 21 січня 1920 р. У роботі конференції взяли участь: Британська імперія, Франція, США, Італія, Японія (організатори Паризької мирної конференції), а також Бельгія, Болівія, Бразилія, Китай, Куба, Еквадор, Греція, Гватемала, Гаїті, Хіджаз, Гондурас, Ліберія, Нікарагуа, Панама, Перу, Польща, Португалія, Румунія, Сербо-Хорвато-Словенська держава, Сіам, Чехословаччина та Уругвай. Німеччину та її кол. союзників допущено на Паризьку мирну конференцію лише після вироблення проектів мирних договорів із ними. Рад. Росію до участі в конференції запрошено не було. Гол. органами Паризької мирної конференції були: «Рада десяти» у складі представників

США, Британської імперії, Франції, Італії та Японії (по два від кожної країни), «Рада п'яти» – з міністрів закордонних справ цих же держав і «Рада чотирьох» у складі брит. прем'єр-міністра Ллойд-Джорджа, президента США Вільсона, фр. прем'єр-міністра Клемансо й італ. прем'єр-міністра Орландо, якого згодом замінив Нітті. Фактично на всіх стадіях роботи Паризької мирної конференції найважливіші питання вирішували представники США, Англії та Франції.

На конференції засновано *Лігу націй*. Важливими для Паризької мирної конференції були терит. питання, питання про репарації, про військ. обмеження для Німеччини тощо. Конференція підготувала договори з Німеччиною (Версальський мирний договір 1919 р.), Австрією (Сен-Жерменський мирний договір 1919 р.), Болгарією (Ньойський мирний договір 1919 р.), Угорщиною (Тріанонський мирний договір 1920 р.) і султанською Туреччиною (Севрський мирний договір 1920 р.). Ці договори зафіксували нове співвідношення сил насамперед між Англією, Францією, Італією та Німеччиною і були спрямовані головно проти Рад. держави, революц. руху народів європ. країн і визвольного руху на Бл. Сході. При виробленні мирних договорів учасники Паризької мирної конференції виходили з корисливих інтересів, намагаючись посилити власні позиції за рахунок народів переможених країн. Держави-переможниці змушені були визнати нові незалежні країни, що виникли в Центр. і Пн.-Сх. Європі; проте кордони, встановлені згідно з мирними договорами, не були справедливими.

РИМСЬКИЙ ПАКТ 1935 р. – серія угод, укладених між прем'єр-міністрами Франції й Італії (П. Лавалем і Б. Муссоліні). Б. Муссоліні відмовлявся від домагань Італії на фр. володіння в Африці. П. Лаваль під час секретних переговорів надав Б. Муссоліні свободу дій в Ефіопії, чим сприяв італ. агресії проти Ефіопії.

**Тема 19. БУРЖУАЗНІ ДЕМОКРАТІЇ
ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Схема 19.1

«БЕРЛІНСЬКА СТІНА» – символ «холодної війни»; споруда із бетону та колючого дроту, яка була зведена між Сх. і Зх. Берліном з метою запобігання масовим втечам жителів НДР до Зх. Німеччини – результат суперечностей колишніх союзників навколо Зх. Берліна, що призвели до чергової міжнар. кризи, наслідком якої 13 серпня 1961 р. місто було поділене на дві частини Берлінською стіною (будівництво стіни, схвалене керівництвом СРСР та ін. країн *Варшавського договору*, було завершено за 10 днів; стіна була завдовжки 45,1 км); 9 листопада 1989 р. була зруйнована.

БОННСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1949 р. – конституція ФРН, прийнята у м. Бонн, яка набрала чинності 23 травня 1949 р. Відновила демократ. інститути влади і управління та в низці відносин була схожою на Веймарську конституцію 1919 р. За конституцією держава ФРН побудована на засадах федералізму. Законодавча влада належить двопалатному парламенту: *Бундесрату* й *Бундестагу*. Держава складається з 16 самостійних у своєму бюджеті, незалежних одна від одної земель. Кожна із земель має свій ландтаг і свій уряд, що володіє значною автономією. Згідно з конституцією, главою ФРН є президент, який обирається на 5 років спеціально зібраними Федеральними зборами. Реальна виконавча влада зосереджена в уряді й особливо в руках його голови – канцлера. Канцлер призначає і звільняє міністрів, визначає внутр. і зовн. політику держави. Він – єдиний міністр, який з конституційного погляду має відповідальність перед Бундестагом.

ВЕЛИКА СІМКА / ВЕЛИКА ВІСІМКА – клуб розвинених індустріальних держав, керівники яких зустрічаються щороку для обговорення важливих економ., фінансових і політ. питань. У першій зустрічі, що відбулася 1975 р. в Рамбуйє, брала участь «велика п'ятірка» (Німеччина, Велика Британія, США, Франція, Японія) та Італія. Канада приєдналася 1976 р., а з 1991 р. у зустрічах «великої сімки» брав участь і Президент Росії. Повна участь Росії на Бірмінгемській зустрічі 1998 р. засвідчила формування «великої вісімки». На відміну від ООН, «велика вісімка» не має статуту, формальних правил і постійного секретаріату.

У 1990-ті роки в дискусіях на форумі домінували дві групи питань: 1) пов'язані з кінцем «холодної війни»; 2) транснаціональні виклики, що їх спричинила глобалізація економіки. Після краху ком. режимів Сх. Європи й СРСР «велика сімка» вивчала засоби допомоги під час переходу до ринкової економіки в посткомуністичних державах. З цією метою створено Європейський банк реконструкції та розвитку (СБРР). На зустрічах лідери «великої вісімки» звертаються до таких питань, як криза заборгованості країн, що розвиваються, захист довкілля, глобальні енергетичні питання, торгівля, реформа ООН, азіатська фінансова криза,

глобальні злидні, ядерна безпека, непоширення ядерної зброї, стан охорони здоров'я у світі, поділ світу внаслідок запровадження цифрових технологій, запобігання конфліктам.

ВИШЕГРАДСЬКА ЧЕТВІРКА (ГРУПА) – неформальне політ.-економ. об'єднання країн Центр. Європи (Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина (з 1993 р.)), створене для координації зовн. політики і транскордонної співпраці 1990 р. у Братиславі. Назва походить від угорського м. Вишеград, де в 1991 р. відбулася зустріч президентів країн-засновників.

ДЕНАЦИФІКАЦІЯ (від лат. *de* – префікс, що позначає відокремлення, віддалення, відміну та нацизм) – система заходів, спрямованих на ліквідацію *нацизму (фашизму)* в політ., економ. і громадському житті нім. народу після розгрому гітлерівської Німеччини. Проводилась на основі ухвал Кримської конференції 1945 р. і Берлінської конференції 1945 р. та спец. директиви Контрольної ради від 12 січня 1946 р., що передбачали ліквідацію націонал-соціаліст. (фашистської) партії, всіх фашистських організацій, установ і фашистського законодавства, демократ. судової системи, самоврядування і народної освіти, викорінення потенціальних можливостей відродження націонал-соціаліст. діяльності і пропаганди, відродження по всій території Німеччини діяльності демократ. політ. партій і покарання членів нацистської партії – винуватців Другої світової війни.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939–1945 рр.) – почалася з нападу нацистської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. в районі Вестерплатте (п-ів у Гданській бухті). У Другу світову війну втягнуто 72 держави: з одного боку – гітлерівська Німеччина, фашистська Італія, мілітаристська Японія й їх союзники, з іншого – антигітлерівська коаліція (США, Велика Британія, СРСР та їх союзники – союзні держави). 7 травня 1945 р. у фр. м. Реймсі, неподалік від нім. кордону представники Німеччини – генерал Йодль і грос-адмірал Деніц підписали акт беззастережної *капітуляції* всіх нім. сухопутних, морських і повітряних сил. 8 травня 1945 р. о 22.43 за центральноєвроп. часом (о 00.43 9 травня за московським) у берлінському передмісті Карлсхорсті (у приміщенні кол. ідальні військ.-інженерного училища) акт беззастережної капітуляції Німеччини *ратифіковано*. Закінчилась Друга світова війна 2 вересня 1945 р. підписанням капітуляції Японії перед союзними державами на борту лінкора «Міссурі» (США).

У державах, які брали участь у Другій світовій війні, мобілізовано 110 млн осіб. Восні дії велись на території Європи, Азії й Африки. Загинуло бл. 60 млн (понад 30 млн солдатів і офіцерів, понад 25 млн мирних жителів), 35 млн було поранено і покалічено, понад 21 млн осіб позбулися

житла і майна. Прямі воєнні витрати держав-учасниць Другої світової війни, за тогочасними підрахунками, становили 1117 млрд дол. США.

ЕЙЗЕНХАУЕРА ДОКТРИНА – зовнішньополіт. доктрина США, опрацьована держ. секретарем Дж. Ф. Даллесом і викладена Президентом Д. Ейзенхауером у посланні Конгресу 5 січня 1957 р. Ключові моменти доктрини: 1) курс на максимальне використання потенціалу союзників США при розв'язанні кардинальних проблем світової політики, що призвів до створення за ініціативою США низки військ. блоків (ще 1954 р. виникло СЕАТО, 1957 р. – СЕНТО). Наприкінці 50-х років XX ст. США заручилися військ. зобов'язаннями 42 держав, що дало змогу здійснити глобальне оточення СРСР і рад. союзників суцільним кільцем військ. баз; 2) самостійність рішень Президента у питаннях використання збройних сил США проти КНР, Індокитаю та в ін. частинах світу (поза Конгресом); 3) отримання Президентом права надавати державам Бл. і Середнього Сходу військ., економ. допомогу і використовувати на свій розсуд збройні сили США в цьому районі (Сирія, Ліван). Парадигмами цієї доктрини стали поняття «визволення», «відкидання комунізму», «масової відплати», що були компонентами важливого лейтмотиву доктрини – «балансування на грані війни».

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (ЄС) – EUROPEAN UNIO (EU) – міжнар. або наддержавне об'єднання (спільнота) держав Європи; найвища форма мегарегіональної багатосекторної інтеграції, що системно охоплює економ., виробничі, політ. відносини, громадянські права та зовн. співробітництво держав-учасниць. Ідею створення вперше висловив у вересні 1946 р. прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчилль. У травні 1948 р. на конгресі в Гаазі, скликаному за ініціативою європ. політиків та інтелектуалів, прийнято Політичну Декларацію, яка закликала всі європ. країни до об'єднання. Для виконання цього документа 5 травня 1949 р. створено Раду Європи – першу європ. організацію співпраці. Країнами-засновниками Ради Європи були Бельгія, Велика Британія, Голландія, Італія, Люксембург, Франція та Скандинавські країни.

Початком європ. інтеграції вважається 9 травня 1950 р., коли міністр закордонних справ Франції Р. Шуманн запропонував створити спільний ринок вугільної і сталеливарної продукції Франції, ФРН та ін. західноєвроп. країн («план Шуманна»). Характеризується спільною системою цінностей, спільним законодавством і системою спільних інститутів. Гол. політ. інститути: 1) Європейська комісія; 2) Рада Європейських Співтовариств; 3) Європейський парламент; 4) Суд Європейських Співтовариств; 5) Європейська рада.

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ – перший міжнародно-правовий акт про права людини універсального характеру,

прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., в якому вперше в історії людства проголошено коло осн. громадянських (особистих), політ., соц., економ. і культ. прав та свобод людини, що підлягають загальному дотриманню. Складається з преамбули і 30 статей, де закріплені природні права особи, громадянські, політ. і соц.-економ. права. Містить також обов'язки людини перед суспільством. Має лише рекомендаційний характер і не має юр. чинності. Ратифікована більшістю країн світу.

ЗАКОН МАККАРЕНА-ВУДА – «Закон 1950 р. про внутрішню безпеку», що проголосував комуністичну партію США організацією, яка «прямує, керується або контролюється іноземним урядом або іноземною організацією, котра керує всесвітнім комуністичним рухом». Згідно з цим законом, за мотивами нац. безпеки члени компартії підлягали обов'язковій реєстрації, їм заборонялося працювати в держ. установі чи на оборонному підприємстві, звертатися за видачею закордонного паспорта тощо.

ЗАКОН ТАФТА-ХАРТЛІ – нац. закон про відносини підприємців і робітників (білль Тафта-Хартлі), прийнятий 23 червня 1947 р. під тиском реакційних монополістичних кіл після подолання вето президента Трумена кваліфікованою більшістю Конгресу. Названий за іменами сенатора Р. А. Тафта і члена палати представників Ф. Хартлі. Згідно з цим законом, розпочатий у приватному секторі страйк, якщо він створював «національне надзвичайне становище», міг бути відкладений на 80 днів через звернення до суду. Профспілкам заборонялося робити внески у виборні фонди кандидатів на федеральні посади. Заборонялися будь-які неекономічні страйки, у т.ч. страйки солідарності, пікети страйкарів, боротьба зі *итрейкбрехерами* тощо. Противник законопроекту президент Трумен сам використовував його найреакційнішу ст.206 про заборону на 80 днів «надзвичайних страйків» 11 разів.

«ЗЕЛЕНА КАРТКА» – назва однойменної системи міжнар. договорів і страхового свідоцтва про страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів, які виїжджають у країни-члени цієї системи. Дістала назву від кольору та форми полісу. Заснована в 1949 р. Членами Міжнародної системи «Зелена картка» є понад 40 країн Європи, Азії і Африки. У червні 1997 р. до складу членів системи «Зелена картка» прийнято Україну.

ІНТЕРПОЛ (від англ. *Interpol*, скорочена назва з 1956 р. з *International Police* – Міжнародна поліція) – Міжнар. організація кримінальної поліції, що створена 7 вересня 1923 р. на II Міжнародному поліцейському конгресі у м.Відень (Австрія). У 1938 р. з моменту приєднання Австрії до гітлерівської Німеччини припинила свою діяльність. Інтерпол відновив роботу в 1946 р. з перенесенням штаб-

квартири до м. Парижа (Франція). Діючий Статут прийнято в 1956 р., який і закріпив нову назву організації – Інтерпол. У 1989 р. штаб-квартира перенесена до м. Ліон (Франція). Станом на 1 січня 2012 р. членами Інтерполу є 192 держави світу. Гол. завдання – координація зусиль країн-учасниць і проведення єдиної політики в галузі боротьби зі злочинністю (особлива увага приділяється боротьбі з торгівлею людьми, орг. злочинними угрупованнями, контрабандою наркотиків, злочинами у сфері економіки та високих технологій). Останнім часом особлива увага приділяється громадській безпеці та боротьбі з тероризмом. У країнах-членах Інтерполу створюються нац. бюро, які представляють країну в Інтерполі та є центрами взаємодії правоохоронних органів країни з компетентними органами ін. країн у питаннях боротьби зі злочинністю (зокрема, 4 листопада 1992 р. на 61-й сесії Генеральної асамблеї Інтерполу відбулося прийняття України до Інтерполу. Національне бюро Інтерполу України створено 25 березня 1993 р.).

КАРИБСЬКА КРИЗА 1962 р. – одна з найгостріших міжнар. криз, надзвичайно напружене протистояння між СРСР та США через розміщення Радянським Союзом ракет із ядерними боеголовками на Кубі у жовтні 1962 р. Кубинці називають її «Жовтневою кризою» (від ісп. *Crisis de Octubre*), в США поширена назва «Кубинська ракетна криза» (від англ. *Cuban missile crisis*). Конгрес США 22 жовтня 1962 р. оголосив про встановлення з 24 жовтня суворого карантину на всі види наступальної зброї, яка перевозилась на Кубу. Війська НАТО і країн ОВД були переведені у стан постійної бойової готовності. Криза поставила людство на грань термоядерної катастрофи. Протягом жовтня-листопада 1962 р. проводились інтенсивні дипломат. контакти, обміни посланнями між керівниками СРСР та США М. Хрущовим і Дж. Ф. Кеннеді, переговори в рамках ООН. Були знайдені шляхи виходу з кризової ситуації та досягнута радянсько-американська домовленість по Кубі (зокрема, вона полягала у взаємних поступках обох країн: СРСР забирають ракети з Куби і допускають туди інспекторів ООН, США не роблять спроб перевероту на Кубі). Після цих подій між Білим домом і Кремлем працювала постійна «гаряча» лінія. 5 серпня 1963 р. було підписано договір про заборону випробувань атомної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою. На 10 жовтня 1963 р. до цієї угоди приєдналися понад сто держав. Однак гонка озброєнь реально не припинилась і знайшла своє продовження у В'єтнамській війні.

МАККАРЕНА-ВУДА ЗАКОН (Акт 1950 р. про внутрішню безпеку) – закон, прийнятий конгресом США на пропозицію сенатора Маккарена та члена палати представників Вуда і спрямований проти комуністичної партії й ін. демократ. організацій США. За цим законом

компартія та ін. демократ. організації, що були внесені до списку «підривних», зобов'язувались реєструватися в міністерстві юстиції, повідомляючи водночас дані про їхні керівні органи та членський склад, щорічно подавати повний звіт про діяльність і фінансовий стан. Незалежно від реєстрації компартії загалом її члени зобов'язувалися пройти ще особисту реєстрацію. Це означало, що, по суті, вся діяльність прогресивних організацій і їхніх членів мала відбуватися під контролем поліції. Порушення Маккарена-Вуда закону тягло кримінальне покарання у вигляді тюремного ув'язнення до 5 років і штрафу до 10 тис. дол. В разі оголошення у країні надзвичайного стану Маккарена-Вуда закон надавав американському урядові право ув'язнювати до концентраційних таборів прогресивних діячів. Маккарена-Вуда закон свідчив про посилення реакції в США.

«МАРШАЛЛА ПЛАН» – план економ. і політ. підпорядкування США західноєвроп. держав; офіційно висунутий держ. секретарем США Дж. К. Маршаллом 5 червня 1947 р. під виглядом «допомоги» у відбудові господарства країн Європи після Другої світової війни. У квітні 1948 р. був прийнятий конгресом США у формі «Закону про допомогу іноземним державам» (планувалося за рахунок цього плану подолати економ. труднощі у США, пов'язані з наслідками війни, розгорнути експорт у Зх. Європу, зберегти високий рівень свого виробництва тощо). Був розрахований на 5 років (1948–1952), проте в жовтні 1951 р. конгрес США замість «Маршалла плану» прийняв «Закон про взаємне гарантування безпеки», за яким асигнування на економ. «допомогу» були замінені прямими асигнуваннями на постачання озброєння західноєвроп. країнам.

МІЖНАРОДНИЙ ВАЛЮТНИЙ ФОНД (МВФ) (від англ. *International Monetary Fund – IMF*) – міжнар. валютно-кредитна організація, що регулює міждержавні відносини у валютно-кредитній сфері; спеціалізована установа ООН. Заснований на спец. конференції Об'єднаних націй в Бреттон-Вудсі (США) 1944 р. для регулювання валютних відносин між країнами і сприяння розвиткові міжнар. торгівлі. Штаб-квартира МВФ розташована у Вашингтоні. Осн. завдання МВФ: сприяння міжнар. співробітництву у валютній сфері, розширенню та збалансованому росту міжнар. торгівлі через стабілізацію валютних курсів, запобігання конкурентному знеціненню валют, встановлення багатосторонньої системи платежів щодо поточних угод між країнами-членами Фонду, а також усунення валютних обмежень і надання кредитів для урегулювання платіжних балансів. Членство в МВФ є передумовою для вступу країни до Світового банку. Членами МВФ є понад 150 країн, його капітал перевищує 120 млрд дол. Кошти МВФ формуються за рахунок внесків країн-членів згідно з установленою для кожної з них квотою. Україна стала членом МВФ 1992 р.

НАРАДА З БЕЗПЕКИ ТА СПІВПРАЦІ У ЄВРОПІ (НБСЕ) – відбувалася у м. Гельсінкі (Фінляндія) 1975 р., де в засіданні брали участь усі члени НАТО, Варшавського договору та нейтральні держави Європи. До Завершального акту НБСЕ ввійшли декларація принципів відносин між державами і три групи сфер, на які поширювалися домовленості: 1) заходи зміцнення довіри; 2) економ. та інша співпраця; 3) співпраця в гуманітарній галузі та у сфері захисту прав людини. У 1995 р. стала Організацією (ОБСЕ). На тривалий час членство в ОБСЕ поширилося на 55 країн. Гол. роль ОБСЕ тепер полягає у сприянні ліберальній демократії у Сх. Європі та розвитку Центру розв'язання криз у Празі. ОБСЕ становить елемент нової архітектури європ. безпеки, однак консенсусна природа не дає їй змоги відігравати провідну роль у розвитку заходів безпеки для Сх. Європи.

НАТО – ОРГАНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО ДОГОВОРУ (від англ. *North Atlantic Treaty Organisation – NATO*) – наддержавне військ.-політ. об'єднання країн Зх. та Центр. Європи й Пн. Америки, створене на підставі договору, підписаного членами Північноатлантичної ради (*North Atlantic Council*) 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні (розпочало діяльність 24 вересня 1949 р.). Першими членами НАТО були Бельгія, Велика Британія, Данія, Ісландія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, США, Франція. До НАТО 18 лютого 1952 р. увійшли Греція, Туреччина (перше розширення), 9 травня 1955 р. – ФРН (друге розширення), 30 травня 1982 р. – Іспанія (третє розширення), 12 березня 1999 р. – Угорщина, Польща, Чехія (четверте розширення), 29 березня 2004 р. – Болгарія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія, Естонія (п'яте розширення), 1 квітня 2009 р. – Албанія, Хорватія (шосте розширення). У 2014 р. альянс налічував 28 країн.

Північноатлантичний альянс створений на основі договору між країнами-членами, кожна з яких приєдналась до нього добровільно після публічного обговорення і відповідного парламентського процесу. З часу свого створення НАТО була зосереджена на забезпеченні оборони і безпеки її країн-членів як політ., так і військ. засобами. НАТО розглядає напад на одного або кількох членів як напад на всіх. Це міжнар. організація, кожен член якої зберігає свій суверенітет. Усі рішення в НАТО приймаються спільно на основі консенсусу. Найважливішим органом прийняття є Північноатлантична рада, в якій беруть участь представники всіх країн-членів альянсу на рівні послів, міністрів або глав держав і урядів. Рада НАТО – гол. політ. і найважливіший керівний орган прийняття рішень у Північноатлантичному альянсі. Всі країни-члени НАТО входять до

Північноатлантичної ради, яку очолює Генеральний секретар. Робота Північноатлантичної ради здійснюється на кількох рівнях: 1) постійний (постійні представники – послы країн); 2) міністерський (міністри закордонних справ та оборони); 3) саміт (глави держав і урядів). Північноатлантична рада також готує й оприлюднює декларації та комюніке з оголошенням напрямів політики та рішень Північно-атлантичного альянсу для широкого кола громадськості й урядів країн, що не входять у НАТО.

ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ НОВІТНС – процес, що завершився 3 жовтня 1990 р. після тривалих намагань нім. демократ. сил до утворення після Другої світової війни єдиної нім. держави (після Другої світової війни на території переможеної Німеччини утворено дві нім. країни: 20 вересня 1949 р. – Федеративної Республіки Німеччини та 7 жовтня 1949 р. – Німецької Демократичної Республіки з прорадянським політ. керівництвом). У березні 1990 р. у НДР на виборах перемогли християнські демократи, які погодилися на об'єднання Німеччини на умовах ФРН. НДР припинила своє існування 3 жовтня 1990 р. утворена єдина Німеччина під назвою Федеративна Республіка Німеччини. Об'єднання Німеччини мирним шляхом стало найважливішою подією в її повоєнній історії.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (ООН) – найбільша та найвпливовіша міжнар. організація, створена 26 червня 1945 р. (м. Сан-Франциско, США) державами антифашистської коаліції внаслідок розгрому сил агресії та фашизму в Другій світовій війні. Статут ООН набув чинності 24 жовтня 1945 р. і був підписаний 51-ю країною, в т.ч. й Україною як однією з держав-засновниць. Гол. цілями ООН є підтримання міжнар. миру і безпеки, розвиток дружніх відносин на базі принципу рівноправності й самовизначення народів, здійснення міжнар. співробітництва у розв'язанні міжнар. проблем економ., соц., культ. та гуманітарного характеру, а також для захисту прав людини; заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів, які взяли на себе обов'язок вирішувати міжнар. суперечки мирними засобами, стримуватися від погрози силою або її застосування проти терит. недоторканності чи політ. незалежності будь-якої держави та ін. дій, несумісних із цілями Об'єднаних Націй. З 14 липня 2011 р. має 193 держави-члени. Західна Сахара та ін. маленькі держави не приєдналися до ООН через їх невизнання. Організація фінансується з обов'язкових і добровільних внесків від своїх держав-членів, користується шістьма офіційними мовами: араб., кит., англ., фр., рос. та ісп.

П'ЯТА РЕСПУБЛІКА ФРАНЦІЇ – період фр. історії з 1958 р. по т.ч., визначається прийнятою 28 вересня 1958 р. конституцією Франції, за

якою парламент із найвищого законодавчого органу (за попередньою конституцією 1946 р.) був перетворений на дорадчий орган при главі держави; президент, перетворений на центр. політ. фігуру, отримав надзвичайно широкі повноваження, які давали можливість здійснювати контроль над діяльністю парламенту, визначати гол. напрями внутр. та зовн. політики держави. Першим президентом П'ятої Республіки став генерал Шарль де Голль, який обіймав цю посаду з 21 грудня 1958 р. по 28 квітня 1969 р. та провадив політику повернення Франції ролі великої держави у світовій політиці.

«УОТЕРГЕЙТСЬКА СПРАВА» В США – розслідування подій, пов'язаних із протизаконними діями «Комітету республіканської партії з переобрання президента» в період виборчої кампанії 1972 р. Вказаний комітет організував прослуховування штаб-квартири демократичної партії в готелі «Уотергейт» (*Watergate*) у Вашингтоні. Були виявлені численні порушення законності з боку посадових осіб Білого дому (підкуп, погрози, лжесвідчення тощо). Президент Р.Ніксон під загрозою звинувачення у причетності до «Уотергейтської справи» та подальшого імпічменту в серпні 1974 р. подав у відставку.

ЮНЕСКО (UNESCO) (від англ. *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization* – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) – міжнар. організація, спеціалізована установа ООН, яка при співпраці своїх членів-держав у галузі освіти, науки, культури сприяє ліквідації неписьменності, підготовці нац. кадрів, розвиткові нац. культури, охороні пам'яток культури тощо. Утворена за результатами двох конференцій 1945 р. (Сан-Франциско, Лондон). Основними завданнями організації були встановлення справжньої культури миру та перешкоджання розв'язуванню нової світової війни, що реалізуються за допомогою сприяння забезпеченню «інтелектуальної та моральної солідарності людства». 16 листопада 1945 р. підписаний Статут ЮНЕСКО і створена підготовча комісія. Статут підписаний представниками 37 держав із 44, присутніх на зустрічі в Лондоні. Статут набув чинності 4 листопада 1946 р. після ратифікації 20 державами. На поч. 2013 р. кількість країн-учасниць становила 195. Консультативний статус при ЮНЕСКО мають неурядові організації (приблизно 250). Гол. осередок ЮНЕСКО розташований у Парижі. ЮНЕСКО має видавництво *Office des Presses de l'Unesco* (різними мовами), в якому з'являються 26 періодичних видань, серед них «Кур'єр ЮНЕСКО» (35 мовами), «Культури», «Музеум», «Перспективи освіти» та ін. Україна є членом ЮНЕСКО від 1954 р.

**Тема 20. ОСОБЛИВИ МОДЕЛІ НОВІТНІХ
ДЕРЖАВ І ПРАВА**

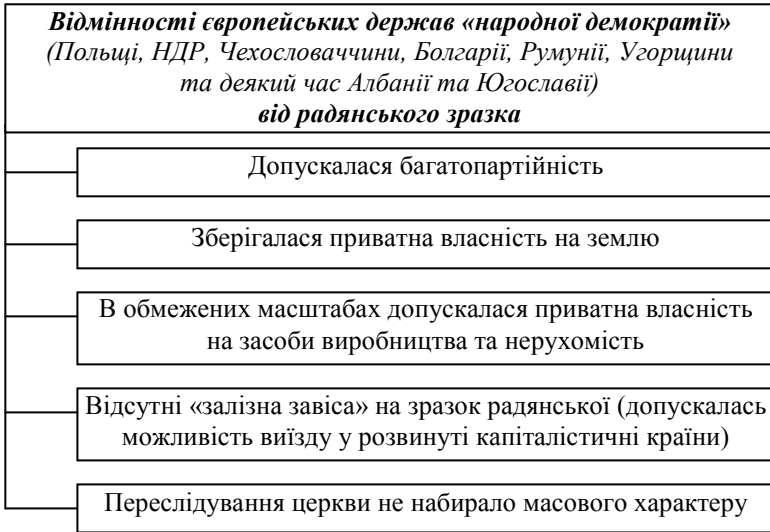

Схема 20.1

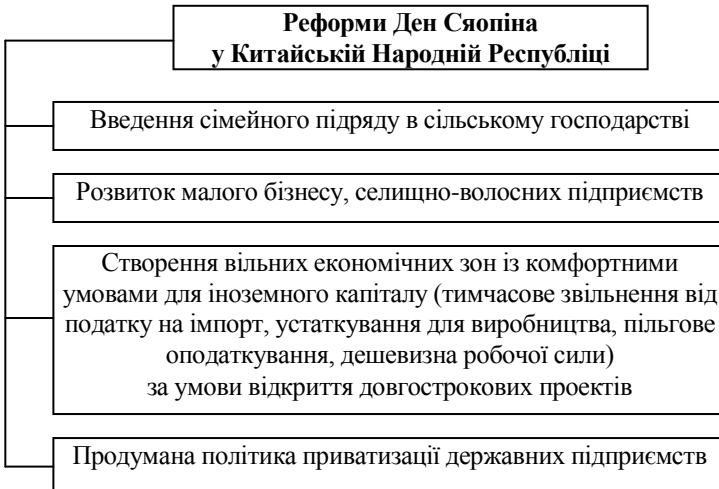

Схема 20.2

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1955 р. (Варшавський договір 1955 р. про дружбу, співпрацю та взаємну допомогу) – підписаний 14 травня 1955 р. в м. Варшаві Болгарією, Угорщиною, НДР, Польщею, Румунією, СРСР, Чехословаччиною і Албанією (з 1962 р. не брала участі в роботі створеної на основі Варшавського договору Організації, а в 1968 р. вийшла з організації). Укладання Організації Варшавського договору (ОВД) було спрямоване на забезпечення безпеки держав-учасниць Варшавського договору, їхнього сусп. і держ. ладу, військ. протиставлення діяльності *НАТО*. Держави ОВД створили Об'єднане командування збройними силами, яке разом із Військовою радою та штабом перебувало в столиці СРСР – м. Москві. У 1987 р. держави-учасниці ОВД прийняли оборонну Воєнну доктрину; були створені також вищі політ. органи організації. ОВД брала участь у військ. інтервенціях в Угорщину (1956 р.) та Чехословаччину (1968 р.), де були насильно закріплені прорадянські маріонеткові політ. режими після розгрому демократ. сил. ОВД припинила своє існування після розвалу т. зв. соціаліст. табору протягом 1989–1990 рр.

ДАЦЗИБАО (від кит. букв. газета великих ієрогліфів) – настінні рукописні листівки і плакати, які набули розповсюдження у Китаї в 50–70 рр. XX ст.

ЛИПНЕВИЙ МАНІФЕСТ 1944 р. (МАНІФЕСТ ДО ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ) – проголошений у м. Хелм 22 липня 1944 р. Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) – прорадянським урядом Польщі. Липневий маніфест був програмою боротьби за держ. незалежність Польщі, за перетворення її соц. ладу, утворення народно-демократ. держави (таке визначення держави зроблене вперше); закликав польськ. народ до посилення боротьби проти фашистської Німеччини. Була виражена готовність до справедливого врегулювання питання про рад.-польськ. кордон за принципом: польські землі – Польщі, українські, білоруські та литовські – Українській РСР, Білоруській РСР, Литовській РСР. Маніфест вимагав повернення Польщі споконвічних зх.-польськ. земель, загарбаних ще нім. феодалами тощо.

ХУНВЕЙБІНИ (від кит. букв. червоні охоронці) – молодіжні загони (гол. чином з учнів середніх шкіл і студентів), які були сформовані в Китайській Народній Республіці у 1966 р., на поч. т. зв. культурної революції та брали в ній активну участь, розправляючись з політ. і громадськими діячами. З 1968 р. були приборані з політ. асени. Пізніше в Китаї злочини хунвейбінів були засуджені.

*Хронологічна таблиця
з історії держави і права зарубіжних країн
Стародавнього Сходу*

Дата	Подія
1	2
I пол. III тис. до н. е.	Виникнення у Месопотамії міст-протодержав (Урук, Киш, Ур, Лагаш)
Бл. 3000–2778 р. до н. е.	Період Ранняго царства, царювання I–II династій єгипетських фараонів
2778–2263 рр. до н. е.	Період Древнього (або Старого) царства, царювання III–VI династій єгипетських фараонів
XXV–XXIV ст. до н. е.	Гегемонія у Месопотамії переходить до правителів Лагашу
Кін. XXIV ст. до н. е.	Гегемонія Аккаду на чолі із Саргоном, що об'єднав північну й південну частини Месопотамії і створив аккадо-шумерську державу
2300–1781 р. до н. е.	Протоіндійська цивілізація, або Харапська культура
2263–2160 р. до н. е.	Перехідний період, період роздробленості й запеклої боротьби за об'єднання Єгипту
XXII–XX ст. до н. е.	правління новошумерської династії Ура (III династії Ура), що об'єднала Месопотамію в кордонах великої шумерської держави
2093–2046 рр. до н. е.	Правління Шульги й видання його Судебника
Бл. 2160–1785 рр. до н. е.	Період Середнього царства, царювання XI–XII династій єгипетських фараонів
Кін. II – перша пол. I тис. до н. е.	Ведійський період історії Стародавньої Індії
1934–1924 рр. до н. е.	Закони Липит-Іштара, правителя царства Ісини в Месопотамії
1791 р. до н. е.	Закони Біланами, правителя царства Ешнунни в Месопотамії
1790–1752 рр. до н. е.	Кодифікація правових норм Вавилонської держави Хаммурапі
1766–1122 рр. до н. е.	Період Шан (Інь) Стародавнього Китаю

1	2
1580–1085 рр. до н. е.	Період Нового царства, царювання XVIII–XX династій єгипетських фараонів
XV–XI ст. до н.е.	Середньоасирійське царство
Кін. XIV – поч. XIII ст. до н. е.	Правління фараона Рамзеса II Великого
XIV–XIII ст. до н.е.	Середньоасирійські закони
1122–770 рр. до н. е.	Період Західної Чжоу Стародавнього Китаю
1085–331 рр. до н. е.	Період Пізнього царства, царювання XXI–XXXVI династій єгипетських фараонів
770–256 рр. до н. е.	Період Східної Чжоу Стародавнього Китаю
1) VII–V ст. до н. е.	– період Чуньцю («Весна і осінь»)
2) V–III ст. до н. е.	– період Чжаньго («Царства, що борються»)
720–715 рр. до н. е.	Правління Бокхориса з XXIV династії єгипетських фараонів і його реформи
VII ст. до н. е.	Розпад Єгипту на 12 окремих частин (додекархія)
VII–VI ст. до н. е.	Нововавилонське царство
551–479 рр. до н. е.	Життя Конфуція
536 р. до н. е.	Складання «Огляду законів» у Стародавньому Китаї
525 р. до н. е.	Завоювання Мемфіса й підкорення Єгипту персами
V–III ст. до н. е.	Буддійський період історії Стародавньої Індії, поява перших великих держав
Рубіж V–IV ст. до н. е.	Складання «Книги законів китайського царства Вей»
390–338 рр. до н. е.	Засновник школи легістів Шан Ян і його реформи
331 р. до н. е.	Завоювання Єгипту Александром Македонським
322/314–297 рр. до н. е.	Правління царя Чандрагупти I, засновника династії Маур'їв (322/314–187/185 рр. до н. е.). Створення Арт-хашастри Каутильї
268–232 рр. до н. е.	Правління індійського імператора Ашоки
221–207 рр. до н. е.	Китайська династія Цін
206 р. до н. е. – 220 р. н. е.	Китайська династія Хань

1	2
II ст. до н. е. – V ст. н. е.	«Класична епоха» історії Стародавньої Індії, становлення соціально-кастового устрою
II ст. до н. е. – II ст. н. е.	Манавадхармашастра («Закопи Ману»)
140–87 рр. до н. е.	Правління китайського імператора Уді та його реформи
30 р. до н. е.	Включення Єгипту до складу Римської імперії
6–1 рр. до н. е.	Правління китайського імператора Айді та його реформи
9 р. н. е.	Реформи китайського імператора Ван Мана, засновника «Оновленої імперії»
30–31 рр.	Реформи китайського імператора Гуануді
II–III ст.	Дхармашастра Яджнавалк'ясмріті
265–420 рр.	Китайська династія Цзинь
III–IV ст.	Дхармашастра Нарадасмріті
280 р.	Реформи китайського імператора Сима Яна
IV–V ст.	Індійська імперія Гуптів
VI–XI ст.	Ранній середньовічний, або «раджпутський», період історії Індії
581–618 рр.	Китайська династія Суй
618–907 рр.	Китайська династія Тан. Звід обов'язкових настанов («Тан лін»)
653 р.	Звід законів династії Тан («Тан люй шу і»)
I пол. VIII ст.	Законодавство шести відомств китайської династії Тан («Тан лю дьянь»)
960–1279 рр.	Китайська династія Сун
960–963 рр.	Складання «Виправленого й переглянутого збірника карних законів» у Стародавньому Китаї
XI ст.	Реформи сановника Ван Аньши в епоху китайської династії Сун (X–XIII ст.)
Кін. XI ст.	Звід законів із 900 статей Стародавнього Китаю
1206–1526 рр.	Делійський султанат в Індії
1279–1368 рр.	Монгольська династія Юань у Китаї
1368–1644 рр.	Китайська династія Мін, створення «Законів Великої династії Мін зі зведеним коментарем і постановами, що додаються»
1526–1707 рр.	Могольська імперія в Індії
1526–1530 рр.	Правління падишаха Бабура, засновника імперії Моголів
1556–1605 рр.	Правління могольського правителя Акбара
1644–1912 рр.	Маньчжурська династія Цин у Китаї
1647 р.	Кодекс династії Цин

**Хронологічна таблиця
з історії держави і права зарубіжних країн
Стародавніх Греції та Риму, Візантії**

Дата	Подія
1	2
VI–V тис. до н. е.	«Неолітична революція» в Європі
III–II тис. до н. е.	Бронзовий вік у Європі
Поч. I тис. до н. е.	Наступ залізного віку в Південній Європі
VIII–VII ст. до н. е.	Утворення в Спарті колегії ефорів і реформи легендарного Лікурга
VIII ст. до н. е.	Реформи легендарного царя Тесея в Афінах
753 р. до н. е.	Традиційна дата заснування Риму першим царем Ромулом
VII в. до н. е.	Введення в Афінах колегії архонтів
621 р. до н. е.	Закони Драконта в Афінах
594 р. до н. е.	Реформи Солона в Афінах
579–535 рр. до н. е.	Правління Сервія Туллія
510 р. до н. е.	Встановлення республіки в Римі
509 р. до н. е.	Вигнання останнього римського царя Тарквінія на прізвисько Гордий. Скасовуються всі царські закони
509 р. до н. е.	Реформи Клісфена в Афінах
494 р. до н. е.	Плебеї здобули право обирати своїх чиновників (плебейських трибунів)
478 р. до н. е.	Утворення Делоського морського союзу на чолі з Афінами
462 р. до н. е.	Реформи Ефіальта в Афінах
460–429 рр. до н. е.	Перикл і його реформи в Афінах
451–450 рр. до н. е.	Приймаються Закони XII таблиць
431–404 рр. до н. е.	Пелопоннеська війна в Греції
404–403 рр. до н. е.	Олігархія в Афінах; повалення 30 тиранів і відновлення демократії
367 р. до н. е.	Сенат починає призначати преторів – вищих судових чинів
336 р. до н. е.	Включення Греції до Македонської монархії

1	2
332 р. до н. е.	Смерть Демосфена і знищення демократичного правління в Афінах
326 р. до н. е.	За законом трибуна Петелія накладається заборона боргового рабства
Бл. 300 р. до н. е.	Кней Флавій – секретар понтифіка Аппія Клаврія, вперше оприлюднив таємні книги з судового процесу
287 р. до н. е.	За законом диктатора Гортензія рішенням плебейських зборів остаточно надано силу законів
264–241 рр. до н. е.	Перша пунічна війна. Утвердження Риму в Сицилії
218–201 рр. до н. е.	Друга пунічна війна
II ст. до н. е.	Перетворення Греції в одну з провінцій Римської держави
149–146 рр. до н. е.	Третя пунічна війна
27 р. до н. е.	Римський імператор Октавіан Август («божественний», «величний») за ухвалою сенату отримує до свого титулу найменування «принцепса» – «першого громадянина Римської держави»
117–138 рр.	Під час правління Андріана в руках особистої Ради при принцепсі зосереджується верховна військова та судова влада. Формується двовладдя (діархія)
Бл. 160 р.	Написані інституції Гая, в яких викладалися засади класичного римського приватного права
313 р.	Під час правління Константина видається Міланський едикт, який легалізує християнство
395 р.	Остаточний розподіл Римської імперії на Західну та Східну
426 р.	Закон про цитування
438 р.	Кодекс імператора Феодосія II
476 р.	Занепад Західної Римської імперії. Розграбування Риму варварами й усунення останнього імператора
527–565 рр.	Правління імператора Юстиніана I Великого

1	2
528 р., 13 лютого	Східно-римський імператор Юстиніан (527–565 рр.) призначив комісію у складі 10 чоловік на чолі з магістром і професором права Теофілом для систематизування імператорських конституцій
529 р.	Кодекс Юстиніана
533 р.	Складено Дигести, чи Пандекти Юстиніана та Інституції Юстиніана
534 р.	Друге видання Кодексу Юстиніана
535–565 рр.	Складання Новел Юстиніана
VI ст.	Номоканон, розроблений Схоластиком
717–741 рр.	Правління Лева III Ісавріянина
726 р. (за ін. даними – 741 р.)	Видання Еклога
867–886 рр.	Правління Василя I Македонянина
879 р.	Видання Прохирона
884–886 рр.	Видання Епанагоги
886–912 рр.	Правління Лева VI Мудрого
890 р.	Складання «Василик» («Базилик»)
1054 р.	Розкол християнської церкви. Поділ християнської церкви на римо-католицьку і греко-православну
1204–1261 рр.	Латинська імперія
1261 р.	Відновлення Візантійської імперії Михаїлом Палеологом
1345 р.	«Керівництво до законів або Шестикнижжя» Костянтина Арменопуло
1453 р.	Завоювання Константинополя турками і падіння Візантійської імперії

**Хронологічна таблиця
з історії держави і права Франції
та вплив кодексів Наполеона на право держав світу**

Дата	Подія
1	2
409 р.	Утворення Бургундського королівства
412 р.	Утворення Вестготського королівства
429 р.	Утворення Вандальського королівства
476 р.	Падіння Західної Римської імперії
486 р.	Завоювання Галлії королем салічних франків Хлодвігом (481(4)–511 рр.)
493 р.	Заснування Остготського королівства Теодорихом
Кін. IV – поч. V ст.	Складання Салічної правди у Франкському королівстві
506 р.	Початок середньовічної рецепції римського права у Франції. Видання королем вестготів Аларіхом II закону Бreviарію Аларіха, або римського права вестготів (<i>Breviarium Alaricianum</i> , або <i>Lex Romana Wisigothorum</i>)
549 р.	Рішення Орлеанського церковного собору про право королів контролювати призначення єпископів
614 р.	Едикт франкського короля Хлотаря II, затверджений церковним собором у Парижі з метою зміцнення державної єдності
752 р.	Повалення Меровингів і заснування Пипином III Коротким нової династії франкських королів – Каролінгів (752–987 рр.)
754(6) р.	Заснування Папської області (світської держави пап) у Ватикані
768–814 рр.	Правління франкського короля Карла Великого
800 р.	Прийняття Карлом Великим титулу імператора Священної Римської імперії
843 р.	Верденський договір про розподіл Франкської імперії
877 р.	К'єрсийський капитулярій про право передачі бенефіціїв у спадщину
987 р.	Обрання Гуго Капета королем і початок династії Капетингів

1	2
1073–1085 рр.	Понтифікат папи римського Григорія VII, початок «папської революції»
1075 р.	Опубліковані «Диктати папи», що посилили владу пап
1076 р.	Перша комунальна хартія
1140–1141 рр.	Створення Ватиканом декрету Граціана («Узгодження неузгоджених канонів»)
1180–1223 рр.	Правління Філіпа II Августа та його реформи
1198–1216 рр.	Понтифікат папи римського Іннокентія III
1226–1270 рр.	Правління Людовіка IX Святого і його реформи
Бл. 1250 рр.	Видання Ватиканом «Великої глосси»
1337–1453 рр.	Столітня війна між Англією і Францією
1454 р.	Видання королем Франції Карлом VII ордонансу Монті-ле-Тур (<i>Montils-les-Tours</i>), який започаткував «редагування» кутюмів (запис усіх місцевих кутюмів та їх подальший перегляд)
1559–1565 рр.	Видання Ватиканом нового «Індексу заборонених книг»
1260 р.	Створення Паризького парламенту
Бл. 1283 р.	Кутюми Бовезі Ф. де Бомануара
XIII ст.	Складання «Реєстру торговельних і морських звичаїв» в Олероні
1285–1314 рр.	Правління Філіпа IV Красивого
1302 р.	Скликання Генеральних штатів
1328–1589 рр.	Правління династії Валуа
1350 р.	Реєстрація королівських ордонансів та інших актів у Паризькому парламенті стає обов'язковою
1357 р.	Великий березневий ордонанс
1389 р.	Збірник Великий кутюм Франції
1445 р.	Створення Карлом VII регулярної королівської армії
1461–1483 рр.	Правління Людовіка XI
1516 р.	Конкордат Франциска I (1515–1547 рр.) і римського папи про те, що король має право призначати на церковні посади (Болонський конкордат)
1572 р.	Варфоломійська ніч
1580 р.	Визнання Зводу канонічного права як офіційного джерела
1593–1610 рр.	Правління Генріха IV і початок династії Бурбонів

1	2
1598 р.	Нантський едикт
1614 р.	Генеральні штати скликані востаннє, після чого не збиралися до 1789 р.
1624–1642 рр.	Реформи кардинала Рішельє при Людовіку XIII (1610–1643 р.)
1643–1715 р.	Правління Людовика XIV. Абсолютизм. Реформи Ж. Б. Кольбера (1619–1683 рр.)
1667 р.	Ордонанс про цивільне судочинство
1670 р.	Великий карний ордонанс (Ордонанс про слідство по кримінальних справах)
1673 р.	Ордонанс про торгівлю (Кодекс Саварі)
1681 р.	Ордонанс про морську торгівлю
1686 р.	Ордонанс про використання праці рабів у колоніях (Чорний кодекс)
1715–1774 р.	Правління Людовіка XV
1789 р., 5 травня	Відновлення роботи Генеральних штатів, які 17 червня проголосили себе Національними зборами
1789–1799 рр.	Період дії революційного «проміжного» права (<i>droit intermédiaire</i>) у Франції між скликанням Установчих зборів (1789 р.) і захопленням влади Наполеоном Бонапартом (1799 р.)
1789 р., 26 серпня	Декларація прав людини і громадянина – перший конституційний акт революції
1790 р.	Конфіскація церковної власності та продаж її з торгів
1791 р., 3 листопада	Прийняття Конституції Установчими зборами, які припиняють свою діяльність у вересні. Скликання Законодавчих зборів
1792 р., 25 вересня	Конвент скасував монархію, відмінив Конституцію 1791 р. і проголосив республіку
1793 р., 24 червня	Прийнято нову Конституцію. Початок яacobінської республіки
1794 р.	Розгром внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції
1794 р., липень	Повалено владу яacobінців. Початок епохи Директорії
1795 р.	Нова Конституція Франції

1	2
1799 р., листопад	Переворот генерала Бонапарта
1799 р.	Розробка і прийняття нової Конституції. Консульська республіка
1802 р.	За плебісцитом Наполеон Бонапарт став довічним консулом
1804 р.	Наполеон ліквідував республіку і коронувався як імператор
1804 р.	Прийнято Цивільний кодекс Франції (Кодекс Наполеона)
1814 р.	Поразка Наполеона під Ватерлоо. Людовік XVIII видав Хартію, за якою Франція проголошувалася конституційною монархією
1829 р.	Набув чинності Торговельний кодекс Іспанії
1830 р.	Прийнято Цивільний кодекс Болівії
1830 р.	Липнева революція у Франції, яка посадила на трон Луї Філіпа Орлеанського
1833 р.	Прийнято Торговельний кодекс Португалії
1834 р.	У Франції започатковано випуск «Журналу іноземного законодавства»
1845 р.	Прийнято Цивільний кодекс Домініканської республіки
1848 р.	Революція у Франції. Прийняття нової Конституції (4 листопада). Друга республіка («лютнева республіка»)
1851 р., 2 грудня	Луї Бонапарт розігнав Національні збори і встановив диктатуру
1852 р.	Сенат проголосив Луї Наполеона імператором Наполеоном III. Друга імперія («груднева монархія»)
1855 р.	Прийнято Цивільний кодекс Чилі
1859 р.	Прийнято Торговельний кодекс Аргентини
1866 р.	Прийнято Цивільний кодекс провінції Квебек (Канада)
1867 р.	Набув чинності Цивільний кодекс Португалії
1869 р.	Прийнято Цивільний кодекс Аргентини
1870 р.	Поразка Франції у війні з Пруссією. Повалення монархії. Проголошення республіки
1871 р.	Паризька комуна

1	2
1875 р.	Конституція Третьої республіки, яка складалася з трьох органічних законів
1884 р.	у Франції прийнято конституційну поправку, яка забороняла перегляд республіканського устрою
1885 р.	Істотна модернізація іспанського Торговельного кодексу
1888 р.	Прийнято нову редакцію Торговельного кодексу Португалії
1889 р.	Набув чинності Цивільний кодекс Іспанії
1916 р.	Прийнято перший Цивільний кодекс Бразилії
1929 р., 11 лютого	Між Італією і Ватиканом укладено Латеранську угоду, відповідно до якої визначено «католицьку релігію єдиною державною релігією» (ст. 1)
1940 р.	Окупація Франції нацистською Німеччиною. Кінець Третьої республіки
1942 р., 24 квітня	В Італії набув чинності новий Цивільний кодекс
1946 р.	Нова Конституція Франції. Четверта республіка
1957 р.	У Франції прийнято закон, за яким визнається право адвоката витребувати гонорар судовим порядком
1958 р.	Політична криза. Кінець Четвертої республіки. Початок П'ятої республіки
1958 р.	Судова реформа у Франції
1967 р., 1 червня	Прийнято новий Цивільний кодекс Португалії
1970 р.	В Італії прийнято закон про можливість розірвання цивільних шлюбів. Були дві невдалі спроби завадити прийняттю цього закону через референдум і конституційний суд
1971 р., 31 грудня	У Франції прийнято закон, за яким обов'язки адвоката (<i>avocat</i>) і юриста (<i>avoué</i>) поєднано в «нову професію адвоката» (<i>nouvelle profession d'avocat</i>)
1978 р.	Підготовлено текст нового Цивільного кодексу провінції Квебек (Канада) та його обґрунтування

*Хронологічна таблиця
з історії держави і права Німеччини та
вплив її законодавства на право європейських держав*

Дата	Подія
1	2
476 р.	Занепад Західної Римської імперії
918–1024 рр.	Саксонська династія
1024–1125 рр.	Франконська династія
XII–XVI ст.	Військово-релігійний Тевтонський орден
1137–1254 рр.	Династія Гогенштауфенів
1175–1122 рр.	Боротьба між папами римськими і німецьким королем за інвеституру
XIII ст.	Започатковано регулярне скликання Рейхстагу
1220 р.	Видання Закону на користь духовних князів
1221–1225 рр.	Складання «Саксонського зеркала» Ейке фон Репковом
1232 р.	Видання Закону на користь сеньйорів і спеціального едикту про міські комуни
1235 р.	Майнцький статут миру
1235–1268 рр.	Складання «Зеркала всієї німецької людності» («Німецьке зерцало»)
1254 р.	Союз рейнських міст
1273 р.	Початок правління династії Габсбургів
Бл. 1270 р.	Звід міського права м. Гамбургу
Бл. 1275 р.	Складання Зводу законів імперського земського і ленного права («Швабське зерцало») в Аугсбурзі
XIII–XVII ст.	Ганзейський і Швабський союзи
1356 р.	Видання «Золотої булли»
1438 р.	Остаточне закріплення імператорського титулу за Габсбургами
1495 р.	Створено імперський Верховний суд у складі професійних суддів і спершу – з постійною резиденцією у Франкфурті
1512 р.	Перший імперський Закон про нотаріат
1517 р.	Початок Реформації. Мартін Лютер (1483–1546 рр.)
1520–1556 рр.	Правління імператора Карла V
1524–1526 рр.	Селянська війна в Німеччині
1532 р.	Карний кодекс Карла V («Кароліна»)
1618–1648 рр.	Тридцятирічна війна

1	2
1629 р.	Повернення католикам конфіскованого майна (Реституційний едикт)
XVI–XVIII ст.	Встановлення так званого князівського абсолютизму
1640–1688 рр.	Великий курфюрст Пруссії Фрідріх Вільгельм
1701 р.	Прийняття титулу короля Фрідріхом I Пруським (1688–1713 рр.)
1740–1780 рр.	Правління австрійської ерцгерцогині Марії-Терезії
1751–1756 рр.	Кримінальний, процесуальний і цивільний кодекси Максиміліана – курфюрста Баварії
1753 р.	Австрійська імператриця Марія-Терезія доручила розробку цивільного кодексу спеціальній комісії
1756 р.	Прийнято цивільний кодекс Максиміліана Баварського
1760 р.	Встановлення Державної ради в Австрії
1764 р.	Остаточне скасування катування в Пруссії
1766 р.	Розроблений проект австрійського цивільного кодексу, названий кодексом Терезії (<i>CodexTheresianus</i>)
1768 р.	Кримінальне уложення («Терезіана») в Австрії
1780–1790 рр.	Правління Йосипа II Австрійського та його реформи
1787 р.	Кримінальне уложення в Австрії
1787 р.	Перероблений розділ про особисті права кодексу Терезії введено в дію австрійським імператором Йосифом під назвою «Кодекс Йосифа»
1794 р.	Пруське земське уложення (Пруський ландрехт) – «Пруське загальне земське право»
1798 р.	Після окупації Швейцарії Наполеоном Бонапартом на її території виникає унітарна держава – Гельветична Республіка
1811 р.	Набуло чинності Австрійське цивільне уложення
1814 р.	Утворено Німецький Союз
1815 р.	Віденський Конгрес зобов'язав усі німецькі держави ввійти до Німецького Союзу
1829 р.	Вихід у Німеччині першого номера першого в світі порівняльно-правового журналу «Критичний журнал правознавства і законодавства зарубіжних країн»
1848 р.	Скасування кріпацької залежності селян в Австрії
1848 р.	Прийнято акт «Загальногерманське вексельне регулювання» (<i>Wechselordnung</i>)

1	2
1861 р.	Прийнято акт «Загальногерманське торговельне законодавство»
1861 р.	Виходить праця Іогана Бахофена «DasMutterrecht», яка засновує етнологію права
1865 р.	Група відомих учених і судей підготували проект зобов'язального права («Дрезденський проект»)
1871 р.	Об'єднання Німеччини Бісмарком
1873 р.	За ініціативою депутатів рейхстагу під імперську компетенцію переходить усе приватне право. Починається 20-річна робота за кодифікації німецького цивільного права
1874 р.	Конституційна реформа в Швейцарії
1879 р.	Прийнято імперські закони про судочинство
1881 р.	Набув чинності Єдиний швейцарський закон про зобов'язальне право
1884 р.	Швейцарський союз юристів прийняв рішення про проведення порівняльно-правових досліджень цивільного права всіх кантонів із метою підготовки загальношвейцарського цивільного кодексу
1900 р., 1 січня	Введення в дію Германського цивільного уложення
1907 р., 10 грудня	Прийнято швейцарським парламентом Цивільний кодекс
1912 р., 1 січня	Набув чинності Цивільний кодекс Швейцарії
1918–1919 рр.	Революція в Німеччині
1919 р.	Веймарська конституція
1923 р.	Невдала спроба державного перевороту Гітлера і Людендорфа
1925 р.	Президентом Німеччини обрано Гінденбурга
1933 р., 24 березня	Антиконституційний за суттю закон «Про припинення бідуняв народу і держави»
1933 р.	Закон «Про забезпечення єдності партії і держави»
1934 р.	До Гітлера перейшли посади рейхсканцлера і президента. Закон про перебудову імперії
1935 р.	Закон про імперських намісників
1939–1945 рр.	Друга світова війна, розв'язана нацистською Німеччиною
1940 р.	У Греції завершено роботу над Цивільним кодексом
1946 р., 23 лютого	Набув чинності Цивільний кодекс Греції
1949 р.	Сформовано перший уряд ФРН; утворено НДР
1989–1990 рр.	Об'єднання Німеччини

**Хронологічна таблиця
з історії держави і права Англії та вплив її законодавства на право
держав світу**

Дата	Подія
1	2
601–604 р.	Складання Правди Етельберта в Кенті
688–694 р.	Складання Правди Іне в Уессексі
827 р.	Створення об'єднаної держави Англії
871–900 рр.	Правління короля Альфреда Великого, під час якого звичаєве англосаксонське право зафіксовано письмово
890 р.	Видання Правди Альфреда
927–937 рр.	Правління короля Етельстану та його законодавство
1017–1035 рр.	Правління Кнута Великого й видання Законів Кнута
1042–1066 рр.	Правління Едуарда Сповідника
1066 р.	Битва при Гастингсі: нормани на чолі з Вільгельмом Нормандським завдали англосаксам поразку
1066–1087 рр.	Правління Вільгельма Нормандського (Вільгельма I Завойовника)
1072 р.	Закон короля Вільгельма I про відокремлення церковних судів від світських
1086 р.	Вільгельм I заклав основи системи оподаткування через внесення всієї землі, яка знаходилася у власності, до кадастрової книги («Книга Страшного суду»)
1100–1135 рр.	Правління короля Генріха I, при якому королівська курія поступово перетворюється у вище казначейство (<i>Exchequer</i>)
1154–1189 рр.	Правління короля Генріха II Плантагенета
1155–1162 рр.	Лорд-канцлер Англії Томас Беккет
1164 р.	Кларендонські конституції
1166 р.	Велика та Кларендонська ассізи
1176 р.	Нортгемптонська ассіза
1180 р.	Створення Суду загальних тяжб – першого вищого королівського суду
1181 р.	Ассіза про озброєння
1184 р.	Лісова ассіза

1	2
Бл. 1189 р.	«Трактат про закони і звичаї Англійського королівства» Р. Гленвілля
1199–1216 рр.	Правління Іоанна Безземельного
1215 р.	Велика хартія вольностей
1235 р.	Мертонський статут
Бл. 1250 р.	Трактат Г. Брактонна «Про закони і звичаї Англії»
1258–1259 рр.	Оксфордські та Вестмінстерські провізії
1263–1267 рр.	Громадянська війна, яка призвела до скликання парламенту
1272–1307 рр.	Правління Едуарда I
1275 р.	Перший Вестмінстерський статут Едуарда I
1278 р.	Глостерський статут, спрямований на обмеження імунітетів великих феодалів
1283 р.	Статут про купців
1285 р.	Статут про нерухомість
1290 р.	Статут « <i>Quia Emptores</i> »
1292 р.	Англійський король Едуард I завойовує Шотландію і підкоряє її англійській короні
1295 р.	Скликання «зразкового» всестанового парламенту
XIV ст.	Поява Суду справедливості
1327–1377 рр.	Правління Едуарда III
1337–1453 рр.	Сторічна війна між Англією та Францією
1352 р.	Статут про зраду
1360 р.	Створення інституту мирових суддів
1375 р.	Статут про довірчу власність
1381 р.	Повстання селян під керівництвом В. Тайлера
XV ст.	Трактати Т. Літльтона «Про поземельні утримання» та Дж. Фортеск'ю «Похвала англійським законам»
1399–1413 рр.	Правління Генріха IV Ланкастера
1455–1485 рр.	Війна Червоної й Білої троянди
1474 р.	Лорд-канцлер від свого імені став відправляти «правосуддя по справедливості»
1485–1509 рр.	Правління Генріха VII і початок династії Тюдорів (1485–1603 рр.)
1487 р.	Запровадження Зоряної палати
1489 р.	Статут проти руйнування сіл, початок законодавчої політики про огорожування
1509–1547 рр.	Правління Генріха VIII

1	2
1529–1532 рр.	Томас Мор – перший світський лорд-канцлер
1534 р.	Акт про супрематію (визнання короля главою англіканської церкви)
1535 р.	Статут про користування
1539 р.	Статут, який прирівняв укази короля в Раді до законів парламенту
1541 р.	Прийняття Генріхом VIII титулу короля Ірландії; запровадження Палати з опіки
1558–1603 рр.	Правління Єлизавети I
1597 р.	Акт про покарання бурлаків і завятих жебраків
1600 р.	Єлизавета I утворює англійську Ост-Індську компанію
1603 р.	Особиста унія Англії та Шотландії
1641 р.	«Велика ремонстрація» парламенту на адресу короля. Король відкинув ультиматум
1645 р.	Королівська армія зазнала поразки від військ О. Кромвеля
1649 р.	Страчено короля Карла I
1650 р.	«Акт про заохочення торгівлі і промисловості англійської республіки»
1651 р.	«Навігаційний акт»
1653 р.	Конституція «Знаряддя управління», яку ухвалив О. Кромвель
1654 р.	Закон про з'єднання Англії, Шотландії, Ірландії в єдину державу
1658 р.	Смерть О. Кромвеля, його наступником став його син Річард Кромвель
1659 р.	Королем стає Карл II, син страченого Карла I
1679 р.	Прийнято <i>Habeas Corpus Act</i>
1681 р.	Шотландський суддя Стер опублікував «Інституції шотландського права», в яких він здійснив систематизацію шотландського права на основі римського
1689 р.	Парламент офіційно проголошує королем Вільгельма Оранського (Штатгальтера Нідерландів). «Славна революція»

1	2
1707 р.	Англія і Шотландія об'єдналися на підставі договору, ратифікованого парламентами обох країн. Виникло Сполучене Королівство Велика Британія
1739 р.	Повірені (атторнеї) і соліситори разом створили «Товариство джентльменів, які практикують у судах загального права і права справедливості»
1723–1780 рр.	Роки життя Уїльяма Блекстона, автора фундаментальної праці – «Коментаря до англійських законів», яка заклала основи наукового вивчення англійського права та його популяризації
1748–1832 рр.	Роки життя Ієремії Бентама, засновника філософії утилітаризму, пропагандиста реформи англійського права і прибічника його тотальної кодифікації
1763 р.	За Паризьким миром Франція уступила Англії всі свої володіння в Північній Америці
1770 р.	Капітан Джеймс Кук досяг східного узбережжя Австралії і проголосив цю землю володінням британської корони
1774 р.	Англія Квебекським актом визнала чинність цивільного права (в той час в основному паризький кутюм) стосовно канадців французького походження
1791 р.	Англійський парламент видає закон, згідно з яким Канада поділяється на дві частини – з переважно франко- і англомовним населенням
1808 р.	Набув чинності Цивільний кодекс штату Луїзіана (США)
1828 р.	Англія окремим законом вводить на території Австралії юрисдикцію загального права, в тому числі і чинні за станом на 25 липня 1828 р. англійські закони
1831–1832 рр.	Прийняття Виборчого закону в Великій Британії
1832–1860 рр.	Прийнято серію спеціальних законів про судоустрій, які завершили ліквідацію системи «позовних формулярів» (<i>formofaction</i>)
1840 р.	Британська колоніальна адміністрація невдало спробує ввести в Канаді форму правління, за якою країна об'єднувалася під владою єдиного парламенту з однаковою кількістю місць для представників франко- і англомовного населення

1	2
1846 р.	В Англії почали функціонувати суди графств
1867 р.	Британський парламент прийняв Акт про Британську Північну Америку, відповідно до якого утворювалася федеративна держава – Домініон Канада
1872 р.	Прийнято індійський закон про правочини, в якому були кодифіковані норми англійського контрактного права
1872 р.	Прийнято Закон про судоустрій (<i>judicature act</i>), на основі якого відбулася кардинальна реформа процесуального права і всієї судової системи в Англії
1875 р.	Набув чинності Закон про судоустрій (<i>judicature act</i>)
1882–1906 рр.	Прийняття «кодифікуючих актів» – спеціальних законів «Про векселі» (1882), «Про товариства» (1890), «Про купівлю-продаж» (1897), «Про морське страхування» (1906)
1901 р., 1 січня	Набула чинності Конституція Австралійського Союзу після її ухвалення британським парламентом
1902 р.	Британці після перемоги в англо-бурській війні приєднали території колишніх бурських республік: Наталь, Оранжева і Трансвааль до Британської колоніальної імперії
1909 р.	Британський парламент приймає закон про Північну Африку
1910 р.	Капська колонія Британії і три колишні бурські республіки об'єднуються в єдину державу – Північно-Африканський Союз
1925 р.	Прийнято закон про право власності
1970 р.	Відділення по справах про спадщину, розлучення та морських справах Високого суду правосуддя в Лондоні перейменовано у відділення зі шлюбно-сімейних справ
1981 р.	Прийнято нову Конституцію Канади

*Хронологічна таблиця
з історії держави і права країн Сходу*

Дата	Подія
1	2
III–VI ст.	Ранній державний період Ямато в історії Японії
604 р.	Японська Конституція «Сьотоку-тайсі» або Закон із 17 статей
645 р.	Переворот Тайка та встановлення правління царя Котоку в Японії. Реформи, закріплені в Маніфесті Тайка
644–656 рр.	Правління халіфа Османа й складання остаточної редакції Корану
661–750 рр.	Дамаський період арабської історії, або період правління династії Омейядів
710 р.	Кодекс «Тайхо рьо» (Адміністративний кодекс епохи Тай-хо) і кодекс «Тайхо ріцу» (Кримінальний кодекс епохи Тайхо)
718 р.	Кодекс «Тайхо Йоро рьо» (Адміністративний кодекс епохи Тайхо Йоро)
750–1258 рр.	Багдадський період арабської історії, або правління династії Аббасидів
757 р.	Кодекс «Тайхо Йоро ріцу» (Кримінальний кодекс епохи Тайхо Йоро)
IX ст.	Складання Сунн – другого після Корану джерела шариату
XI ст.	Розпад Багдадського халіфату на декілька незалежних халіфатів
1258 р.	Остаточне завоювання східного халіфату і його скасування монголами
927 р.	Збірник постанов епохи Енгі в Японії, що набрав чинності 967 р.
1192–1333 рр.	Перший сьогунат – Мінамото
1232 р.	Створене Уложення епохи Дзьоей
1336 р.	Прийнято «Кемму сікімоку» (Кодекс епохи Кемму), покликаний ліквідувати безладдя в Японії
1338–1573 рр.	Другий сьогунат – Асикагі

1	2
1591 р.	Видано указ, відповідно до якого селянам заборонялося ставати воїнами, а самураям – займатися якою-небудь підприємницькою діяльністю
1603–1867 рр.	Третій сьогунат – Токугави
1615 р.	«Буке сьохатто» (Княжий кодекс), або Закон з 18 статей сьогуна Токугави Іеясу
1635 р.	Остаточо закріплено систему заручництва
1643 р.	Заборонено продаж землі в Японії
1742 р.	Прийнято «Кодекс із 100 статей»
1825 р.	Прийнято Цивільний кодекс Гаїті
1834 р.	В Алжирі прийнято Цивільний і Торговельний кодекси
1848–1912 рр.	Правління імператора Муцухіто (епоха Мейдзі)
1850 р.	В Османській імперії прийнято Торговельний кодекс
1853 р.	Ультиматум командувача ескадрою США уряду Японії про встановлення торговельних відносин
1859 р.	Набув чинності Цивільно-процесуальний кодекс Індії
1860 р.	Набув чинності Кримінально-процесуальний кодекс Індії
1859 р.	В Османській імперії прийнято Торговельний процесуальний кодекс
1865 р.	Прийнято закон про спадкування, в якому уніфіковано індійське спадкове право
1868 р.	Революція Мейдзі. Реформа системи управління в Японії
1869–1876 рр.	Проведення кодифікації приватного права «Маджалла» (<i>Majalla</i>) в Османській імперії
1871 р.	Знищення князівств і створення префектур в Японії
1872 р.	Відмінено заборону на продаж землі в Японії
1876 р.	В Єгипті утворюються «змішані суди»
1882 р.	Прийнято Кримінальний кодекс та Кримінально-процесуальний кодекс Японії
1887 р.	Кримінальний кодекс Японії доповнено Законом про охорону громадської безпеки
1889 р.	Прийнято Конституцію Японії
1890 р.	Прийнято Цивільний кодекс та Цивільно-процесуальний кодекс Японії
1891 р.	Прийнято Закон про судоустрій в Японії
1900 р.	Прийнято Закон про поліцію в Японії

1	2
1906 р.	У Тунісі набув чинності Кодекс зобов'язального і договірною права
1907 р.	Прийнято новий Кримінальний кодекс Японії
1913 р.	У Марокко набув чинності Кодекс зобов'язального і договірною права
1922 р.	В Японії прийнято Закон про довірчу власність
1926 р.	Прийнято Цивільний кодекс Туреччини
1926 р.	Нова редакція Цивільно-процесуального кодексу Японії
1946 р.	Нова Конституція Японії
1947 р.	Британський парламент надав Індії повну політичну самостійність Законом про незалежність Індії, поділивши її на дві держави – Індію і Пакистан
1948 р., 14 травня	Утворено державу Ізраїль
1949 р.	В Єгипті набув чинності новий Цивільний кодекс
1949 р.	У Сирії прийнято Цивільний кодекс
1950 р.	Прийнято Індійську Конституцію
1951 р.	Прийнято Цивільний кодекс в Іраку та Ірані
1953 р.	У Лівії прийнято Цивільний кодекс
1971 р.	У Катарі прийнято Цивільний кодекс
1973 р.	У Сомалі прийнято Цивільний кодекс
1975р.	У Алжирі прийнято новий Цивільний кодекс
1975 р.	У Північному Ємені прийнято Цивільний кодекс
1980 р.	У Кувейті прийнято Цивільний кодекс

*Хронологічна таблиця
з новітньої історії держави і права зарубіжних країн*

Дата	Подія
1	2
1944 р.	Декларація Європейського Руху Опору із закликом створення федеративного союзу між європейськими країнами
1945 р., листопад	Югославія проголошується республікою
1946 р., січень	Вибори у законодавчий сейм Польщі. Початок соціалістичного етапу історії Польщі
1946 р., 15 березня	Промова В. Черчілля у Фултоні (США): заклик до європейської єдності як протидії радянському експансіонізмові. Початок «холодної війни»
1946 р.	Оголошення доктрини Трумена. Оголошення «Плану Маршалла». Початок роботи конференції держав-учасниць «Плану Маршалла»
1947 р., 3 січня	Початок об'єднання англійської, американської і французької зон окупації Німеччини
1948 р., 25 лютого	Державний переворот у Празі, прихід до влади комуністичного уряду
1948 р., 25 червня	Початок блокади західних зон Берліна радянськими військами
1949 р., 1 січня	Підписання в Москві договору про заснування Ради економічної взаємодопомоги
1949 р., квітень	Підписання у Вашингтоні Північноатлантичного договору (НАТО)
1949 р., травень	Підписання у Лондоні Договору про заснування Ради Європи
1949 р., жовтень	Проголошено Китайську Народну Республіку (КНР)
1950–1951 рр.	Правова реформа в КНР
1952 р., 1 січня	Набуття чинності Договору про ЄСВС
1954 р.	Підписання Паризьких угод. Заснування ЗЭС
1954 р.	Прийнято Конституцію КНР
1955 р., 14 травня	Підписання Варшавського договору

1	2
1956 р.	Суецька криза. Придушення угорської революції
1957 р.	Підписання в Римі договорів про заснування ЄЕС і Євратому
1958 р.	Набуття чинності Римських договорів
1960 р.	Підписання у Стокгольмі Конвенції про утворення ЄАВТ
1961 р.	Запит Великої Британії про початок переговорів з приводу її вступу до ЄЕС
1963 р.	Перше «вето» президента Франції Ш. де Голля на вступ Великобританії до ЄЕС
1965 р.	Підписання Договору про злиття (заснування єдиної Ради і єдиної Комісії трьох Співтовариств)
1967 р.	Офіційний запит Великобританії про вступ до ЄЕС. Друге «вето» генерала де Голля на вступ Великої Британії до Співтовариства
1968 р.	Завершення формування Митного союзу ЄЕС
1971 р., жовтень	Організація спільного ринку у риболовній галузі
1971 р., 15 серпня	Рішення президента Р. Ніксона про припинення конвертації долара
1972 р., 22 січня	Підписання договору про вступ до Співтовариства Великої Британії, Ірландії, Данії, Норвегії
1973 р., 1 січня	Перше розширення Співтовариства: вступ Великої Британії, Ірландії, Данії
1973 р., 6–16 жовтня	Арабо-ізраїльська війна. Перша нафтова криза
1973 р., 14–15 грудня	Самміт у Копенгагені. Декларації про «Європейську ідентичність»
1974 р., 14 січня	Заснування Комітету ЄЕС з наукових і технічних досліджень
1974 р., 1 квітня	Запит Великої Британії про перегляд умов її членства в ЄЕС
1974 р., 10 грудня	Заснування Європейської ради

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Азіатський спосіб виробництва.
2. Поняття Стародавнього Сходу.
3. Особливості правління єгипетських фараонів.
4. Уряд фараона у Стародавньому Єгипті.
5. Об'єднання Стародавнього Єгипту в єдину державу.
6. Діяльність фараона Бокхоріса (732–726 рр. до н. е.).
7. Судові установи в Єгипті у період Давнього царства.
8. Номи Давньоєгипетської держави.
9. Роль жерців у Стародавньому Єгипті.
10. Органи правопорядку в Стародавньому Єгипті.
11. Поліція в Стародавньому Єгипті.
12. Роль судді у Стародавньому Єгипті.
13. Військовий апарат Стародавнього Єгипту.
14. Види кримінальних покарань у Стародавньому Єгипті.
15. Характеристика сім'ї у Стародавньому Єгипті.
16. Держава і право за Хаммурапі.
17. Закони Хаммурапі.
18. Шумерські патессіати.
19. Боротьба індійських держав Магадхи і Кошалу.
20. Держава і право у стародавній Індії.
21. Закони Шульгі.
22. Держава давньоіндійського царя Ашоки.
23. Закони Ману.
24. Вторгнення арійських племен у Індії.
25. Правові пам'ятки Стародавньої Індії.
26. Держава і право стародавнього Китаю.
27. «Гомерівський» період Стародавньої Греції.
28. Реформи Тезея, Солона, Клісфена, Перікла.
29. Держава в Афінах.
30. Ареопаг у Афінах.
31. Давньогрецький «поліс».
32. Права громадян Афін.
33. Давньогрецькі евпатриди.
34. «Фесмофети» Афін.
35. Гелієя в Афінській державі.
36. Остракізм.
37. Метеки в Греції.
38. Стародавня Спарта й особливості її суспільно-політичного ладу.
39. Права спартіатів.
40. Народні збори у Спарті.
41. Основи державного устрою в Спарті.

42. Періоди історії держави Стародавнього Риму.
43. Виникнення держави у Римі.
44. Реформи Сервія Туллія.
45. Джерела римського права.
46. «Принцепс» у стародавньому Римі.
47. Сецесія плебейв.
48. Боротьба вільного населення римських провінцій за права громадянства.
49. Візантійська держава і право. Кодекси Феодосія і Константина.
50. Держава франків.
51. Землекористування на основі несення військової служби у франків.
52. Формування ранньофеодального права, його джерела й головні ознаки.
53. Варварські правди.
54. Салічна правда.
55. Імператор «Священної Римської імперії германської нації».
56. Розподіл імперії Карла Великого.
57. Державне управління у ранньофеодальній Франції.
58. Реформи Карла Мартелла.
59. З'їзд духовних і світських феодалів у Франції 987 р.
60. Королівський домен.
61. Бенефіцій.
62. Парламент у середньовічній Франції.
63. Генеральні штати Франції.
64. Прево у Франції.
65. Англо-саксонське право.
66. Вільгельм I Завойовник.
67. Закон, який зобов'язував усіх вільних людей держави придбати зброю, відповідно до своїх достатків у XII ст.
68. Завойовницькі походи англійської держави.
69. «Книга Страшного суду».
70. Велика хартія вольностей 1215 р.
71. Столітня війна.
72. Розвиток та особливості діяльності британського парламенту в XIV ст.
73. Великий березневий ордонанс.
74. Станово-представницькі монархії в Європі.
75. Діяльність папи Урбана II.
76. «Диктат папи» (1077 р.).
77. Становлення парламенту в Англії (XIII–XVI ст.).
78. Інститут мирових суддів в Англії.
79. Становлення системи прецедентного права.
80. Англійканська церква.
81. Право у німецькій ранньофеодальній державі.
82. Папська інквізиція у Німеччині.
83. Магдебурзьке право.

84. Самоуправління середньовічних міст.
85. Шпейерський сейм у Німеччині.
86. Ландтаги в Німеччині за часів станово-представницької монархії.
87. Золота булла 1356 р.
88. Режим князівського абсолютизму.
89. Селянська війна в Німеччині.
90. «Кароліна».
91. Курфюрсти в Німеччині.
92. Держава і право Московської держави.
93. Земський собор.
94. Соборне уложення 1649 р.
95. Васалітет у Західній Європі за часів середньовіччя.
96. Причини виникнення абсолютизму в Європі.
97. Абсолютна монархія у Франції.
98. Реформи Рішельє у Франції.
99. Людовик XIV.
100. Кольбер.
101. Англійська держава і право періоду абсолютизму.
102. Російський абсолютизм.
103. Російське право та державні перетворення за Петра I та Катерини II.
104. Формування мусульманських держав і права.
105. Мусульманське право.
106. Держава і право Арабського халіфату.
107. Делійський султанат.
108. Держава і право феодалного Китаю.
109. Держава і права середньовічної Японії.
110. Сьогунат.
111. Держава і право середньовічної Індії.
112. Причини боротьби за незалежність північноамериканських колоній.
113. Органи влади північноамериканських колоній до початку революції.
114. Етапи буржуазної революції (війни за незалежність) північноамериканських колоній Англії.
115. Війна за незалежність США (1776–1783 рр.).
116. Перший Континентальний конгрес у США.
117. Другий Континентальний конгрес США.
118. Головнокомандуючий армії північноамериканських штатів у Війні за незалежність 1776–1783 рр.
119. Декларація незалежності США 1776 р.
120. Війна за незалежність північноамериканських колоній та утворення конфедерації (1781 р.).
121. Громадянська війна у США.
122. Перший проект федерації північноамериканських колоній.
123. «Статті конфедерації» США.
124. Конституція США 1789 р.

125. «Білль про права» 1791 р.
126. Перший президент США.
127. Міссурійські компроміси.
128. Монро доктрина.
129. А. Лінкольн.
130. Закон про гомстеди 1862 р.
131. Закон про Реконструкцію Півдня (1867 р.).
132. Купівля Аляски у Росії.
133. Поправки до Конституції США.
134. XIII поправка до Конституції США.
135. Поправка XV до Конституції США 1870 р.
136. XXVI поправка до Конституції США.
137. Становлення англо-саксонської правової система. Переваги і недоліки.
138. «Петиція про право» 1628 р.
139. Англійська буржуазна революція 1640–1658 рр.
140. «Зразковий парламент» у Англії.
141. Довгий парламент в Англії.
142. О. Кромвель.
143. Скасування палати лордів («парость тиранії») у Англії.
144. «Знаряддя управління» в Англії.
145. Бредська декларація 4 квітня 1660 р.
146. Habeas Corpus Act.
147. Білль про права 1689 р.
148. Акт про устрій 1701 р.
149. Основне джерело права англо-саксонської правової системи.
150. Виборче законодавство в Англії у XIX ст.
151. Створення міністерства внутрішніх справ у Англії.
152. Акти англійського парламенту, що заклали основи конституційної монархії.
153. Конституційний прецедент у становленні конституційної монархії в Англії у XVIII ст.
154. Формування уряду в Англії XVIII–XIX ст.
155. Парламентська монархія в Англії.
156. Чартиський рух в Англії.
157. Скасування закону про заборону робітничих професійних спілок – трейд-юніонів.
158. Провідні партії в Англії.
159. Найбільша колоніальна країна світу в XIX ст.
160. Генерал-губернаторство в Канаді після 1867 р.
161. У. Черчілль.
162. М. Тетчер.
163. Уряд Т. Блера.
164. Людовік XVI.

165. Велика Французька буржуазна революція.
166. Початок французької буржуазної революції.
167. Повалення Бастилії.
168. Акт «Про знищення феодальних прав і привілеїв».
169. Декларація прав людини і громадянина 1789 р.
170. Конституція Франції 1791 р.
171. Якобінська диктатура 1793–1794 рр.
172. Робесп'єр.
173. Вантозькі декрети 1794 р.
174. П. Баррас.
175. Державний переворот восени 1799 р. у Франції.
176. Інтереси великої буржуазії під час Французької буржуазної революції.
177. Жирондисти.
178. Державний переворот восени 1799 р. у Франції.
179. Кодекси Наполеона.
180. Харгія 1814 р.
181. Події 12 листопада 1848 р. у Франції.
182. Паризька комуна.
183. Конституція 1946 р. у Франції.
184. Шарль де Голль.
185. Становлення романо-германської правової системи. Переваги і недоліки.
186. Віденський конгрес 1814–1815 рр. та його рішення.
187. Німецький союз 1815 р.
188. Політична система, що дістала назву «поліцейської держави».
189. Конституція Пруссії 1850 р.
190. Конституція Німецької імперії 1871 р.
191. Основне законодавство Німецької імперії.
192. «Дивна війна».
193. Умови Версальського миру.
194. Веймарська конституція в Німеччині.
195. Політична доктрина фашизму.
196. Пауль фон Гінденбург.
197. Підпал Рейхстагу націонал-соціалістами.
198. Встановлення фашистської диктатури в Німеччині.
199. Каральні органи гітлерівської Німеччини.
200. Аншлюс Австрії.
201. Австрія та Австро-Угорщина.
202. Меттерніх.
203. Династія Габсбургів в Австро-Угорщині.
204. Б. Муссоліні.
205. Національна фашистська партія в Італії.
206. «Корпоративна» держава.
207. Ф. Франко.

208. Військова диктатура ХХ ст. в Європі.
209. Революції 1917 р. у Росії.
210. Всеросійська надзвичайна комісія.
211. Продрозверстка в Росії.
212. Політика «воєнного комунізму».
213. НЕП.
214. Союз Радянських Соціалістичних Республік.
215. 22 червня 1941 р.
216. Комінтерн.
217. Ялтинська конференція за участю глав Англії, США, СРСР.
218. Держави «народної демократії».
219. Варшавський договір.
220. Розвал соціалістичної системи 1989–1991 рр.
221. СНД.
222. Утворення Чехо-Словацької держави.
223. Перша світова війна.
224. Друга світова війна.
225. Основні принципи буржуазного права.
226. Ф. Д. Рузвельт.
227. США у міжвоєнний період.
228. «Чорний вівторок» 24 жовтня 1929 р. у США.
229. «Новий курс» президента Ф. Рузвельта.
230. Політика кейнсіанства.
231. Теорія конвергенції.
232. Політика Дж. Кеннеді.
233. Політика «нових рубежів» у США.
234. Причина відставки президента США Р. Ніксона.
235. Скандал «Уотергейт» у США.
236. Національний закон про відносини підприємців і робітників (білля Тафта-Хартлі).
237. Расова сегрегація у США.
238. Поняття «розділене правління» в політичній традиції США.
239. Швеція ХХ ст.
240. Модель «справжнього» соціалізму.
241. Контрасигнатура.
242. Реставрація Мейдзі.
243. Мілітаристська Японія.
244. «Незалежна» держава Маньчжоу-го.
245. Сінхайська революція.
246. Гоміньдан.
247. Утворення КНР.
248. Реформи Ден Сяопіна в КНР.
249. ООН.
250. НАТО.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Базова

1. Академічне релігієзнавство: підручник / за наук. ред. А. Колодного. К.: Світ знань, 2000. 862 с.
2. Аніщук Н. В., Горяга О. В., Шевчук-Бела Я. В. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посібник. Одеса: Фенікс, 2013. 160 с.
3. Бостан Л. Н., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. Вид. друге. К.: Центр навч. літ-ри, 2008. 730 с.
4. Вступ до теорії правових систем / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юридична думка, 2006. 432 с.
5. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. Вид. сьоме. К.: Істина, 2012. 768 с.
6. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. М.: Международ. отношения, 1996. 400 с.
7. Дахно І. І. Історія держави і права: навч. посібник – довідник. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 408 с.
8. Дахно І. І. Історія країн світу: довідник. К.: Центр учб. л-ри, 2007. 816 с.
9. Захарченко П. П., Ковалевська О. О., Кузьминець О. В. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посібник для дистанційного навчання. К.: Ун-т. «Україна», 2005. 213 с.
10. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / за заг. ред. проф. О. М. Джужа; 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Атіка, 2006. 256 с.
11. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / О. М. Джужа, Т. А. Третьякова, В. С. Калиновський та ін. К.: НАВС, 2012. 376 с.
12. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела: навч. посібник / упорядн. Г. І. Трофанчук; МОН України. К.: Юрінком Інтер, 2008. 347 с.
13. Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко; за ред. Л. М. Маймескулова. Х.: Право, 2011. 520 с.
14. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та рінній новий час): навч. посібник / за ред. проф. Б. Й. Тищика. Львів: Світ, 2006. 696 с.
15. Колісниченко А. І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму: навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти, що навч. за напрямом політологія та правознавство / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв: Видавництво МФ НаУКМА, 2002. 274 с.

16. Конституції зарубіжних держав: Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, Швейцарія, Європейський Союз, Сполучені Штати Америки, Бразилія: учеб. посібник / сост., авт. введ. и вступ. ст. В. В. Маклаков. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Бек, 2001. 592 с.
17. Конституції зарубіжних держав: Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Європейський Союз, США, Японія, Індія: учеб. посібник / сост. В. В. Маклаков. 5-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2007. 608 с.
18. Конституції нових держав Європи та Азії / упорядник С. Головатий; науковий редактор В. Шаповал. К.: Українська правнична фундація: Право, 1996. 544 с.
19. Крестовська Н. М., Цвіркун О. Ф. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум. Х.: Одиссей, 2010. 488 с.
20. Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, таблиці, коментарі, термінологічний словник): навч. посібник. К.: Гранма, 2012. 240 с.
21. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу: навч. посібник. Львів: Вид. юрид. факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 247с.
20. Макачук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. 8-ме вид., доп. К.: Атіка, 2012. 622 с.
21. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн: курс лекцій. Державна податкова адміністрація України; АДПСУ. Ірпінь, 2001. 232 с.
22. Орленко В. І., Орленко В. В. Історія держави та права зарубіжних країн: посібник для підготовки до іспитів. 3-є вид. стереотип. К.: Вид. Паливода А. В., 2008. 244 с.
23. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. 2-ге вид. К.: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
24. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; за заг. ред. В. С. Журавського. К.: Юрінком Інтер, 2003. 296 с.
25. Релігієзнавство: навч. посібник / В. С. Бліхар, Х. М. Войтович, М. П. Гетьманчук та ін.; за ред. М. П. Гетьманчука. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 392 с.
26. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник / 3-тє видання. К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. 524 с.
27. Сопільник Л. І., Камінський М.-Б. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. 500 с.

28. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 584 с.
29. Тищик Б. Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Новий час (XVII ст.–1918 р.): навч. посібник. Львів: Світ, 2013. 507 с.
30. Тищик Б. та ін. Історія держави та права зарубіжних країн (середні віки та ранній новий час): навч. посібник. Львів: Світ, 2006. 696 с.
31. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посібник. Львів: Світ, 2001. 384 с.
32. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / МОН України. К.: Юрінком Інтер, 2010. 381 с.
33. Федоров К. Г. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. К.: Вища школа, 1994. 464 с.
34. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. Львів: Магнолія плюс, видавець СПД ФО В. М. Піча, 2005. 480 с.
35. Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посібник для студентів вищих навч. закладів освіти. К.: Каравела, Львів: Новий Світ-2000; Магнолія плюс, 2003. 408 с.
36. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для юрид. вищих навч. закладів і факультетів: у 2-х т. / за ред. В. Д. Гончаренка. К.: Ін Юре, 1998. 1112 с.
37. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / МОН України. К.: Олан, 2008. 351 с.
38. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія. К.: Вентурі, 1995. 176 с.
39. Шостенко І. І., Шостенко О. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посібник. К.: МАУП, 2003. 104 с.
40. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / за ред. проф., чл.-кор. АПрН України В. Д. Гончаренка. К.: Вид. дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
41. Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн: універсальний довідник. Львів: БОНА, 2015. 400 с.

2. Допоміжна

1. Абу аля Ал-Маудуді. Принципи Ісламу. Львів: Логос, 1995. 112 с.
2. Азаревич Д. История византийского права. Т. 1–2. Ярославль, 1976–1978. 560 с.
3. Аннерс Э. История европейского права. М.: Наука, 1994. 397 с.

4. Аргучинцев Г. К. История государства и права славянских народов: курс лекций для студентов специальности «Правоведение». Мн.: ГИУСТ БГУ, 2006. 303 с.
5. Бажанов А. Органы юстиции Парижской коммуны. Казань: Изд-во Казан. Ун-та, 1971. 138 с.
6. Балух В. О., Коцур В. П. Історія стародавнього Риму: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.: курс лекцій. Чернівці: Книги-XXI, 2005. 676 с.
7. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / пер. з англ. К.: Україна, 1999. 554 с.
8. Бехруз Х. Ісламські традиції права. Одеса: Юридична література. 2006. 296 с.
9. Вандич Пьотр. Ціна свободи (історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення) / пер. з пол. С. Грачова. К.: КРИТИКА, 2004. 464 с.
10. Воробейкова Т. У., Дубровина А. Б. Преобразование административно-полицейского аппарата, суда и тюремной системы России во второй половине XIX века: учеб. пособие / МВД СССР. Киевская высшая школа. К.: НИ и РИО. 1973. 67 с.
11. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн: навч.-метод. посібник; словник-довідник. Тернопіль: Вид-во ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2015. 125 с.
12. Дильонгова Ганна. Історія Польщі 1795–1990 / пер. з пол. М. Кірсенка. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.
13. Зайчук О. Конституція США. К.: Наук. думка, 1991. 60 с.
14. Зінченко О. В., Петришин О. В. Історія вчень про державу і право: у таблицях і дефініціях: навч. посібник. Х.: Право, 2012. 208 с.
15. Катрич В. М. Держава і право Стародавнього Риму. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1974. 113 с.
16. Катрич В. Історія рабовласницької держави та права Стародавньої Греції. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1969. 80 с.
17. Коваль В. С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма. 2-ге изд. доп. К.: Наукова думка, 1989. 623 с.
18. Коран / пер. И. Ю. Крачковского; текст по изданию: Коран, Душанбе, 1990. Мн.: Славянский путь, 2002. 512 с.
19. Кравчук М. В. Правова система США / Тернопільська академія народного господарства. К.: Нора-Друк, 2004. 136 с.
20. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу: підручник. 2-ге вид. К.: Либідь, 2002. 592 с.
21. Курбатов Г. Л. История Византии. М.: Высшая школа, 1984. 207 с.

22. Лісовий І. Античний світ у термінах, іменах і назвах. Львів: Вид-во при ЛУ, 1988. 200 с.
23. Лубський В. І., Борис В. Д. Мусульманське право: курс лекцій. К.: Вілбор, 1997. 256 с.
24. Макарчук В. С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.): монографія. К.: Атіка. 2004. 348 с.
25. Макарчук В. С., Рудий Н. Я. Історія держави і права зарубіжних країн (альбом схем): навч. посібник. Львів: ІНПП Національного університету «Львівська політехніка»; Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 96 с.
26. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти / пер. з англ.; 2-ге вид., випр. К.: Ніка-Центр, 2011. 960 с.
27. Манфред А. З. Великая Французская революция. М.: Наука, 1983. 431 с.
28. Матьез А. Французская революция. Ростов-Н/Д: Феникс, 1995. 576 с.
29. Менахем Элон. Еврейское право / под общ. ред. И. Ю. Козлихина; науч. ред. И. Менделевич, М. Левинов; пер. с иврита А. Белова (Элинсона), М. Китросской; науч. консультанты Я. Айзенштат, А. Стриковский. СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. 611 с.
30. Мережко А. А. Коллизийное право США. К.: Юстиниан, 2003. 136 с.
31. Молдован В. В., Молдован А. В. Судоустрій: Україна, Велика Британія, Російська Федерація, США, ФРН, Франція. Судові органи ООН: навч. посібник. К.: Центр учб. л-ри, 2013. 364 с.
32. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1945 р.– початок ХХІ ст): навч. посіб. для студ. ВНЗ / З. А. Баран та ін.; ред. М. Швагуляка; ЛНУ ім. І. Франка. Львів: Тріада плюс; К.: Алерта, 2011. 700 с.
33. Оніщенко Н. М. Правова система: Проблеми теорії: монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
34. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Римське приватне право: підручник. К.: Ін Юре, 2012. 390 с.
35. Популярна юридична енциклопедія / кол. авт.: В. К. Гіжєвський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. К.: Юрінком Інтер, 2002. 528 с.
36. Ригіна О. М. Історія держави і права Сполучених Штатів Америки: Новітній час (1914–2008 рр.): курс лекцій. Дрогобич: Коло, 2011. 326 с.

37. Рогожин А., Ярмыш А. Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая пол. XVII – кон. XVIII вв.). К.: Наук. думка, 1989. 248 с.
38. Романов А. К. Правовая система Англии. М.: Дело, 2000. 344 с.
39. Словник юридичних термінів і понять: навч. посібник / за ред. проф. В. Г. Гончаренка та З. В. Ромовської. Київ: Юстиніан. 2013. 600 с.
40. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / пер. з англ. А. Іщенка. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.
41. Тищик Б. Й. Історія держави і права Великої Британії (XVII ст. – 1918 р.): навч. посібник. Львів: Вид. центр юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 155 с.
42. Тищик Б. Й. Історія держави і права Сполучених Штатів Америки (XVIII ст. – 1918 р.): навч. посібник. Дрогобич: Коло, 2007. 134 с.
43. Тищик Б. Й. Історія держави і права Франції (1789–1918 рр.): навч. посібник. Дрогобич: Коло, 2008. 160 с.
44. Тищик Б. Й. Німеччина: історія державності і права (IX ст. – початок XXI ст.): навч. посібник. Львів: Тріада плюс, 2011. 392 с.
45. Тищик Б. Держава і право стародавнього Риму: навч. посібник. Львів: Світ, 1998. 356 с.
46. Трубайчук А. Ф. Друга світова війна: Коротка історія. К.: Наукова думка: Асоціація істориків «Істина», 1995. 192 с.
47. Шишкін В. І. Судові системи країн світу: навч. посібник: у 3 кн. К.: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2001. Кн.1. 320 с. Кн. 2. 335 с.
48. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. К.: Феміда, 1996. 694 с.
49. Юридичні терміни: тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова та ін.; за ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге вид. К.: Либідь, 2004. 320 с.

3. Інтернет-ресурси

За вказаними адресами Інтернет-сайтів можна знайти безкоштовні ресурси юридичної підручничкової та наукової літератури, хрестоматії, статті, довідники з усіх тем історії держави і права зарубіжних країн:

1. URL: www.pravoznavec.com.ua
2. URL: www.chita/ka.info/pravoznavstvo.html
3. URL: www.law.biz.ua/pages/categori03.html
4. URL: www.konspekt.pravo.biz.ua/idx/13/0/
5. URL: www.vuzlib.net/3510

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Яремчук Віталій Дмитрович,
кандидат історичних наук

Історія держави і права зарубіжних країн:

дефініції, схеми, таблиці

Навчальний посібник

Редагування *Г. А. Ялечко*

Макетування: *В. Д. Яремчук, Г. Я. Шушняк*

Друк *А. М. Радченко*

Підписано до друку 27.05.2019.

Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Умовн.-друк. арк. 14,18.

Тираж 100 прим. Зам. № 178-18.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.